

ISSN 2413-3558
eISSN 2521-6465

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Дінтану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия Религиоведение

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Religious Studies

№2 (30)

Алматы
«Қазақ университеті»
2022

KazNU Science · ҚазҰУ Ғылымы · Наука КазНУ

ХАБАРШЫ

ДІНТАНУ СЕРИЯСЫ №2 (30) маусым

ISSN 2413-3558
eISSN 2521-6465

29.07.2015 ж. Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитеті

Куәлік №15490-Ж

*Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)*

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Борбасова Қ.М. (Қазақстан)

Тел.: +7 701 168 0292

E-mail: bm.karlygash@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Байтенова Н.Ж., филос.ғ.д., профессор – ғылыми редактор (Қазақстан)

Абжалов С.Ү., филос.ғ.к., доцент – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)

Мейрбаев Б.Б., филос.ғ.к., қауымдастырылған профессор (Қазақстан)

Құрманалиева А.Д., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Альджанова Н.Қ., PhD доктор, доцент м.а. (Қазақстан)

Сатершинов Б.М., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Затов Қ.А., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Муминов Ә.Қ., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Демеуова А.А., филос.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Лусиан Турсеску, Конкордия университетінің профессоры, PhD, дінтанушы (Канада)

Луиза Райан, Шеффилд университетінің профессоры, дінтанушы (Ұлыбритания)

Мухаметшин Р.М., саяс.ғ.д., профессор (Татарстан, РФ)

Мухетдинов Д.В., филос.ғ.д., (Ресей)

Челеби И., Мармара университетінің профессоры, исламтанушы (Түркия)

Хизметли С., PhD, профессор (Қазақстан, Түркия)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Байжума С., магистр (Қазақстан)

Дінтану сериясы журналында қоғам үшін өзекті діни мәселелерді арқау еткен зерттеулер жарияланады.

ҚАЗАҚ
УНИВЕРСИТЕТІ
БАСПА ҮЙІ

Комитет по обеспечению качества
в сфере образования и науки
МОН РК

Crossref
Content
Registration

doi
DIGITAL
OBJECT
IDENTIFIER

Национальный центр
государственной
научно-технической
экспертизы

Жоба менеджері

Гульмира Шаккозова

Телефон: +7 701 724 29 11

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген

Ұлжан Молдашева

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 8,5 б.т.

Офсетті қағаз. Сандық басылыс.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

Журнал авторлық редакциямен жарыққа шықты

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2022

ДІНТАНУ СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

RELIGIOUS STUDIES SERIES

B. Meirbayev¹ , **S. Baizhuma^{1*}** , **T. Kilybayev²**

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: samet-kz@inbox.ru

RELIGION AND THE DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL IN KAZAKHSTAN IN THE AGE OF INFORMATION AND TECHNOLOGIES

Kazakhstan has set itself a new direction of development, after gaining independence, due to the need to find its place on the stage of global political competition with the appropriate level of resistance. New domestic strategies, goals and objectives have been born: to join the ranks of advanced developed countries, to present itself to the world as a democratic state governed by the rule of law, to form a spiritually mature society, to form competitive individuals in the information society, to improve the welfare of the country, etc. For now, this, in fact, requires a different approach to the vital requirements and conditions of human capital of the country. The ultimate destination here is the consideration of each person in the country as a human capital. It is quite natural that human capital, particularly in the spiritual sphere has its own conditions and principles, norms and life orientations. Respectively, the main value in today's society is information, which is now becoming a tool that directly affects the development of society, without barricading the border between states. No wonder that many scientists have proved in many areas that the consciousness of the population consuming foreign information, ie media products, varies from period to period. And what is the response of the traditional Sunni-Hanafi Islam, with which most of the country associates itself, to respond to the influence of modern information? Do spiritual values are one of the main factors of human capital stability to play their role at the required level? To meet the answers to this question and other additive questions, a sociological study have been conducted among the clergy in religious institutions of the country – mosques. Based on answers that have been obtained, the proposed article is attempted to reveal the results of the analysis of empirical data.

Key words: information society, human capital, spiritual capital, religion, religious values.

Б. Мейрбаев¹, С. Байжұма^{1*}, Т. Қилыбаев²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: samet-kz@inbox.ru

Ақпарат және технологиялар дәуірінде Қазақстандағы дін және адам капиталының дамуы

Әлемдік саяси бәсекелестік сахнасында Қазақстанның оған тиісті деңгейде төтеп берумен өз орнын таба білу қажеттілігіне орай, еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін өзіне дамудың жаңа бағытын айқындап алды. Отандық жаңа стратегиялар, мақсат пен міндеттер дүниеге келді: алдыңғы қатарлы дамыған мемлекеттер құрамына кіру, өзін құқықтық-демократиялық мемлекет ретінде әлемге таныту, рухани кемелденген қоғам қалыптастыру, ақпараттық қоғамда бәсекеге қабілетті тұлғаларды қалыптастыру, елдің әл-ауқатын жақсарту және т.б. Бұл шындығында еліміздің адам капиталының өмірлік талаптары мен шарттарын басқа қырынан қарастыруды қажет етті. Түптеп келгенде еліміздегі әрбір тұлғаны капитал ретінде бағалау. Қазақстандағы адам капиталының, соның ішінде рухани капиталдың қалыптасуы мен дамуының өзіндік шарттары мен ұстанымдары, нормалары мен өмірлік бағдарларының болуы заңдылық. Мұны құндылықтарға деген талаптың күн санап өзгеруі орын алып жатқан бүгін де аңғару қиын емес. Ақпараттық қоғамның басты құндылығы – ақпарат, қазіргі кезде, мемлекеттер арасындағы шекараны кедергі көрместен қоғамның дамуына тікелей әсер етуші құралға айналуында. Осы тұрғыда тәуелсіздік алғаннан бері шетелдік ақпараттарды, яғни медиа өнімдерін тұтынушы халықтың сана-сезімі әр кезеңде әртүрлі болатынын көптеген ғалымдар сан салада дәлелдеді. Ал еліміздің басым бөлігі өздерін онымен байланыстыратын сүнни-ханафи бағытындағы дәстүрлі ислам діні заманауи ақпарат ықпалына қандай жауап қайтарады? Адам капиталы тұрақтылығының негізгі факторларының бірі – рухани құндылықтар қазір өз рөлін қажетті деңгейде атқара алуда ма? Осы және өзге

де сұраққа жауап беру үшін еліміздегі діни институттардағы – мешіттердегі діни қызметкерлер арасында әлеуметтік зерттеу жүргізіліп, жауаптар алынды. Эмпирикалық мәліметтердің талдау нәтижелері ұсынылып отырған мақалада қарастырылған.

Түйін сөздер: ақпараттық қоғам, адам капиталы, рухани капитал, дін, діни құндылықтар.

Б. Мейрбаев¹, С. Байжума^{1*}, Т. Килыбаев²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: samet-kz@inbox.ru

Религия и развитие человеческого капитала в Казахстане в эпоху информации и технологий

Казахстан задал себе новое направление развития, после обретения независимости, в связи с необходимостью найти свое место на сцене глобальной политической конкуренции с соответствующим уровнем сопротивления. Родились новые внутренние стратегии, цели и задачи: влиться в ряды передовых развитых стран, представить себя миру как демократическое правовое государство, сформировать духовно зрелое общество, сформировать конкурентоспособных личностей в информационном обществе, повысить благосостояние страны и т.д. На данный момент это, по сути, требует иного подхода к жизненно важным требованиям и условиям человеческого капитала страны. Конечной целью здесь является рассмотрение каждого человека в стране как человеческого капитала. Вполне естественно, что человеческий капитал, особенно в духовной сфере, имеет свои собственные условия и принципы, нормы и жизненные ориентации. Соответственно, главной ценностью в современном обществе является информация, которая сейчас становится инструментом, непосредственно влияющим на развитие общества, не забаррикадируя границу между государствами. Неудивительно, что многие ученые во многих областях доказали, что сознание населения, потребляющего иностранную информацию, то есть медийную продукцию, меняется от периода к периоду. И какова реакция традиционного суннитско-ханафитского ислама, с которым себя ассоциирует большая часть страны, на влияние современной информации? Являются ли духовные ценности одним из основных факторов стабильности человеческого капитала, чтобы играть свою роль на требуемом уровне? Чтобы получить ответы на этот и другие дополнительные вопросы, было проведено социологическое исследование среди духовенства в религиозных учреждениях страны – мечетях. На основе полученных ответов в предлагаемой статье предпринята попытка раскрыть результаты анализа эмпирических данных.

Ключевые слова: информационное общество, человеческий капитал, духовный капитал, религия, религиозные ценности.

Introduction

We can see from the pages of history that the people of Kazakhstan, which is a historical and integral part of the people of Central Asia, have also undergone many spiritual and cultural changes. From the distant Middle Ages, the traditional religion of Islam, which merged with the customs of the nomadic people in the vast steppe, became a part of their life. Also criticized in historical conflicts for martial spirit and independence of the vast steppe. Of course, people also experienced a great social and spiritual degradation during the colonial policy of Tsarist Russia and the communist-atheistic policy of the former Soviet government. In addition, civil wars and revolutions, as well as the active involvement during the World War II (with 27 million human losses from the whole USSR and 1,4 million from Kazakhstan) and the mass repression of Alash (Alash /1917-1920/ – a constitutional democrat-

ic and a political party, a notably the first modern organized political Kazakh elite group. A liberation movement on the territory of the present-day Kazakhstan) intellectuals, famines (the first famine (1916-1918) – with 1.5-2 million human losses; the second famine (1919-1922) – in some cases 2 million human losses; the third famine (1929-1933) – 2.4 million human losses) which recognized as genocide also had a significant negative impact on human capital for the people of Kazakhstan (Cameron, 2018).

The people of Kazakhstan overcame social and economic crises and various difficulties in the early years of the independence on the basis of well balanced and diversified policy which adopted with the first president of the country. As it stated in the Constitution of the Republic of Kazakhstan, its most valuable wealth is a person and his life, rights and freedom, as well as the freedom of conscience and freedom of religion for every citizen. This approach

has become the key to the internal stability of an independent state and the peaceful coexistence of the peoples living in it.

In this regard, it should be noted that the Law “On religious activities and religious associations”, adopted on October 11, 2011, recognizes the historical role of Hanafi Islam and Orthodox Christianity in the development of culture and spiritual life of the people and the importance of respect for other religions that are compatible with the spiritual heritage of the people of Kazakhstan.

In the aftermath of the independence, some 40 percent of Kazakhstan's population was Muslim. As a young country, Kazakhstan necessitated to define the Sunni-Hanafi school to ensure the spiritual stability of the society and integrity of the people considering that this path is inherited from ancestors and is deeply merged with the tradition and customs of the people. Although before independence there were only 68 mosques in the country, by the year 2019 they reached 2,626 in number. However, the issue of the qualification level of the imams serving there is still open (Кочубаев, 2019).

Justification of the choice of articles and goals and objectives

The chosen research topic is based on the religious identification and increasing level of religiosity of the population of the Republic of Kazakhstan in the modern globalization period. The need to study the development of the religious situation in the country is related to the significant impact of religion on the socio-political and economic development of the country through its human capital. The main aim and objectives of the study are to give a brief resume of the today's condition and further evolution of the impact of religious identification to the society in the modern information era.

Scientific research methodology

The research was carried out through theoretical, historical and comparative analysis, social surveys, empirical methods and analysis of collected information.

Main part

Today, the majority of the population of the Republic of Kazakhstan, which is about 70% of total population, is adherents of Islam. The Spiritual Administration of the Muslims of Kazakhstan gained

independence from the Spiritual Administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan in Tashkent during the Soviet era, and in January 12, 1990, at the first Congress of Muslims of Kazakhstan, the Independent Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan was established as the Republican Islamic Religious Association. The Spiritual Administration carries out its systematic work with its branches throughout the country in 4 main areas, such as: preaching, qualified education, virtue, traditional religious position (from 2021 approved 7 main work-directions: Information and public relations, Preaching, Charity, Educational and human resources, Spiritual education and Ihsan, Religion and tradition, Work against foreign religious movements).

Today, the structure of the Spiritual Administration consists of such departments and sectors as the chairman of the Administration, Council of the Collegium, Council of Patrons, Presidium of SAMK, Chief of Staff, Sectors and Departments for Religious Affairs, Sharia and Fatwa, for Mosques, International Relations and Protocol, Hajj, Preaching, Education and Science, Halal Product Standardization, for youth, press service and Internet propaganda, as well as the administration of the Administration of the SAMK.

The goals and duties of the Spiritual Administration of the Muslims of Kazakhstan: propaganda and dissemination of the religion of Islam, ensuring the correct propaganda of the religion of Islam and the sermons of the Prophet Muhammad, preserving the consent of the Muslims of Kazakhstan, contribute to the preservation of Sharia canons in religious organizations, solving of religious issues of Muslims through authorized representatives in the regions, training specialists for teaching the population of religious literacy, establishing links with foreign religious organizations, associations, educational institutions, as well as the development of religious literature, textbooks and necessary publications.

In this regard, we have conducted a sociological study on the topic: "The formation of spiritual capital in Kazakhstan: the vision of representatives of the Islamic religion" in order to determine the role and importance of religion in the formation and development of spiritual and cultural values in society in the process of globalization.

The purpose of the study is to identify the factors that influence the formation and development of spiritual capital.

The following tasks are defined for its implementation:

- to determine the role of religion in determining and shaping the spiritual level of society;
- to analyze the views of representatives of Islamic institutions in Kazakhstan on foreign values;
- identify the types of actions aimed at the formation of religious immunity in the process of globalization.

Participants: religious clergymen of the branches of the Republican Islamic Religious Association "Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan" located in the regions of the Republic of Kazakhstan, including imams-mullahs, who trained at the Islamic Institute for Imams' professional development of the Republic of Kazakhstan under the

RIRA "SAMK" in 2015-2021. The total number of imams, who trained in the Islamic Institute is about 1,100. 10% of them, ie the number needed for social research, were selected for the survey. Number of respondents – 101. Methods used: in accordance with the purpose of the research work, a quantitative questionnaire was conducted to pick the necessary data up. The survey used both hidden and open types of questions, and at the end of the survey received feedback from participants. In addition, the subjective opinions of respondents were analyzed on the Likert scale. Statistical processing of empirical data was carried out, and their validity was confirmed by analyzing the responses.

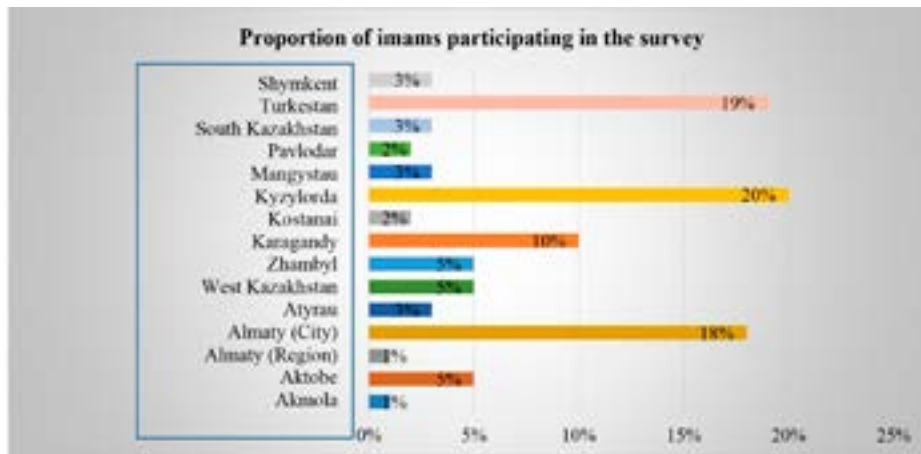

Diagram 1 – The share of respondents by region

Among the imams participating in the survey, Kyzylorda, Turkestan and Almaty regions showed the highest results. The activity of clergy of Almaty region (18%) shows that the region is closer to the region

in the spiritual and cultural sphere. On the contrary, Zhambyl region, which is traditionally considered a southern region, has very low indicators (5%), which can be considered as an example of social changes.

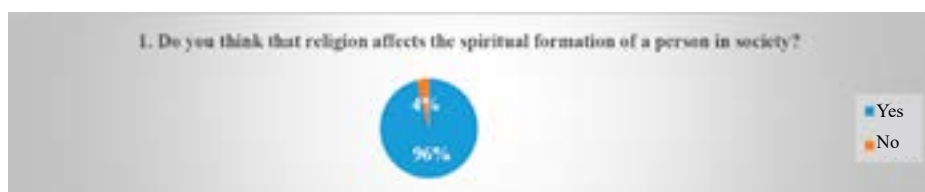

Diagram 2 – Religion is a factor influencing the spiritual formation of a person in society

In order to reveal the problem of sociological research under consideration, the survey compiled the main questions compiled, and the views of re-

spondents presented with the Likert scale and the principle from particular to general. In this regard, in order to determine the role of religion in the

formation of spiritual capital in society, the first generalized question represented as: “Do you think that religion affects the spiritual formation of a person in society?”

96 percent of the survey participants agreed that religion plays a special role in the spiritual deve-

lopment of a person, demonstrating the importance of religion in the formation of spiritual capital in a person.

The following questions were also asked to determine whether the answer given to the first question is confirmative or refutative.

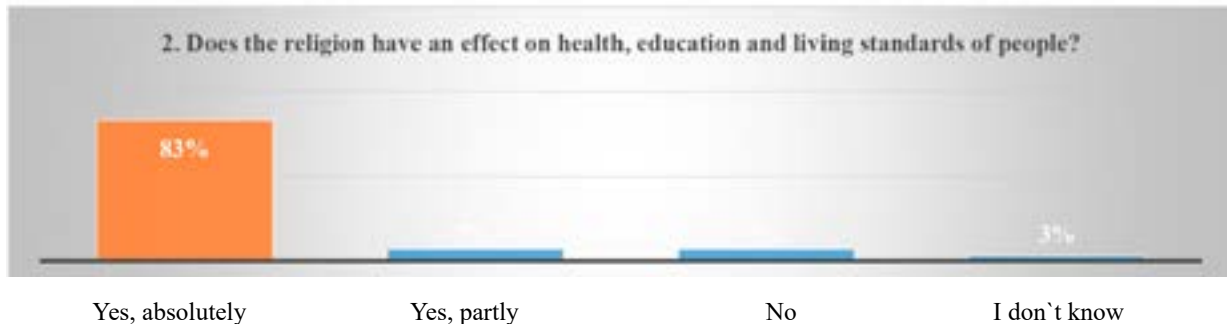

Diagram 3 – The impact of religion on human health, education and standard of living

According to the obtained empirical data, the influence of religion on human health, education, standard of living, and the well-being of the general population, which is an integral part of human capital, was determined as high. That is, the majority (83%)

believe that religion has a direct impact on a person's education, high professional level, stable work, and living in accordance with the established spiritual values in society. In addition, the share of responses that " have a partial effect "and" have no effect at all " is 7%.

Diagram 4 – The influence of religion on the spiritual development of society

Religion contributes to the spiritual development of society in the following ways: increases inter-religious and inter-ethnic peace and harmony with majority (79%), teaches tolerance (77%) and encourages education (75%) according to respon-

dents. So, the vast majority of respondents believe that another role of religion reflects in the establishment of inter-religious peace and tolerance in the country, which in turn is important in supportive to the policy of our unitary state.

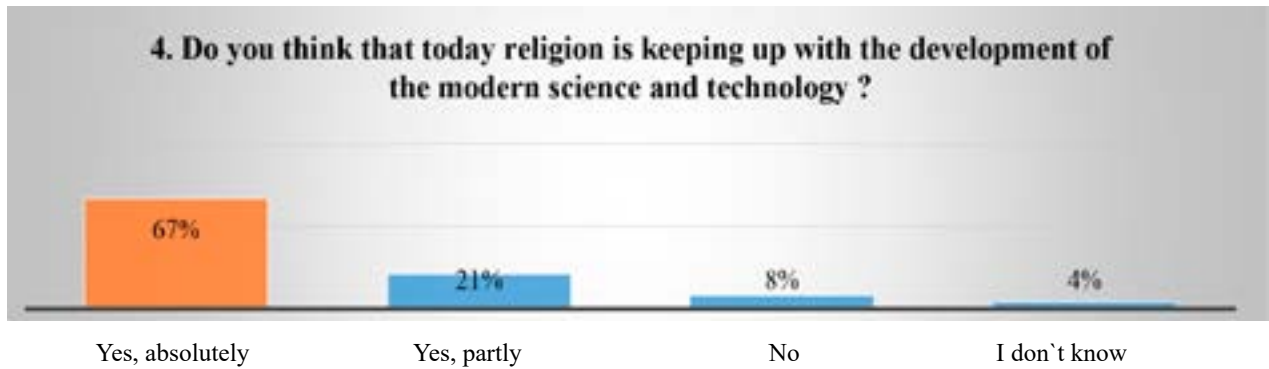

Diagram 5 – The concordance of religion and science and technology

At the present time, in the process of globalization and the integration of cultures, spiritual values in society are often disclosed to external factors. And the process of globalization, in its turn, is associated with the widespread introduction of modern scientific achievements and information technologies into human life. That is, one of the tasks of this scientific study was to determine what influence the achievements of modern science and technology have on religion. In this regard, the following question was asked: “Do you think that religion is currently leading the development of Science and technology?”. According to the more than a half of respondents’ answer (67%), religion will continue to complement itself with scientific evidence, which is now revealed by the flow of time. Also, it has the opportunity to spread among consumers with the help of modern technical means (social networks, etc.), that is, it will only have a positive effect on the propagation of religion among the population as science and technology develop.

Currently, in addition to ensuring the stability of society, there are websites that promote traditional Islam in the Sunni-Hanafi direction and the Maturudi faith, which are compatible with the spiritual heritage of the population of Kazakhstan and have a historical role in the development and spiritual life of the people's culture. These sites belong to the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan and most of them are operated by

the grand mosques in regional centers. The most popular of them are:

- muftayat.kz – official website of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan; this site includes links to 21 sites operating in accordance with the requirements of the Spiritual Administration in the Republic;
- islam.kz – national, spiritual and educational portal;
- muslim.kz – official website of the “Hazret Sultan” Mosque;
- ummet.kz – spiritual and educational portal, official website of the Nur Astana Mosque;
- kazislam.kz – information and educational portal;
- azan.kz – information and educational portal, website of the Central Mosque of Almaty and website islam dini.kz.

It is clear that the education and skills of people, good work, access to various benefits play an important role in the formation of competitive human capital in the sustainable development of society. And religion has a special place in the inner stability of a person, in the absence of stress, in his upbringing and moral qualities. That means both of the upbringing based on religious values in the family and the ability of a person to communicate in society lies in the merge of religion and culture in the historical nature of the people. Only then, society can have a stable viability.

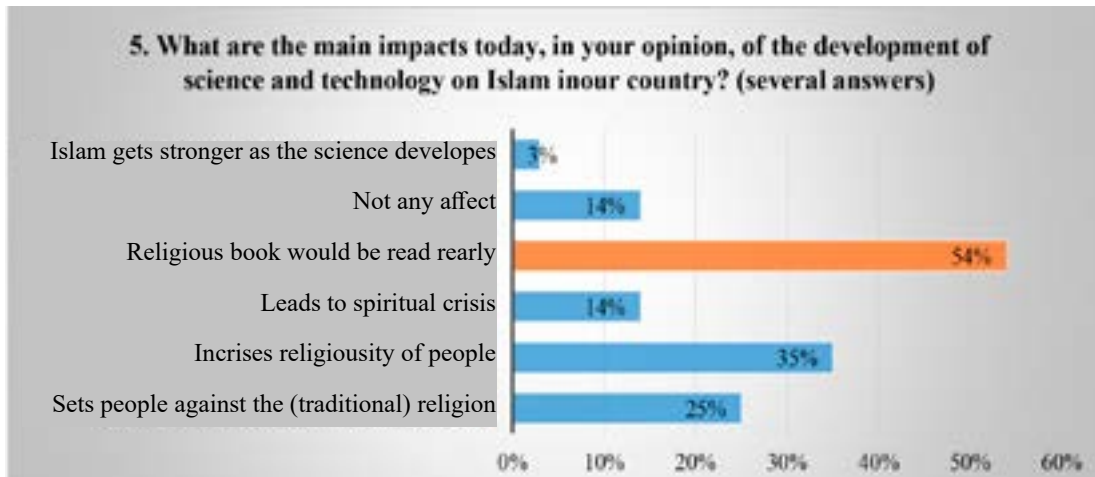

Diagram 6 – The impact of the development of science and technology on religion

The next question “What is the impact of modern science and technology on Islam in our country?” reveals that more than a half of the clergymen (54%) think

that it leads to less reading of books (religious), while about 35% of them shows oppositely, that it only contributes to the strengthening of religion among people.

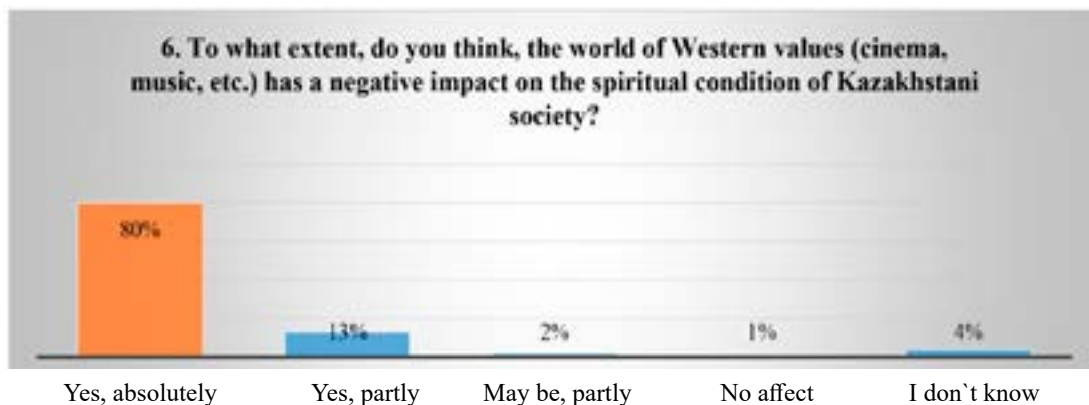

Diagram 7 – The impact of some Western values on the society of Kazakhstan

The trend of globalization, of course, has brought with it the achievements of advanced science and technology from all over the world, and with this it has created conveniences and benefits in some aspects of life. On the other hand, it made a comfortable environmentor intensified contradictions and disagreements between different nations and ethnic groups around the world, at the crossroads of cultures, in the integration of cultures.

This is due to that in the formation of spiritual and cultural values in a person, we can see that the religion is intertwined with the historical nature of the people and religious principles are compromised

and absorbed into the customs, traditions and rituals of the nation. This, in its turn, is determined by the inherent differences between ancient spiritual values based on religion and values derived from the achievements of modern science and technology. The influence of Western values (cinema, music, etc.) is particularly noticeable on spiritual and cultural values which formed on the basis of religion.

A small part (13%) believes that foreign values will not affect the spiritual state of Kazakhstan's society, while the majority (80%) showed that Western values will have a significant impact on the spiritual state of society.

Diagram 8 – Influence of some western values on traditional Islam in Kazakhstan

In the above question, the respondents said that foreign (Western) values have a significant impact on the spiritual state of society, but according to their answers to the next question: “Can traditional Islam in Kazakhstan withstand the influence of

foreign values (cinema, music, etc.)?”, some of them (31%) said that religion could fully cope with the question, while the majority (44%) said traditional Islam in the country still needs to be strengthened.

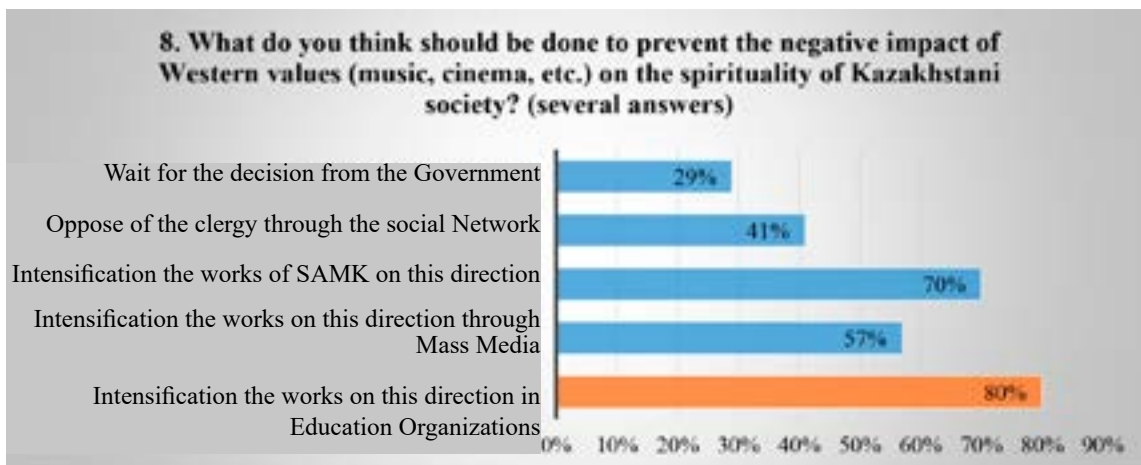

Figure 9 – Prevention of the negative impact of some Western values on the spirituality of society

The following question is "What should be done to prevent the negative impact of Western values (cinema, music, etc.) on the spirituality of Kazakhstani society?" According to the respondents' answers the following answers obtained: an early start and increasing propaganda and educational work in educational institutions (80%), the importance of propaganda work carried out by the Muftiyat (70%), the importance of the media in the formation of immunity of citizens against factors that negatively affect their spiritual values is also an indicator (57%).

Results and discussion

To sum up, one must mention that in accordance with the main purpose of the sociological survey, we have obtained the main answers for the questions. In particular, we have found out that not only education, skills or health, but also spiritual stability contributes to the individuals' competitiveness in a society in Kazakhstan.

The importance of religion role in ensuring effective and success in people's life is crucial. In short, 96% of the survey participants agreed that religion

plays a special role in the spiritual development of a person, demonstrating the importance of religion in the formation of spiritual capital in a person.

According to the survey participants, religion contributes to the spiritual development of society in the following areas: over three quarters of the respondents (79%) say the religion increases interreligious and interethnic peace and harmony, 77% say religion teaches for tolerance whereas three quarters (75%) find religion to encourage education.

Therefore, the majority of the respondents find that another role of religion is reflected in the strengthening of interreligious peace and tolerance in the country, which in its turn, is important in the implementation of the policy of the unitary state.

Due to the received answers from Kazakhstani imams, religion continues to complement itself with scientific evidence, which is revealed in the course of time. It also has the opportunity to spread among consumers with the help of modern technical means (social networks, etc.), that is, it will only have a positive effect on the propagation of religion among the population as science and technology develop. In this regard, there is also a problem that concerns them. In other words, there is an opinion that the achievements of science and technology lead to less (54%) reading of books (religious). So, the work done in the areas of the SAMK shows that there is a lot to be done in the world of information technology. Because, modern representative of religion must be a specialist who can use not only books, but also smartphones and computers. This question is reinforced by the answer to the next question. In addition, distance learning and the preparation of video lectures in accordance with the directions approved by the SAMK obviously will contribute to solving this problem.

It can be seen that in our country the spiritual and cultural values and religion are deeply rooted in the historical nature of the people, the religious principles are intertwined and assimilated to the traditions and customs of the nation. Moreover, in its turn, this is determined by the distinction between ancient spiritual values on a religious basis and values derived from the achievements of modern science and technology. The influence of Western values (cinema, music, etc.) is particularly noticeable on spiritual and cultural values formed on the basis of religion. Western values have a significant negative impact on the spiritual situation in society according to the majority of imams (80%), however, traditional Islam can withstand according to them (75%).

Spiritual capital can be defined as individual and collective opportunities arising from spiritual orientation in life. The transformative, self-producing, and internal properties of spiritual capital make it unique as a form of "capital". Moreover, the religion has significant influential factor in the formation of human capital. Also, the spiritual capital is formed in a special religious and cultural environment. It is also responsible in producing and saving the spiritual and material values, as well as intellectual products of human activity. In this regard, the realization of the influence of religion will be closely related to such an understanding as religious and cultural potential. Thus, it is necessary to define human potential, on the one hand, as a set of cultural resources, tools, sources, resources and opportunities that exist in nature and accumulate in society in the form of spiritual results of human labor formed on the basis of material and religion, on the other hand, are preserved in the form of cultural values and objects of cultural heritage. In short, a set of objective and subjective opportunities or factors that contribute to the development of the country.

Conclusion

Since 2020, the situation all over the world changed the requirements for the competitiveness of human capital. Because people began to look for the cause of problem not only from faults have made and deliberate politics, but also from religion. That is, it was perceived as a test that came to humanity and began to look for ways to overcome it spiritually among different peoples. Consequently, the idea is formed that a person should not only acquire new knowledge and develop the necessary skills, but also become a spiritual "complete person". Also, historically, there is not any society, which has been without religion.

From this point of view, Islam offers its own principles for a successful, happy life of a person in society. These principles do not depend on the development of Science and technology, they are always stable and do not contradict the policy of the country. Science and technology do not obstruct these living conditions, but, on the contrary, contribute in broad promotion. Moreover, it is accepted that the stability of spiritual capital directly affects the competitiveness of a person in society. And spiritual capital, of course, is reflected in our culture, which is based on Islam, and our national code is spiritual capital.

Литература

- Абдрасилқызы А. (2013) Қазақстандағы діни білім жүйесі: тарихы, қазіргі жай-күйі және өзекті мәселелері // <https://kazislam.kz/eislam-153/?lang=ru>
- Алтайқызы А. (2020) Постмодерн дәуіріндегі діни білім беру феномені: Қазақстан және АҚШ тәжірибесі. (PhD) дисс. жұмысы. – А. – 123.
- Байтенова Н.Ж. Демеуова А. А. Кокеева Д.М. (2014) Дін және қоғам: замануи дискурс. – А.: Қазақ университеті. – 140.
- Гуманитарный портал. Рейтинги стран и регионов. <https://gtmarket.ru/research/countries-ranking>
- Дербісәлі Ә. (2011) Қазақстанның діни оқу орындары. – А.: Атамұра. – 238.
- Караваева И.П. Арзуманова Н.И. (2012) Проблемы безопасности туристского бизнеса в Японии // *European Reasercher*. № 5. – 3.
- Қосубаев А. (2019) Қазақстанда мешіт салудың арнайы ережесі бекітілді. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazakstanda-mesht-saludyin-arnauyi-erejes-bektld-361454/
- Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің үшінші отырысында сөйлеген сөзі (2020) // http://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-ulattyk-kogamdyk-senim-kenesinin-ushinshi-otyrysynda-soilegen-sozi
- Мемлекет тағдыры – баршамыздың және әрқайсымыздың тағдырымыз (2014) // <https://egemen.kz/article/32997-memleket-taghdyry-%E2%80%93-barshamyzydynh-dgane-arqaysymyzydynh-taghdyrymyz>. – 2014.
- Молдабеков Ж. (2009) Қазақтану және жаңару философиясы. – А.: Қазақ университеті. – 282.
- Cameron, S. (2018) *The Hungry Steppe Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan*. – Cornell University Press. – 294. <https://www.cornellpress.cornell.edu/book/9781501730436/the-hungry-steppe/#bookTabs=4>
- Kantarbayeva Zh. (2016) Human capital development in Kazakhstan: spiritual and mental factors // *International multidisciplinary scientific Conference, Scem Vienna, April 2016*

References

- Abdrasilkyzy A. (2013) Qazaqstandagy dini bilim juiesi: tarihy, qazirgi zhai-kuii ja'ne o'zekti ma'seleleri [The system of religious education in Kazakhstan: history, current status and current issues] // <https://kazislam.kz/eislam-153/?lang=ru> (in Russian)
- Altaikyzy A. (2020) Postmodern dauirindegi dini bilim beru fenomeni: Qazaqstan ja'ne AQSh tajiribesi [The phenomenon of religious education in the postmodern era: the experience of Kazakhstan and the United States]. (PhD) dissertation work. - A. - 123. (in Kazakh)
- Baitenova N.Zh. Demeuova A. A. Kokeeva DM (2014) Din ja'ne qog'am: zamanui diskurs [Religion and society: a modern discourse]. - A. : Kazakh University. - 140. (in Kazakh)
- Cameron, S. (2018) *The Hungry Steppe Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan*. – Cornell University Press. – 294. <https://www.cornellpress.cornell.edu/book/9781501730436/the-hungry-steppe/#bookTabs=4>
- Derbisali A. (2011) Qazaqstannyn` dini oqu oryndary [Religious schools of Kazakhstan]. – А.: Atamura. – 238. (in Kazakh)
- Gumanitarnyj portal. Rejtingi stran i regionov [Humanitarian portal. Country and region ratings]. <https://gtmarket.ru/research/countries-ranking> (in Russian)
- Kantarbayeva Zh. (2016) Human capital development in Kazakhstan: spiritual and mental factors // *International multidisciplinary scientific Conference, Scem Vienna, April 2016*
- Karavaeva I.P., Arzumanova N.I. (2012) Problemy bezopasnosti turistskogo biznesa v Japonii [Problems of safety of tourist business in Japan] // *European Reasercher*. № 5. - 3. (in Russian)
- Kosubayev, A. (2019) Kazakhstan meshit saludyn arnauy erezhesi bекitildi [Special rules for building a mosque have been approved in Kazakhstan]. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazakstanda-mesht-saludyin-arnayyi-erejes-bektld-361454/ (in Kazakh)
- Memleket tagdyry – barshamyzydyn` jane a'rqaismyzydyn` tag`dyrymyz [The destiny of the state is the destiny of all of us and each of us] (2014) // <https://egemen.kz/article/32997-memleket-taghdyry-%E2%80%93-barshamyzydynh-dgane-arqaysymyzydynh-taghdyrymyz> – 2014. (in Kazakh)
- Moldabekov Zh. (2009) Kazakhtanu ja'ne zhan`aru filosofijasy [Philosophy of Kazakh studies and renewal]. – А. : Kazakh University. – 282. (in Kazakh)
- Memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-ulattyk-kogamdyk-senim-kenesinin-ushinshi-otyrysynda-soilegen-sozi [Speech by President Kassym-Zhomart Tokayev at the Third Meeting of the National Public Trust Council] (2020) http://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-ulattyk-kogamdyk-senim-kenesinin-ushinshi-otyrysynda-soilegen-sozi (in Kazakh)

Н. Сейтахметова , **Н. Калдыбеков***

ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: nseylbek@gmail.com

ИСЛАМДАҒЫ РЕКОНСТРУКЦИЯ (ТӘЖДИД) ПРОЦЕСТЕРІ

Мақалада Исламдағы ыслахат (жақсарту, түзеу), тәждид (жаңарту) мәселелерінің соңғы 2-3 ғасырда күн тәртібіне шығу себептері мен оны жүзеге асыруды ұсынған ғалымдардың көзқарас айырмашылығы талданады. VII ғасырда тарих сахнасына көтерілген Ислам өркениеті орта ғасырларда шарықтау шегіне жетіп, ғылым мен білімді, өнер мен мәдениетті мейлінше дамытқаны белгілі. Сол арқылы адамзаттың даму тарихында өзіндік орынға ие болды. Алайда XVIII ғасырдан бастап мұсылман әлемінде тоқырау белгілері байқалды. Ислам әлемі модерн дәуірде батыстың отарлау әрекетімен, әскери үстемдігімен бетпе-бет келіп, барлық салада кері кету процесі басталды. Модерн дәуірде Ислам әлеміндегі ғалымдар осы тоқыраудың себеп-салдарын саралап, діни-философиялық ізденістерге жол ашты. Діни бастауларға оралу қажет пе әлде дінді мейлінше заманға сай бейімдеп түсіндіру қажет пе деген сұрақ күн тәртібіне шықты. Мақалада Ислам танымын жаңа заманға сай қайта қалыптауды қолға алған қазіргі мұсылман ғалымдарының тәждид ұғымына қандай мағына жүктеп, қалай түсіндіргені және оны жүзеге асыру идеясындағы методологиялық айырмашылықтары жан-жақты талданады. Сонымен қатар, тәждид пен реформа арасындағы айырмашылық және реконструкция ұғымдарының мәні ашылып, тәждидтің теологиялық негіздемесі айқындалады.

Түйін сөздер: Ислам, тәждид, реконструкция, ыслах, қазіргі Ислам ойшылдары.

N. Seytakhmetova, N. Kaldybekov*

Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: nseylbek@gmail.com

Reconstruction (Tajdid) processes in Islam

The article analyzes the reasons for the actualization of the problems of islahat (improvement, correction), tajdid (updating) in Islam over the past 2-3 centuries and the differences in the views of scientists who propose its implementation. It is known that Islamic civilization, which appeared in the historical space in the 7th century, reached its peak in the Middle Ages and contributed to the development of science and education, art and culture. Thus, Islam has taken a special place in the history of human development. Since the 18th century, however, there have been signs of stagnation in the Muslim world. In the era of modernity, the Islamic world faced colonial actions and the military domination of the West, which caused a rollback in all areas. In this regard, scholars of the modern era in the Islamic world analyzed the causes of this stagnation and paved the way for religious and philosophical research. The question of whether it is necessary to return to religious origins or whether it is necessary to interpret religion in a more modern way has come up on the agenda. The methodological differences in the interpretation of the concept of tajdid and the idea of its implementation by modern Muslim scholars involved in the modernization of Islamic knowledge are analyzed in detail. In addition, the difference between tajdid and reform is considered, the essence of the concept of reconstruction is revealed and the theological justification of tajdid is determined.

Key words: Islam, Tajdid, reconstruction, islah, modern Islamic thinkers.

Н. Сейтахметова, Н. Калдыбеков*

Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: nseylbek@gmail.com

Реконструктивные (таждид) процессы в исламе

В статье анализируются причины актуализации проблем ислахата (улучшение, исправление), таждид (обновление) в исламе за последние 2-3 века и различия во взглядах ученых, предлагающих его реализацию. Известно, что исламская цивилизация, появившаяся в историческом пространстве VII века, достигла своего расцвета в Средние века и способствовала развитию науки и образования, искусства и культуры. Тем самым ислам занял особое место в истории развития

человечества. Однако с XVIII века в мусульманском мире наблюдались признаки застоя. В эпоху модерна исламский мир столкнулся с колониальными действиями и военным господством Запада, что стало причиной отката во всех сферах. В этой связи ученые эпохи модерна в исламском мире занимались анализом причины этого застоя и предложили путь к религиозно-философским исследованиям. На повестку дня встал вопрос о том, нужно ли возвращаться к религиозным истокам или необходимо более современно интерпретировать религию. В статье подробно анализируются методологические различия в трактовке понятия тажид и представления о его реализации современными мусульманскими учеными, занимающимися модернизацией исламских знаний. Кроме того, рассматривается различие между тажидом и реформой, раскрывается сущность понятия реконструкции и определяется богословское обоснование тажида.

Ключевые слова: Ислам, тажид, реконструкция, ислах, современные исламские мыслители.

Кіріспе

Дін мәселесі қай заманда да адамзат үшін тартысты тақырып болып келген. Себебі дін болсын, жалпы сенім болсын адамның дүниетанымын айқындайтын басты параметр. Ислам мәдениетінің алтын ғасыры саналатын орта ғасырларда мұсылман өркениеті кең етек жайып, адамзат қоғамына айтарлықтай әсер етті. Кейін XVIII ғасырдың екінші жартысында құлдыраудың шегіне жетіп, саяси-экономикалық, ғылыми салаларда кері кету белгілері көрініс тапты. Ислам әлемі модерн кезеңде Батыстың технологиясымен, саяси отарлау әрекетімен бетпе-бет келді. Мұсылман ойшылдары Ислам әлеміндегі тоқыраудың себептерін анықтап, одан шығар жолды қарастырып, идеялық ізденістер жасады. Соның нәтижесінде қайта қалыптау, қайта тұжырымдау мағыналарын беретін тажид ұғымы күн тәртібіне шықты.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

XVII ғасырдан бастап Ислам әлемінде кері кету белгілері байқала бастады. Ал Европада Шіркеу билігінің әлсіреуі мен рационалды пайымның алға шығуы нәтижесінде даму қарқын алды. Осылайша Батыс әлемі материалдық, технологиялық үстемдікке қол жеткізді. Мұсылман ғалымдары осы үстемдік нәтижесінде мұсылман халықтарының тап болған қиындықтары мен артта қалу себептерін саралап, шешім табу үшін ұмтылыстар жасады. Соның негізінде тажид, ыслах ұғымдары күн тәртібіне шықты. Мақаланың мақсаты тажид, ыслах ұғымдарының мәнін ашу, ал міндеттері модерн дәуір ғалымдарының аталмыш ұғымға жасаған интерпретациясын талдау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Тақырыпты зерттеуде бірқатар ғылыми әдістер қолданылды. Атап айтсақ, «Тажид», «Ыслахат» ұғымдарын зерттеуде концептуалдық талдау, тарихи талдау, сонымен қатар салыстырмалы талдау әдістеріне жүгіндік.

Негізгі бөлім

О бастағы функциясы адамды ізгілікке бағыттап, оған бағыт-бағдар беру болып саналатын дін феномені үшін адамның әрдайым құбылып тұратын өзгермелі табиғаты айтарлықтай мәселе болып келген. Себебі, дінде өзгермейтін берік қағидалар бар. Ал адам өмірі уақыт пен мекенге қарай өзгеруге бейім. Кәләм ілімінде және Ислам ой-танымында тажид мәселесін қозғағанда біз мына сұрақтармен бетпе-бет келеміз: Уақыт пен мекен секілді шарттар өзгергенде діни танымды және діни танымға негіз болып тұрған діни қайнаркөздерді қайта қарастыру керек пе, әлде діннің негізгі қағидаларын басты назарға алып, уақыт пен мекен шарттарына бағынбай шешім табу қажет пе? Дінде және адамдар арасындағы қарым-қатынаста басты нәрсе діннің қағидалары ма әлде, уақыт пен мекеннің өзгермелі үрдісіндегі адам болмысы ма? Бұл сұрақтарды ортаға салсақ, оның артынан мына сұрақтар да туады: Дінде қоғамды, мәдениетті, ой-танымды өзгертетін, жаңалайтын, бағыт-бағдар беретін күші бар ма? Діннің адамға ықпалы қаншалықты? Діннің халықтың дүниетанымдық кеңістігіндегі кейбір қате түсініктерді өзгертіп, белгілі бір мәдениетті қалыптастыратын әсері бар ма? Бар болса, демек, жағдай-шарттар өзгерсе де, дін өзгермеуі керек емес пе? Заман өзгерді деп соған мейлінше бейімделіп кетсек, адам баласы өз құндылығынан ажырап қалмай ма?

Заманға қарай құбыла беретін, нақты мақсаты, бағыты жоқ бір адамда қадір бола ма? Демек, жаңа заманмен келген өзгерістерге белгілі бір қағидалар мен құндылықтарға сүйене отырып келуі керек.

Тарихтың ағысымен мың құбылған әлеуметтік-мәдени шарттарға, адамның күн сайын өзгерген әрі дами түскен таным-түсінігіне дін қалай қарайды деген мәселеге монотеистік діндерден бастап, политеистік діндерде, Ислам, Христиндық және Яһудиліктен шығыс діндеріне дейінгі барлық сенім жүйелерінде күн тәртібінен түспейтін мәселе болған. Заман ағысымен қатар өзгерген шарт-жағдайлар нәтижесінде пайда болған жаңа теологиялық пікірталастарға, адамның өмір сүру салтындағы бұрын болмаған жаңа үрдістерге діни жүйе қалай қарайды деген сұраққа дін ғалымдары көп ойланған. Жаңадан пайда болған проблемаларды шешіп, сұрақтарға жауап беру барысында дін ғалымдары нені басты өлшем етіп аламыз деген мәселені де ортаға қойды. Әрқандай заманауи өзгерістерге тап болғанда дін негіздерін басты өлшем етеміз бе, әлде уақыт пен мекенге тиесілі өзгерістерді негізге аламыз ба деген мәселе діни дәстүрлерді түсінуде тәждид, реформа, қайта тұжырымдау секілді талпыныстарды тудырды. Бұл талпыныста екі түрлі тәсіл негізге алынды. Біріншісі – діни танымды қайта тұжырымдау үшін бастапқы негізге оралу керек десе, екіншісі – діни негіздерді заман шарттарына сай қайта тұжырымдау (реконструкция) қажет деді.

Христиан дәстүріндегі фундаменталистік шіркеу құбылысы мен Исламдағы сәләфилік қозғалысты біріншісіне мысал ретінде беруге болады. Ал екіншісіне Ислам, Христиандық және Яһудиліктегі модернистік діни таным, тарихилық интерпретация (историцизм) және ұлттық діни танымды жатқызуға болады.

Негізінде дін мен діннің түсіндірмесі (интерпретация) екеуі екі бөлек дүние. Діннің өзі – уахи, яғни иләһи қайнарға негізделеді. Ал интерпретация адамға тән нәрсе. Сондықтан діни дәстүр дін емес, бірақ дінді түсінуде басты көмекші құралдардың бірі. Ал дінді жаңа заман шарттарына сай қайта жорамалдау, оны түсінуде діни танымды реконструкциялау аса қажет нәрсе. Жалпы Ислам ой-танымы уахиға, яғни Құранға және ертекезеңдердегі Құранның жорамалдарына (тәпсірлер) негізделеді. Басқаша айтқанда Құранды түсінудегі мұсылман ойшылдарының интерпретациясы. Біз интеллектуалдық еңбек деп атап отырған діннің жорамалы мен Исламды

бөліп қарау керек. Себебі, Ислам өзгермейтін уахиға негізделеді. Ал Ислам ой-танымы ойшылдардың интеллектуалдық деңгейіне, олардың интерпретация жасаудағы сүйенген өлшемдеріне қарай әркелкі болып келеді. Мұхаммед пайғамбар дүниеден өткеннен кейінгі кезеңдегі мұсылмандар арасында орын алған оқиғалар, әсіресе әртүрлі ағымдар арасындағы кикілжің бәрі де пікір қайшылығынан туды.

Діни танымды жаңарту (тәждид) мәселесі тек модерн кезеңге ғана тән нәрсе емес. Ислам ой-танымының бастапқы кезеңі мен қалыптасу кезеңінің, шарықтап дамуы мен құлдырау кезеңі аралығындағы әртүрлі ізденістердің нәтижесінде қолданылып келген механизм. Діни ілімдердің жаңарып, қайта қалыпталуы, жаңа өлшемдер табу секілді ұғымдар көбіне ой-таным тоқырауға ұшыраған кезеңдерде қолданылады. Интеллектуалдық тоқырау деп отырғанымыз қоғамдағы ақыл-ой мен іс-әрекет тепе-теңдігінің бұзылып, таным процесінің қате шешім шығара бастауы, яғни құндылықтардың өзгеруі.

Бұл ұғым Рашид Ризада «тәждид», Фазлур Рахманда «модернизм», Хасан Ханафида «Ислам солшылдығы», Жабириде «Араб ақылы», Хасан әл-Бәнна, Саид Кутуб, Мәудиди, Мұхаммед Кутуб және Али Шариати секілді ойшылдарда «шынайы Ислам, түп негізге оралу, таухидтік ой-таным, Ислам танымы» деген ұғымдармен көрініс тапты (Атеş, 2011: 288). Исламның орта ғасырдағыдай өмірдің барлық қырында үстемдік етуін аңсаған тәждид әрекеттерімен қоса, діннің негіздерін өзгертіп, фальсификация жасағандар да тарихта болды. Ислам әлеміндегі мұндай әрекеттерге «реформа» деп баға беретіндер көбінде шығыстанушылар болатын. Ал мұсылман ойшылдары бұл атауды құп көрмейді. Оның себебі «реформа», «реформист» терминдерін көбіне христиан дәстүріне тән ұғым ретінде қарастырылады. Ислам дінінде христиандықтағы секілді реформаға қажеттілік жоқ деп есептейді.

Исламда діни танымды қайта тұжырымдап, діни практиканы реформалау идеясын философиялық әрі теологиялық зерттеу объектісі ретінде ең алғаш көтерген пәкістандық философ Мұхаммед Иқбал болды.

Оның қайта құру мәселесін көтерген еңбегінің атауының өзі бір идеялық төңкеріс жасады деуге болады. Reconstruction of Religious Thought in Islam. Яғни, Исламдағы діни ой-танымды қайта құру. Иқбалдың «реформа» емес, «реконструкция» деген сөзді қолдануының өзі

оның батыстағы реформалық қозғалыстарды қайталау емес, Мұхаммед пайғамбардың мұсылман ғалымдарына жүктеген «тәждид» міндетін меңзегенін аңғаруға болады. Осы тұста жиырмасыншы ғасырдағы мұсылман ғалымдарының бірі Мұса Жаруллаһты да атап өту керек. Ол да мұсылман әлемінде реформаға емес, тәждидке қажеттілік мол екендігін айтқан.

Тәждид қандайда бір нәрсені жаңалау, тазалау деген мағыналарды береді (el-Cevherî, 1956: 94). Исламда дәретте күмән болғанда оны жаңалау (тәждид әл-Уду), некені жаңарту мәселесінде (тәждид ән-никах) және ақида мәселесінде (тәждид әл-иман) қолданылып келген. Бірақ діни танымды тұтастай қайта тұжырымдап, жаңарту деп қолдану соңғы екі ғасырда пайда болған құбылыс. Мұны дінді түбірімен өзгертіп, оның негіздерін ауыстыру деп емес, дін ұсынған құндылықтарды айқындап тұратын басты ұғымдар мен түсініктердің әлсіреп, бұлдыр тарта бастаған шағында, адамның дінмен байланысын қайта жаңалап, күшейту деп түсінген жөн (Араудіп, 2011: 234-239). Осы анықтамаға сай тәждидтің яғни, жаңарудың дінге емес, адамға көбірек қатысы бар екенін аңғаруға болады.

Жалпы тәждид деген ұғымды қалай түсіну керек деген сұрақтың төңірегінде әртүрлі көзқарас айтылып, сантүрлі қозғалыстар шыққан. Маудуди «Исламды надандықтың кірінен тазарту» деп түйіндеген (el-Mevdûdî, 2016, 41). Жамалуддин Ауғанидің «ыслахат» бағдарламасында «Ислам бірлігі» деп, тәждидтің мұсылмандардың саяси бірлігі арқылы жасалатынын алға тартса (Karaman, 1994: 457), оның шәкірті Мұхаммед Абдуһ діни танымды бастан-аяқ қайта қалыптау керектігін айтқан (Özervarlı, 2005: 483). Хасан әл-Бәннаның тәждидті қалай түйіндегенін оның мына сөзінен түсінуге болады: «Исламның түп негізі Құран мен сүннетке байланып тұрғанын, сонымен қатар тарихта Исламға телінген қате пайымдар, бидғат пен аңыз-әпсаналардың болғанын мұсылмандарға жеткізу» (Karaman, 1994: 457).

Соңғы екі жүз жылда мұсылман халықтары империализм мен отаршылдықтың себебінен өз діндерінің рухани құндылықтарын танудан алыс қалды. Надандық пен кері кету белең алды. Олардың бар күш-жігері өмірі мен ар-намысын, отаны мен тәуелсіздігін сақтап қалуға жұмсалды. Ес жиып мәселенің мәніне үңілгенде олар рухани-әлеуметтік һәм экономикалық тоқырауға түсіп кеткендерін аңғарды. Отаршылдықпен қоса Батыста XIX ғасырда индустриалдық револю-

ция жүзеге асып, телефон, телеграф шықты, автомобиль, микробиология, заманауи медицина секілді салалардағы даму қарқын алды. Шіркеу билігінің әлсіреп, ғылыми рационалық танымның күшеюі үрдісінің басында АҚШ-тың тәуелсіздік алуы, француз революциясы секілді себептер тұрды. Соның нәтижесінде адам құқықтары, ұлтшылдық пен либерализм сынды түсініктер пайда болды (Kolbaşı, 2009: 60). Артынша позитивизм, атеизм секілді бағыттар кең тарай бастады. Мұсылман халықтарының өзара бөлініп, тарихи бағытын Европа айқындайтын дәуір осылайша басталды (Таşpınar, 2003: 261-289). Мұнымен бірге Зигмунд Фрейдтің (1856-1939) психоанализі шығып адамның рухани болмысын есепке алмайтын, діни және моральдық құндылық атаулыны тұлғалық меннің сыртқы әлемді қабылдаудағы реакциясы, сублимациясы ретінде көретін, адамды сексуалды импульстардан тұратын болмыс етіп түсіндіретін ілімді жетілдірді. Осылайша Батыстағы интеллектуалдық ортада материалистік/позитивистік философияның әсерімен секуляр түсінік пен атеистік, деистік дүниетаным дами берді. Мұның барлығы модерн кезеңдегі Батыс өркениетінің танымында үнемі ілгері жүретін, сызықтық дамудың ең басында тұратын Еуропа бейнесін қалыптастырды. Ал Шығыс артта қалған, тек Батыс құрған дайын модельді тұтынушы қоғам ретінде айқындалды. Бір қызығы әуелгі кезеңде өз ішіндегі артта қалу проблемаларын дамытуға бағытталған Батыс философиясы мен ғылымы, империализм, колониализм, капитализм арқылы Шығысқа өз пайымындағы Шығыс түсінігін жапсырып, оларды кері қалған қоғам ретінде ұқты (Тасболат, 2020: 93). Міне, осындай келеңсіз жағдайларда бірқатар мұсылман ойшылдары Ислам әлемін тығырықтан шығарудың жолын іздей бастады. Қажет кезінде жасалынуы керек «тәждидті» мұсылмандар дер кезден жасай алмады. Мұны қайта ояну, ренессанс, жаңару немесе түпнегізге, яғни Құранға қайту деп атауға болады. Батыста бұл үрдісті бір сөзбен реформа деп атайды. Бірақ біздіңше «реформа» сөзі тәждидтің баламасы бола алмайды. «Тәждид» ұғымының баламасы «Reconstruction». Яшар Нури Өзтүріктің айтуынша реформа сөзіне Исламда болымды мағына бермейді. Реформа деформацияға ұшыраған құрылым мен ұғымдарға жасалады. Исламның талқыға салынбайтын басты қайнаркөзі саналатын Құранда деформация болатындай ешнәрсе жоқ. Құранда артық нәрсе

де, кем нәрсе де жоқ. Ислам әлемінің проблемасы Құранды оқымауы немесе қате түсініп оқуы. Исламды қате түсініктерден тазалау реформа емес, оны түсіну тәсілін өзгерту, яғни, тәждид жасау. Атауы қандай болса да, бұл үрдістің өзегінде исламның таза бастауларына, яғни Құранға қайту мәселесі жатыр. Ал Құран мұсылмандарды бірқатар адреске нұсқайды. Оның басында ақыл тұрады. Сонда Құранға қайту деген ақылды мейлінше белсенді қолдану дегенге саяды.

Түрік ғалымы Яшар Нури Өзтүрік «тәждид» ұғымының теологиялық негіздемесін былай деп түсіндіреді: «Қайта тұжырымдау (тәждид) атауы айтып тұрғандай Исламның негізгі қайнаркөзі Құранды негізгі өлшем, соңғы тұрақтайтын негіз етіп алумен жүзеге асады. Барлық адам мен қоғамдық институттар және ұғымдар Құранға негізделіп, Құранға жүгінеді. Иман негіздері болсын, дінге қатысты құндылықтар мен терминдердің бәрі Құранды негіз ете отырып, қайта қаралады. Құранның призмасына салмайынша ешқандай дәстүр ақиқатқа негіз бола алмайды. Тәждид басқаша айтқанда уахидың өмірге жаңадан қайта араласуына, бағыт-бағдар беруіне мүмкіндік жасау» (Öztürk, 2018: 61).

Мұхаммед пайғамбар бұл үмбеттің ішінен белгілі бір уақыттарда дінге «тәждид» жасайтын ғалымдар шығатынын айтқан: «Алла тағала әр жүз жыл сайын бұл үмбетке дінді тәждид жасайтын біреуді жібереді» (Әбу Дәуіт, 2001: Мәләһим, 1). Исламдағы тәждид, ыслах әрекеттері осы хадиске негізделеді. Тәждид жасаған адамға реформист немесе реформатор емес, мужәддид делінеді. Мұны батыстың тілімен айтсақ реформа емес, реконструкция болады.

Жалпы Ислам әлеміндегі тоқыраудың тағы бір себебі, мұсылмандар ижтиһадтың жолын жауып қойды. Мұсылмандар аят, хадистерді алғашқы ғасырдағы ғалымдардың түсіндірмелері аясында ғана түсінуге тырысады. Ол шеңберден шығудан тартынады. ал ирандық ғалым, философ Мұхаммед Мужтаһид Шабестари өзінің «Герменевтика, кітап пен дәстүр» атты еңбегінде осы шеңберден шығуға шақырады: «Бұл мәселені аналитикалық тұрғыдан қарастырып, біз мынадай тұжырымды алға тартамыз: Ислам ғалымдарының интерпретациясы мен ижтиһады герменевтиканың жалпы қағидасына бағынады, дәлірек айтсақ мәтінді бұған дейінгі интерпретаторлардың қойған өлшемдеріне негіздеп түсіну. Яғни, интерпретатордың қызығушылығы мен болжамына негіздеу. Мұнда бұрынғы түсіндір-

меден бөлек, айрықша көзқарас болмайды көп жағдайда. Біз зерттеушілердің назарын мына бір аса маңызды нәрсеге бұрғымыз келеді. Қандайда бір дұрыс түсіндірме мен пәтуаға қол жеткізудің фундаменталды шарты қайсыбір діни мәтін түсіндірушінің бұрынғы түсіндірмелердегі нұсқаулық, қызығушылық және болжамдарын түгел қайта қарау. Тіпті ол ғалым қай ғасырдың өкілі болса да. Себебі, діни білімнің эволюциясы осылай қайта қараусыз мүмкін емес. Ислам әлемі жаңа заман тудырған теориялық және практикалық проблемалардан басқаша арыла алмайды», – дейді (Гибадуллина, 2017: 261).

Ижтиһад және тақлид арасындағы тартыс қазіргі таңда өте өзекті мәселесің бірі болып отыр. Тәждид қажет деп есептейтін ғалымдар діни қайнаркөздерді мәзһаб имамдарының кең тарап кеткен көзқарастарынан тәуелсіз түрде талдауға, жорамал жасауға құқылы екендігін алға тартады. Бұған әрине мәзһаб ұстанушылар үзілді-кесілді қарсы. Мұндай пікір қайшылығы бүгін пайда болмағаны белгілі. Тарих бойы тақлид жасау табиғи қажеттілік деген кең тарап кеткен көзқараспен келіспеген, қарсы шыққан жекелеген ғалымдар болған. Консервативтік танымдағылар үшін ижтиһад деген Алланың бұйрықтарын пайғамбарына уахи етілгендей қалпында тура түсіну. Қандайда бір мәзһабтың көзқарасына көзсіз байлану белгілі дәрежеде субъективті үкімді негіз деп қабылдау деген сөз. Бұл жағдай ақиқатқа қол жеткізгісі келетін адамның ақиқатты тура табуына кедергі болады. Мұхаммед Икбалдың *The Reconstruction of Religious Thought in Islam* атты еңбегінің алтыншы бөлімінде ижтиһад пен тақлид ұғымдарына берген анықтамасы айрықша назар аудартады. Мұнда басты көзқарас мынау: «Ижтиһад динамизмнің, ал тақлид механизмнің қозғаушы күші».

Ислам әлемінде мүжтәһид ғалымдардан кейінгі замандарда тақлид басым тартып, мұсылман әлемі интеллектуалдық тоқырауға ұшырай бастады. Жаңа еңбектер жазудың орнына мұсылман ғалымдар бұрын, ортағасырларда жазылған кітаптарға түсініктеме (шарх) жазумен ғана айналысып кетті. Ниеті дұрыс емес адамдар дін негіздерін бұрмалап жіберуі мүмкін деген қауіпті алға тартып, ижтиһадтың есігі жабылды деген пікірге көп басымдық беріле бастады. Мұсылман оқымыстылары сәт сайын құбылып, үздіксіз өзгеріп отыратын өмір сүру шарттарына сай, Құран мен сүннеттен шешімдер тауып бере алмады. Соның нәтижесінде Батыс әлемінде

«Ислам модерн дәуір талаптарына жауап бере алмайтын, құндылық ұсынуға қауқарсыз дін» деген қоғамдық пікір қалыптасты. Міне, осы кезде (XIX ғ.) Мұхаммед Абдуһ және сол секілді тәждитші ғалымдар Ислам діні заманауи шарттарға жауап бере алатынын, мұсылмандардың артта қалу себебінің ижтиһадтың есігін жауып тастауында екенін айта бастады (Hizmetli, 1986: 50).

Ислам әлемінде ижтиһад тәждитке қарағанда жиі қолданыс тапқан әрекет. Тәждид негізгі координаттарға қатысты ұғым болғанына қарамастан, ижтиһад күнделікті өмірдегі үлкенді-кішілі барлық мәселелерге байланысты «жаңару», «шешім табу» әрекеттері. Бағыт-бағдарды тәждид белгілейді, ал ижтиһад болса осы белгіленген жолдағы қадамдардың бәрін айқындайды.

Ижтиһад әрқандай дәрежедегі ғалымдардың ғылыми ізденісі болса, ал тәждид көрнекті ойшылдар мен өз жанынан жаңа ой тудыратын шығармашыл, жасампаз ғалымдардың ісі. Бір дәуірде он, жиырма немесе жүздеген мүжтаһидтер кездесуі бек ықтимал, бірақ бір мүжәддид табудың өзі қиын іс болуы мүмкін. Өртүрлі дәрежедегі мүжтәһидтер арты-артынан келе береді, бірақ кейде мүжәддидті адамзат онжылдап, жүз жылдап күтеді.

Тәждидтің теологиялық негіздемесі

Ислам әлеміндегі қайта тұжырымдаудың яғни, тәждидтің басты ерекшелігі қандай?

Тәждид мәселесін қозғаған ғұламалардың басым бөлігі тәждидтің ең басты ерекшелігі ретінде мынаны айтады: жол басшы ретінде, өлшемді белгілеуші ретінде және әрқандай мәселеде соңғы нүктені қоюшы ретінде Құранды басшылыққа алу тәждидтің ең басты ерекшелігі дейді. Дүниетаным да, қоғамдық құрылымдар да Құран ұсынған өлшемге сай болуы ләзім дейді. Сонымен қатар иттиһад әл-Ислам (Ислам бірлігі), батыс отаршылығынан құтылу, батыстың ғылымын игеру, білім саласына реформа жасау, алға жылжу үшін ижтиһадқа жол ашу, Исламды барлық салада басшылыққа алу. Кәләм ғалымдары болсын, жаңа замандағы кәләмшылар болсын тәждид ұғымын жалпылай алғанда екі мағынада қолданғанын аңғаруға болады:

а) Дінді тарих бойы араласып кеткен негізі жоқ аңыз-әпсаналардан, жалған бидғаттардан тазалап, бастапқы қалпына келтіру;

ә) Дін негіздеріне нұқсан келтірместен жаңа заман алып келген жаңалықтарға ашық болу.

Хусейн Атай дінді қайта тұжырымдауға кедергі болатын үш түрлі факторды айтады:

1. Жалған және әлсіз хадистер. Себебі, хадис Құранмен бір деңгейде уахи деп бағаланады.

2. Тасаууф пен тариқат дәстүрі. Себебі, олар Құдайдың атынан сөйлейді. Кейде өз сөздерін Құдайдың сөзінен жоғары қоятын тұстары болады. Мұны олар екі жолмен жасайды: бірі діни мәтіндерге тәуил (жорамал) жасау арқылы, екіншісі Құранды біз ғана дұрыс түсінеміз деп, ақиқатқа монополия жасайды. Осылайша адамдардың ойлануына, ақылына шектеу қояды.

3. Фикһ тақлидшылары. Бұлар фикһ ілімін тұтас шарифат деп санайды. Яғни, Құран секілді өзгермейтін, қателіксіз қайнаркөз деп есептейді. Фикһ бойынша айтылған тосын көзқарасты адамды діннен шығарып жіберетіндей әрекетке балайды. Бұл үш кедергіні жою үшін мұсылмандарға мына үш ілім қажет. Онсыз тоқыраудан құтылмайды: 1) Пәлсапа; 2) Кәләм; 3) Мантиқ. Пәлсапа жаңа ой, жаңа ашылуларға бастайды, әртүрлі пікірді тудырады. Ал Кәләм ілімі пәлсападан туған ойларды пайдаланады. Мантиқ болса, ой-пікірлердің қисынын, себеп пен нәтиженің байланысын зерттеп, соған қарай қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Міне, осы үш ілімді қолдана отырып, Құранды түсінуге талпынса, мұсылмандар тығырықтан шығады. Ыслахақ ісі осылай жүзеге асып, жаңа Ислам мәдениеті бой көтереді (Атай, 2002: 26).

Жалпы діннің қайнары уахи болғанымен, оның өзегінде адам тұрады. Дін адам үшін. Ал әлеуметтік болмыс ретінде адам мен адамзат қоғамы әрдайым өзгеріп отырады. Заман сайын өзгеріп отыратын шарт-жағдайларда өзгермейтін принциптерге сүйеніп шешім шығару Исламның тәждид механизмі арқылы жүзеге асады. Мұхаммед пайғамбар дүниеден өткеннен кейінгі кезеңдерде-ақ мұсылман үмбетінде екі түрлі таным пайда болды. Мұны әһлі хадис және әһлі рай деп атайды. Әһлі хадис хадисшілер деген мағынаны берсе, әһлі рай ой-пікір иелері, ақыл-ойға айтарлықтай орын бере отырып үкім шығаратын ғалымдар деген сөз. Хадисшілер әдетте барлық сұрақтың жауабын діни мәтіннен, әсіресе хадистерден іздейді. Қандайда бір жаңа пайда болған мәселеге қатысты хадис табылмаса, ол нәрсені жасауды бидғат категориясына жатқызады. Ал имам Ағзам Әбу Ханифа негізін қалап кеткен әһлі рай мектебінің өкілдері діни мәтін бізге жалпы бағдарды береді, ал мәселенің ұңғыл-шұңғылын, яғни детальдарын интеллекттің күшімен шешеміз деп есептеді. Хадисшілік таным көп жағдайда тәждид мәселесіне жабық болып келеді. Мәселен, пайғамбардың «Адам

баласы дүниеден өткенде оның амалы тоқтайды. Тек үш амалы ғана жалғасады. Олар: жария садақа, елге үйреткен білімі, өзіне дұға ететін салиқалы ұрпағы» (әл-Қушайри, 1992: 3084) деген хадисінде келетін садақа жария мәселесін жүзеге асыру барысында көп мұсылмандар мешіт, медресе салады. Белгілі дінтанушы Асқар Сабдин осы мәселеге қатысты мынадай пікір айтады: «Тұтас мұсылман әлеміндегі соның ішінде қазіргі қазақстандық мұсылман үмбетіндегі басты трендтердің бірі – діни ұрандармен түрлі ғимараттар мен құрылыстарды салуға деген айрықша құштарлық. Әрине, мұның өзіндік орны бар, сауапты амал екендігіне діни кітаптарда дәлелдер жетерлік. Алайда дәл бұлай құрылыспен немесе діни ғимараттарды жөндеу жұмыстарымен шұғылдану Құрандағы басты құндылық – адам мен оның дамуының есебінен жасалып жатыр. Құран бойынша Адам Құдай жаратқан жаратылыстың төресі емес пе? (Анарбаев, 2019: 288), Адам Алланың жердегі халифасы (Анарбаев, 2019: 5), адамға барлық періштелер сәжде етті (Анарбаев, 2019: 5), жер мен көктегі барлық нәрсе адамның игілігі үшін жаратылған (Анарбаев 2019: 498). Дінге сенушілерден құралған жекелеген ұйымдар өздерінің діни құрылыстарын «жиһад» деп, «Алланың сөзі ұлық болуы үшін» жасалып жатқан әрекет деп бағалауда. Ал адам капиталының сапасымен айналысуды олар шетке ысырды. Тек қатарын көбейтуді ғана ойлады» (Сабдин, 2018). Міне, осы үрдістен біз әһлі хадистік танымның мәтінге көзсіз байлануға итермелейтін ерекшелігі бар екенін аңғарамыз. Хадистегі «жария садақа» мәселесі тек діни ғимарат немесе құлшылық орнын салу дегенді меңземейтіні белгілі. Ол жерде жалпы қоғамның игілігі үшін жасалған кез келген әлеуметтік жоба мақсат етіліп тұр. Мұны мектеп салу, бала оқыту, студенттерге шәкірт-ақы беру т.б. деп кең қарастыруға болады.

Діни ұғымдар мен олардың тарихта алған орны мен мән-мағынасын қайта қарап, тәждид жасауды құп көретін кәләмшылардың діни нормаларды интерпретациялау мәселесіндегі көзқарастары, сүйенген дәлелдері, алға тартқан тосын пікірлері бидғатқа яғни, дінге енгізілген жаңалыққа жатқызатындарға Әбул-Хасан әл-Әшғаридің айтқан жауабы назар аударарлық. Кәләмшылардың жорамалдарын бидғатқа жатқызатындарды әл-Әшғари былай деп сынайды: кей адамдар өздерінің білімсіздігін өздерін қорғайтын аргумент ретінде қолдануда. Діни мәселеде пікір өрбіту, зерттеу оларға ауыр келді.

Сол үшін де олар тақлидке (анық-қанығын тексермей көзсіз еру) бет бұрды. Діннің басты негіздерін зерттегендерді айыптап, оларға адасқан деп айдар тақты. Олар арад, жисм, жуз, сыфат әл-бәри сынды кәләм ілімі саласындағы ұғымдарды талдап түсіндіруді бидғат санады (Еш'ари, 1994: 111). Олар қандай өлшемге сүйеніп аталмыш нәрсені бидғатқа жатқызып отыр? Мұндай әрекеттің артында қандай таным жатыр? Бұл әһлі хадистік таным. Әһлі хадис ұғымы хадисшілер деген мағынаны береді. Бұл танымдағы діндарлар өмірдегі әрбір жағдайға хадис келуі керек деп есептейді. Хадис келмесе ол әрекет бірден бидғат категориясына жатады. Біз діни мәтіндерде кездескен дүниені ғана жасауға құқылымыз, одан өзге дүниені жасау дінді бұрмалау, діннің негізін өзгерту деп есептеді. Олар осы көзқарастарына мынадай аргумент келтіреді: «Егер де кәләмшылар талқылап жүрген тақырып өзекті әрі маңызды болса, мұны Пайғамбарымыз өзінің сахабаларымен сөзсіз талқылар еді. Олардың бұл жайлы жақ ашпауының екі ықтимал себебі ғана бар: бұл мәселені олар жақсы білген, біле тұра үндемеген немесе ол туралы мүлде білмеген. Егер біле тұра бұл тақырыпты талқыламаған болса, біз де талқыламауымыз керек. Ал егер кәләм тақырыптарының дінмен қатысы болса, олар міндетті түрде бұл туралы айтар еді. Сондықтан олар бұл тақырыпта білімсіз болған болса, біз де білімсіз күйде қалуымыз керек. Себебі кәләм ілімінің дінмен қатысы болғанда олар міндетті түрде білуі тиіс еді. Сол себепті екі жағдайда да иманға қатысты тақырыптарды талқылау адасуға бастайды» (Еш'ари, 1994: 112).

Нәтижелері мен талқылама

Тақырыпты талдау келе мынадай нәтижелерді анықтауға болады: а) дін динамикалық түрде дамып, өміршең болуы үшін тәждид сөзсіз қажет. Себебі, уақыт пен мекен шарттарына жауап бере алмаған кез келген дүниетанымның өмірі қысқа болады. Дінде өзгермейтін берік қағидалардың, негіздердің бар екені белгілі. Мұны академиялық тілде «усул» дейміз. Ал сол қағидаларды практикада жүзеге асыру тәсілі сан түрлі. Мұны «услуг» дейді. Біз тәждид қажет дегенімізде негіздерді (усул) емес, тәсілдерді (услуг) жаңарту қажет екендігін меңзеп отырмыз; ә) Тәждид, ыслах мәселелерін көтерген ғалымдардың бәрі ортақ бір нүктеде пікірлері түйіседі. Бұл – Құранға қайту. Мұсылман жұрты өз мәдениетінің өзегі саналатын қайнаркөз

– Құранды түсінбей қалды. Олардағы тоқыраудың басты себебі осы болса керек. Ислам мәдениетіндегі басты концепциялар мен ұғымдар осы Құранға негізделіп жасалған. Тек жаттауға маңыз беріп, Құранның мағынасынан алшақтаған сайын діндегі құндылықтар мен ұғымдардың мәні аласарып, мағынасы ауысып кететін жағдайлар жиі кездеседі. Тәжид жасауда діндегі көптеген ұғымдарды қайта қарау, қайта қалыптау деген де көзқарас айтылады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Ислам әлеміндегі соңғы екі, үш ғасырдағы тоқырау кезеңі тәжид, ыслах мәселесінің өзектілігін байқатты. Діни танымды реконструкциялап, тәжид жасауды ұсынған модернист мұсылман ғалымдарының ұсыныстары әзірге діни авторитеттер тарапынан ескеріліп жатпағанымен, уақыт өткен сайын заман талабы тәжид мәселесін күн тәртібіне қайта шығаруда. Тәжидтің жүзеге асу формасы өз алдына үлкен зерттеуді, ізденісті талап ететін дүние. Бірақ бір нәрсе анық. Ислам ой-танымы

тәжидке зәру. Терроризм, экстремизм секілді әсіре діншіл әрекеттер де белгілі бір танымға негізделіп отыр. Мұндай танымның қалыптасу себебін кей зерттеушілер дер кезінде тәжид жасалмауымен түсіндіреді. Әрдайым ойлануға, пікір өрбітуге шақырып, ақыл мен санаға ерекше маңыз беретін Ислам діні үшін тәжид маңызды.

Уақыт пен мекеннің өзгермелі шарттарына Құранның өзгермейтін шарттарының негізінде шешім табу Исламдағы тәжид тәсілі арқылы жүзеге асады. Тәжид реформа емес, реконструкция. Себебі, реформа деформацияланған дүниеге жасалады. Ал тәжид негізі бұзылмаған нәрсеге реконструкция жасауды білдіреді. Яғни, негізгі ұғымдар мен қағидаларды Исламның таза бастауларына негіздей отырып, қайта електен өткізу, қайта тұжырымдау. Орта ғасырларда жазылған көптеген іргелі еңбектердің қазіргі ғасырдың сұраныстарына ұтымды жауап бере алмай жатуы тәжидтің қажеттілігін нақтылай түседі.

Мақала AP08855962 «Қазіргі Ислам философиясы жаңа гуманитарлық білім ретінде: дискурс және праксис» мемлекеттік грант жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

- Apaydın H. Yunus. (2011) Tecdit. Cilt XXI. – İstanbul: TDV Yayınları. – 5846.
- Atay Hüseyin (2002) Dinde Reform. – Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: XLIII, sayı: 1. – 1-26.
- Ateş Süleyman (2011) İslâm Düşüncesinde Islah (Kur'an'da Allah-İnsan İçinde). – İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, tsz. – 467.
- el-Cevherî (1956) İsmâil b. Hammad. es-Sihâh-Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye. – Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn. – 2801.
- el-Mevdudî, Ebul Ala (2017) İslam'da İhya Hareketleri. Çeviren Ali Genç. – İstanbul: Pınar Yayınları. – 96.
- Eş'ari (1994) Risaletün fi İstihsani'l-Havdi fi İlmî Kelam, Çev. N. Macit, (Kelam İline Yönelmenin Güzelliği), III, Yüzüncü Yıl. Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi. Sayı: 1, Van. – 91-125.
- Hizmetli Sabri (1986) Muhammed Abduh'un Düşünce Yapısı. – Ankara: Fecr yay. – 196.
- Karaman, Hayreddin (1994) Cemaleddin Afgani. Cilt X. – İstanbul: TDV Yayınları. – 5846.
- Kolbaşı, Ahmet. 19 (2009) Yüzyıl'da Osmanlı Sosyal ve Siyasi, Değişim Süreci ve Islahatlar. – İstanbul: Nobel Yayınları. – 395.
- Özervarlı, M. Sait (2005) Muhammed Abduh. Cilt XXX. – İstanbul: TDV Yayınları. – 5846.
- Öztürk, Yaşar Nuri (2018) İslam'da Tecdit (Peygamber'in Yükleliği Görevi). – İstanbul: Yeni Boyut yayıncısı. – 462.
- Taşpınar, Halil. (2003) Muhammed Abduh Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme. – Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi VII, 2 sayı – 261-289.
- Анарбаев Н., Әкімханов А. (2015) Құран Кәрім (қазақша түсіндірмелі аударма). – Алматы: Нұр-Мұбарак баспасы. – 624.
- Әбу Дәуіт Сүлеймен ибн әл-Әшғас әс-Сижистани (2001) Әс-Сүнән. – Каир: Дәру әл-Хадис, 4 том. – 4688.
- әл-Кушайри, Әбу әл-Хусейн Муслим ибн әл-Хажжаж (1992) Сахих Муслим, 5 том. – Бейрут: Дәру әл-кутуби әл-илмия. – 1496.
- Гибадуллина И.Р. (2017) Ислам и модерн: сб. Статей / пер. с перс.; науч. ред. Е.А. Фролова. – М.: ООО «Садра». – 280.
- Сабдин Асқар (2018) Развитие человека или строительство зданий. <http://carmo-pvl.kz/ru/article/razvitie-cheloveka-i-li-stroitelstvo-zdaniy>
- Тасболат Асылтай (2020) Қазіргі ислам ақыл-ойы: тарихы мен басты парадигмалары. // Адам әлемі. – № 3 (85). – С. 90-97.

References

- Abu Daut Sulaiman ibn al-Ashgas as-Sizhistani (2001) as-Sunan. [as-Sunan] – Cairo: Daru al-Hadis, 4 v. – 4688. (in Arabic)
- al-Kushairi, Abu al-Huseyn Muslim ibn al-Hajjaj (1992) Sahih al-Muslim [Sahih al-Muslim] – Beyrut: Daru al-Kurtubi al-Ilmia. – 5 v. – 1496. (in Arabic)

- Anarbayev N., Akimkhanov A. (2015) Quran Karim [Kazakh explanatory translation]. – Almaty: Nur-Mubarak baspasy. – 624. (in Kazakh)
- Apaydın H. Yunus. (2011) Tecdit. [Reform] Cilt XXI. – İstanbul: TDV Yayınları. – 5846. (in Turkish)
- Atay Hüseyin. (2002) Dinde Reform, – Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: XLIII, sayı: 1. – 1-26. (in Turkish)
- Ateş Süleyman (2011) İslâm Düşüncesinde Islah (Kur'an'da Allah-İnsan İçinde) [Reform in Islamic Thought. God-In Man in the Qur'an]. – İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, tsz. – 467. (in Turkish)
- el-Cevherî (1956) İsmâil b. Hammad. es-Sihâh-Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye [The crown of the language was crushed]. – Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin. – 2801. (in Arabic)
- el-Mevdudi, Ebul Ala (2017) İslam'da İhya Hareketleri. Çeviren Ali Genç. [Revival Movements in Islam] – İstanbul: Pınar Yayınları. – 96. (in Turkish)
- Eş'ari (1994) Risaletün fi İstihsani'l-Havdi fi İlmi Kelam, Çev. N. Macit, (Kelam İlmine Yönelmenin Güzelliği) [The Beauty of Turning to the Province of Kalam] III, Yüzüncü Yıl. Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi. Sayı: 1, Van.: – 91-125. (in Turkish)
- Gibadullina I.R. (2017) İslam i modern: sbornik statiei / perezod s pers.; Nauchni redaktor. E.A. Frolova. [Islam and modernity: collection of articles / translation from Persian; scientific Ed.] – Moscow: OOO «Sadra». – 280. (in Russian)
- Hizmetli Sabri (1986) Muhammed Abduh'un Düşünce Yapısı [The Thought of Muhammad Abduh]. – Ankara: Fecr yay. – 196. (in Turkish)
- Karaman, Hayreddin (1994) Cemaleddin Afgani. Cilt X. – İstanbul: TDV Yayınları. – 5846. (in Turkish)
- Kolbaşı, Ahmet. 19. (2009) Yüzyıl'da Osmanlı Sosyal ve Siyasi, Değişim Süreci ve Islahatlar. [Ottoman Social and Political, Change Process and Reforms in the 19th Century] – İstanbul: Nobel Yayınları. 395. (in Turkish)
- Özervarlı, M. Sait (2005) Muhammed Abduh. Cilt XXX. – İstanbul: TDV Yayınları. – 5846. (in Turkish)
- Öztürk, Yaşar Nuri (2018) İslam'da Tecdit (Peygamber'in Yüklediği Görev) [Tajdid in Islam. The Mission of the Prophet]. – İstanbul: Yeni Boyut yayıncısı. – 462. (in Turkish)
- Sabdin Askar (2018) [Human development or building construction] <http://carmo-pvl.kz/ru/article/razvitie-cheloveka-ili-stroitelstvo-zdaniy> (in Russian)
- Tasbolat A. (2020) Kazirgi islam aqyl-oyy: tarihy men basty paradigmalary [Contemporary Islamic Thought: History and Basic Paradigms] // Адам әлемі № 3 (85) 2020. – 90-97. (in Kazakh)
- Taşpınar, Halil (2003) Muhammed Abduh Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme [An Essay on the Bibliography of Muhammad Abduh]. – Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi VII, 2 number. – 261-289. (in Turkish)

E. Burova¹ , A. Sagikyzy^{1*} , S. Hejazi²

¹Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of CSMES RK, Kazakhstan, Almaty

²University of Trento, Italy, Trento

*e-mail: ayazhan@list.ru

INDICATORS OF THE PROCESS OF RELIGIOLIZATION

Varieties of diverse factors and conditions have determined a complex process of religiousization. Its features in Kazakhstan are synchronized with the societal shifts of modernity. The substantive basis of the process is religiosity as an integral state of mental culture, which has various projections and determinations for individuals, social groups and society as a whole. The essence and dynamics of religiosity, its scale, vectors, and influences are presented as a process of religiousization and are the subject of research. Religiolization is not always an obvious phenomenon, and it requires the actualization of interdisciplinary capabilities (methodologies, methods, and practices) in specific socio-cultural country contexts. In order to identify the factors and indicators of religiousization, the manifestation of specificity, the detection of trends, and the analysis of trends, a factual basis of specific social dimensions is needed. These include monitoring the religious situation, the study of religious identification, assessment of the perception of the institution of religion, its role and functions, and analysis of the influence of significant political actors on the religious process. The analysis of social dimensions, theoretical reconstruction, and conceptualization by means of modern socio-humanitarian studies contribute to the institutionalization of the sociology of religion. The practical orientation is related to the understanding of the modern religious process as significant for the formation of the Kazakh mentality in the conditions of the postsecularity.

Key words: indicators of religiousization, postsecularity, religion, religiosity, the functions of religion.

Е. Бурова¹, А. Сағиқызы^{1*}, С. Хеджази²

¹ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Қазақстан, Алматы қ.

²Тренто университеті, Италия, Тренто қ.

*e-mail: ayazhan@list.ru

Діндарлану үдерісінің индикаторлары

Діндарлану күрделі процесін әр түрлі факторлар мен жағдайлар анықтайды. Оның Қазақстандағы ерекшеліктері қазіргі заманның әлеуметтік өзгерістермен үндестірілген. Бұл процестің субстантивті негізі менталды мәдениеттің интегралды күйі ретіндегі діндарлық болып табылады, ол индивидтер, әлеуметтік топтар, жалпы қоғам үшін әртүрлі проекциялар мен детерминацияларға ие. Діндарлықтың мәні, динамикасы, оның ауқымы, векторлығы, әсері діндарландыру процесі ретінде көрінеді және зерттеу нысаны ретінде әрекет етеді. Діндарландыру – әрдайым айқын құбылыс емес, ол нақты әлеуметтік-мәдени елдік жағдайларда пәнаралық мүмкіндіктерді (әдіснамалар, әдістер, практикалар) өзектендіруді талап етеді. Діндарлану факторларын анықтау және индикаторларын, ерекшеліктерін көрсету, тенденцияларды анықтау, трендтерді талдау үшін нақты әлеуметтік өлшемдердің фактологиялық базасы қажет. Олардың ішінде: діни жағдайға мониторинг жүргізу, діни сәйкестендіруді зерттеу, дін институтының қабылдауды бағалау, оның рөлі мен функцияларын көрсету, саясаттың маңызды субъектілерінің діни процестерге әсерін талдау. Әлеуметтік өлшемдерді талдау, теориялық тұрғыдан қайта құру, тұжырымдамалау қазіргі социогуманитаристиканың көмегімен дін әлеуметтануының институционализациясына ықпал етеді. Зерттеудің практикалық маңыздылығы заманауи діни процесті постсекулярлық жағдайда қазақстандық менталитетті қалыптастыру үшін маңызды құрал ретінде түсінуге байланысты.

Түйін сөздер: дінтану индикаторлары, постсекулярлық, дін, діндарлық, дін функциялары.

Е. Бурова¹, А. Сагикызы^{1*}, С. Хеджази²

¹Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Казахстан, г. Алматы

²Университет Тренто, Италия, г. Тренто

*e-mail: ayazhan@list.ru

Индикаторы процесса религиолизации

Многообразие разнопорядковых факторов и условий определили сложный процесс религиолизации. Его особенности в Казахстане синхронизированы с социетальными сдвигами современности. Субстантивным основанием процесса выступает религиозность как интегральное состояние ментальной культуры, имеющее различные проекции и детерминации для индивидов, социальных групп и для общества в целом. Сущность, динамика религиозности, ее масштабность, векторность, влияния предстают как процесс религиолизации и выступают предметом исследования. Религиолизация – не всегда очевидный феномен, он требует актуализации междисциплинарных возможностей (методологий, методов, практик) в конкретных социокультурных страновых условиях. Для опредмечивания факторов и выделения индикаторов религиолизации, проявления специфики, обнаружения тенденций, анализа трендов необходима фактологическая база конкретных социальных измерений. В их числе: мониторинг религиозной ситуации, исследования религиозной идентификации, оценка восприятия института религии, ее роли и функций, анализ влияний на религиозный процесс значимых субъектов политики. Анализ социальных измерений, теоретическая реконструкция, концептуализация средствами современной социогуманитаристики способствуют институционализации социологии религии. Практическая направленность связана с пониманием современного религиозного процесса как значимого для формирования казахстанской ментальности в условиях постсекулярности.

Ключевые слова: индикаторы религиолизации, постсекулярность, религия, религиозность, функции религии.

Introduction

The processes of religiousization of Kazakhstani society have been intensively developing since the 1990s under the influence of multidirectional global trends, on the one hand, and are acquiring a special specificity, on the other. Deideologization and deideologization have initiated a redefinition of the status, role and possibilities of the institution of religion in the life of Kazakhstani society. Religion and religiosity have become the defining coordinates of the worldview and way of life for a significant number of citizens. Religious self-identification turned out to be significant in the structure of identity. The transformation of the worldview mentality of Kazakhstanis acts as a matrix for the reconstruction of the process of religiousization of society. In public and political discourse, the issue of religion is constantly present, and the influence of religion is scaled up in everyday practices. This is the specificity of the post secular period of religion in modern conditions. Contextually relevant for scientific reflection were the areas of religious studies related to the analysis of Kazakhstan's perception of the institution of religion, religious self-identification, religious choice, and involvement in the modern religious process.

During the period of sovereignty, there was a fundamental change in the methodological and axiological paradigms in different spheres of influence

on the worldview mentality, including in socio-humanitarian science and in education, in ideology. The role and influence of institutions and actors influencing the formation of worldviews has changed (the family, the system of upbringing, education, education, the media, the Internet, etc.). The dynamics of attitudinal self-identification (including religious identity) at the level of society, groups, and individuals is relevant because of the high degree of incorporation of religious contexts into everyday practices – on the one hand, and the uncertainty of the role and significance of institutional factors and their impact on the development of society and human capital – on the other. The scientific and practical necessity of studying the process of religiousization lies in the fact that in recent years the state has abdicated its regulatory role in influencing the religious process, and this approach contributes to the increasing influence of religious and quasi-religious institutions as models of socialization, the scaling of religious lifestyle and confrontation with the value regulators.

Justification of the choice of articles and goals and objectives

One can recreate a picture of religiosity in secularly oriented Kazakhstan by applying sociological measurements. Of great importance are their temporal dimension, the unity of methodological

principles, reliability of methodology, and comprehensive verification. Since the religious situation is unique in specific socio-cultural realities, its condition and trends cannot be commensurate with other country-specific analogues. A theoretical reconstruction of the process, based on an inconsistent factual basis, is required. Thus, the study of the process of religiousization has certain methodological conditions. They are determined not only by the choice of a new object of research, but also by the substantiation of its subject specificity, including the determination of the type of research, the choice of methods, the relationship of novelty and practical relevance.

This stage of the study of the process of religiousization is associated with the conceptualization of sociological measurements of 2021 on a representative sample in all regions of Kazakhstan. The study was conducted in the conditions of pandemic associated with the spread of coronavirus infection in the territory of Kazakhstan, but against the background of significantly relaxed quarantine restrictions. The adult population of Kazakhstan, aged 18-65 years, men and women, living in urban and rural areas of Kazakhstan in 14 regions and 3 cities of national importance were the subject of the study.

Scientific research methodology

The research methodology, research program were developed by the authors of the project and the field stage (from August 12 to September 9, 2021) and statistical processing of results was conducted by the Center for Business Information, Sociological and Marketing Research "BISAM Central Asia" (under the scientific supervision of the BISAM President, Dr. Sociology Professor L. Gurevich), on request of the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the Ministry of Education and Science of Kazakhstan. Direct management of the field sociological research was carried out by A. Skuratov, head of BISAM's Integrated Research Department.

The main part

Population survey was conducted in the technique of personal formalized interview, by Face-to-Face method (in Kazakh or Russian, depending on the respondent's preferences) with observance of all sanitary-epidemiological measures. The questionnaire was programmed on specialized platform Survey Studio, designed for public opinion polling

on tablet computers (CAPI method – Computer Assisted Personal Interviewing). The usage of CAPI method excludes the data input stage, which is peculiar to the classical paper survey. Survey Studio software allowed to control the course of fieldwork in the operational mode: to observe the real-time implementation of sampling by regions, to coordinate the work of regional teams, to carry out audio control of the data. The study used a random multi-stage cluster sample, representing regional (oblast), settlement, gender and age, and national characteristics of the general population. The sample size was 1,500 people. Sampling error at the 95% confidence interval did not exceed $\pm 2.5\%$. Representation of the structure of the general population in the sample was ensured by quoting by sex and age and national characteristics, by region (oblast) of residence. The database was processed using specialized software IBM SPSS (version 29). The processing stage of the database included procedures for coding open-ended responses. Based on the hypotheses proposed by the executors of the project, the significance of the dependencies was tested in the process of data analysis. The linear and multifactorial dependencies found to be significant were displayed and interpreted in additional material in the form of linear distributions and cross tabulations.

A mass survey of the population solved the problem of studying indicators of the religiousization process: the perception of the role and significance of the institution of religion in the life of individuals, groups, and society in terms of its functional significance; the dynamics and state of religious self-identification; the influence of religious faith/belief in a religious organization on the realization of civil rights and obligations, etc.

In order to assess the processes of religiousization in Kazakhstan, to identify the specifics and determine the impact on the development of Kazakhstani society and human capital, a formalized survey of three expert cohorts was conducted. The following tasks were addressed: a) to clarify the role and functions of religion in relation to the trends of its involvement in the political context; b) to highlight the most significant conditions and factors that have determined the religious situation in Kazakhstan in the 1990s and at present; c) to demonstrate the positive and negative consequences of religiousization processes in Kazakhstan during the years of independence, etc.

The semi-formalized interview method was used, which was based on filling out a questionnaire using Survey Studio software. Thirty experts

aged 26 and over from Almaty, Nur-Sultan, Shymkent, and 14 oblast capitals (tentative distribution) were interviewed in Kazakh or Russian. Categories of experts: 1) 10 civil servants, concerned with analysis of the religious situation (2-3 representatives of the Committee on Religious Affairs of the Ministry of Information and Social Development, heads of departments/departments or leading specialists); 7-8 representatives of departments/departments of regional akimats or akimats of cities of national status (Almaty, Nur-Sultan, Shymkent), involved in the interaction between the state and religious associations; 2) 10 representatives of secular oriented intelligentsia (7-8 teachers of religious studies).

Thus, the determination of the object, subject, goals, objectives, methods, and research approaches was dictated by the practical need to organize the evidence base of social measurement in order to provide comprehensive verification for subsequent theoretical reconstruction and trend reconstructions of the process under study.

The empirical stage is connected with the field research, processing of the results of mass survey in the program SPSS, presentation of quantitative measurements in the format of tables. The method of visualization is associated with the interpretation of quantitative data in charts, comparative tables, diagrams. The methods of event analysis, content analysis, discourse analysis are applied in connection with the interpretation of the factual basis of the research on the basis of qualitative measurements. Theoretical stage is connected with application of methods of theoretical description, interpretation, comparison, generalization, conceptualization, reconstruction in the model. All methods act mutually complementary, their use provides subjectivity and concreteness of scientific and practical results.

The choice of the research topic was dictated by its unexplored in Kazakhstan's scientific discourse, and the practical relevance for the development of approaches in the implementation of public policy with regard to the religious process and its impact on the identification tactics and development strategies of both society and the individual.

Stages of the research included: organizational (development of research methodology, sociological research program, thematic rubric of the problem); field stage of social measurements; stage of empirical interpretation of sociological research

data; theoretical stage in the format of desk research (theoretical reconstruction).

Hypotheses of the study:

- The religious process in modern Kazakhstan is synchronized with global and regional trends in the functioning of religiosity, but, at the same time, has its own specifics.

- The mass and specialized (expert) perception of the religious process have discrepancies in determining the role, meaning, and functions of religion in the lives of Kazakhstan's citizens.

- The expert community lacks a methodological and axiological consensus on the functioning of religiosity, which is determined by the involvement of religion as a way of life.

- The process of religiousization of Kazakh society is characterized by dynamic changeability, which confirms its contradictory impact on the development of society and human capital.

Results and discussion

1. The study captures the specific phenomenon of religious self-identification, which points to the impressive scale of nonconfessional believers, the hidden atheist commitment. When determining their current world-view status, 12.5% say they are believers, participate in the life of the religious community, consistently follow religious norms, and lead a religious life; 36.1% also describe themselves as religious, try to observe religious norms, visit mosques, churches, and houses of worship rarely, only on holidays, etc. 34.7% of respondents identify themselves as believers, but do not participate in the religious life of the community, observing certain religious norms and having their own ideas about religion and faith. The cohort of non-believers is represented by 8.1% of non-believers who respect believers, 4.1% of those who are indifferent to religion, 2.3% of those who are opposed to religion (atheists), and 2.2% of respondents who sometimes visit prayer houses and places of worship. Analyzing changes in their religiosity, 69.3% of the respondents indicated that they had not changed their attitude to faith and consider themselves believers, 16.7% – have not changed their beliefs, were and are atheists, 7% – have changed their world view to religious views and became believers, 1.9% – have changed their religious beliefs to atheistic views, 4% found it difficult to answer.

In the country rating of religiosity (the interval rankings were conducted in 2008, 2009, and 2015) Kazakhstan ranked 43rd out of 152 countries surveyed (Uzbekistan ranked 36th, Russia 50th, Kyrgyzstan 56th, Turkey 70th, and Turkmenistan 71st) (<https://nonews.co/directory/lists/countries/religiousness>). The indicator was the number of nominally religious people. Foreign discourse on religiosity views Kazakhstan as a moderately religious state. According to WIN/Gallup International (2017) surveys of the religious beliefs of over 66,000 people in 68 countries, it was found that 6 in 10 people worldwide (62%) consider themselves religious, while less than a quarter (25%) consider themselves non-religious and 9% consider themselves atheists. (<https://www.gallup-international.bg/en/36009/religion-prevails-in-the-world/>). Interval surveys conducted by the IFPRI of the RK Ministry of Education and Science (2007-2021) note that 52% to 83% of respondents identify themselves as believers (in various connotations). Including 13%-17% call themselves practicing believers, leading religious way of life.

2. The role of religion in Kazakhstani society was assessed by both the population and experts. A deterministic analysis of the conditions and factors for the unfolding of religiousization from the perspective of experts revealed that the state and dynamics of the religious process in Kazakhstan are evident and are captured not only by statistical reporting regarding the number of places of worship, the increase in religious sites, the expansion of opportunities for citizens to receive religious education and enlightenment, but also by the ambivalent attitude of different cohorts of people to these phenomena due to the ambivalent influence of religion.

The assessment of the changing role of religion by the population revealed that for the whole mass of Kazakhstan respondents, almost every second (46.6%) respondent positively and every seventh (14.1%) respondent negatively assessed the growing influence of religion. The stagnation of the role of religion is perceived positively almost ten times more often (21.5% – "the role of religion is not changing and that is good") than negatively (2.5% – "the role of religion is not changing and that is bad"). Every sixth respondent (15.3%) finds it difficult to assess the changing role of religion in society.

In the context of self-identification by worldview the most prominent position is that of true believers, or believers with a religious way of life (hereafter referred to as RoL): 69% of this cohort, as well as 58.8% of nominal believers and 37.4% of non-believers have a positive assessment of the growing influence of religion. The positions of non-believers are as follows: almost one in three (30.3%) are non-believers who participate in ritualism, one in four (25.6%) are non-believers who respect believers, one in six (16.4%) are indifferent to religion, and 14.7% of atheists are positive about the growing influence of religion. 35.3% of atheists, 32.8% of indifferent to religion, 24.3% of non-believers participating in ritualism, 20.5% of non-believers respecting believers, 14.4% of non-confessional believers, 10.9% of nominal believers, 5.4% of true believers assess the growth of influence of religion in society negatively.

Assessment of the role of religion in Kazakh society is ambivalent, indicating its ambivalent impact from the perspective of development goals, and requires an objective, comprehensive and unbiased analysis.

3. The positions of experts belonging to different socio-professional groups: 1) government officials responsible for implementing policies in the sphere of interaction with religions), 2) secularly oriented intellectuals (journalists, teachers of religious studies, religious scholars, NGO representatives, etc.), and 3) representatives of religious associations and theologians have demonstrated a variety of positions, based on their world-view preferences.

The experts – representatives of traditional and new religious associations (hereafter ROs) – up to 70% certainly support the increasing role of religion in society. Every second secularly oriented expert (50%) and every fifth state employee (20%) agree with them. Every fifth expert – both state officials and secularly oriented intellectuals – sees the increasing role of religion in society as a negative trend. Civil servants are the most ambivalent: they equally regard the stable role of religion in society as a positive (20%) and negative (20%) trend. It is noteworthy that in all three expert cohorts 10%-20% find it difficult to answer the question, indicating a situation of uncertainty in assessing the role of religion in the development of Kazakhstani society. (Figure 1).

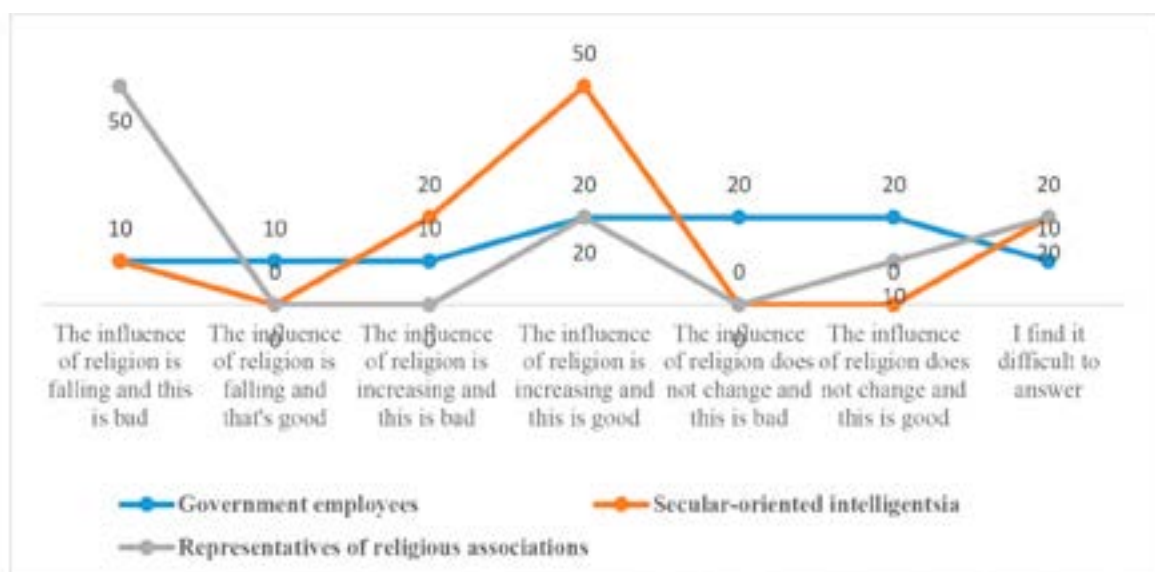

Figure 1 – Experts' evaluation of the impact of religion on the life of Kazakhstani society (by cohort, %)

4. A comparative analysis of the state and dynamics of the religious situation, taking into account changes in the role and place of religion in the Central Asian region and in Kazakhstan by the experts showed that their dynamics are not synchronized, including:

- the situation is seen as complicated by the risks of a spontaneous process, but at the same time it is not yet critical, subject to the influence of the vector of stability and therefore requiring special policies, said 56.7% of experts in relation to Central Asia and 23.3% in relation to Kazakhstan;

- the situation is developing in line with objective processes, with favorable forecasts for the preservation of stability for Central Asia 10% of the experts and for Kazakhstan – 53.3%;

- the situation is developing spontaneously, the process cannot be controlled, the result is unpredictable and contributes to instability for Central Asia 10% of the experts and for Kazakhstan – 3.3%;

- the situation has no relevant measurements, the processes are hidden and their intensity stipulates a pessimistic development forecast, which will lead to chaos for Central Asia, which is noted by 3.3% of the experts and 6.7% for Kazakhstan.

An analysis of expert positions indicates the underestimation of the factor of religiosity in Kazakhstan as an essential feature of the functioning of not only the cultural but also the social, economic and political landscape. The processes of religiousiza-

tion in Kazakhstan are not clearly visible, and their mediated effect must be studied systematically.

5. The analysis of the conditions for the development of the religious situation in Kazakhstan in the 1990s and in the present, based on expert assessments, has shown that religious aspirations both previously and now are determined by general socio-cultural and political factors of development, and were prompted by the need to seek value and meaningful pillars of life in the format of ideology, morality, psychology of behavior, and ethnic self-identification.

If in the 1990s the accentuated preconditions for turning to religiosity were the absence of ideology as a significant consolidating basis of society (43.3%) and the desire to preserve the traditional family structure (43.3%), nowadays the factor of maintaining the traditional family structure with an appeal to religion is significantly increasing (56.7%). There is a significant increase:

- the need of fellow citizens to structure their lives by religious institutions with the help of appropriate norms, regulations, traditions, etc. (from 33.3% in the 1990s to 53.3% currently);

- the desire to achieve religious identity as a significant component of ethnic culture and mentality (from 23.3% in the 1990s to 43.3% currently).

These accentuations signal the risks and pressures on traditional structures and forms of the family institution, the lack of mechanisms for socialization, regulation and normalization of everyday life

by secular institutions, and the need for traditional ethno-confessional self-identification.

6. An analysis of the motivations for changing the worldview and converting Kazakhstanis to religiosity revealed their priority in public opinion. Respondents were offered social, existential, psychological, gnoseological factors, as well as religious motivations themselves.

The first group of factors contributing to turning to religion included personal motivations: concern for the family – 50.2%, personal growth – 28.8%, death of a loved one – 21.9%, realization of free time – 17.3%, lack of prospects and confidence in the future – 15.2%, and experiencing clinical death – 7.7%.

The second most significant group included religious and quasi-religious aspirations: gratitude to God for success – 32.9%, striving to find spirituality – 26.3%, need to think about the meaning of life – 25.5%, increase of need to be closer to God with age – 19.7%, desire to atone for sins – 17.5%, active activities of religious organizations to attract new members – 10.9%.

The third group of factors included social motives, determined by the situation of economic, moral development of society: social injustice – 25.0%, the deterioration of the material situation – 20.5%, the decline of public morality – 19.3%, the growth of crime, drug addiction – 13.7%.

The fourth group of factors formed cognitive intensions: desire to understand unexplainable phenomena – 12.7%, information vacuum – 9.1%.

In the motivational structure of orientation to religiosity the population demonstrates the prevalence of needs related to the search for morally stable bases of meaningfulness of own life and its immediate surroundings in a situation of transformation of the social order and weakening of the supporting role

of institutions of socialization. Motivations to turn to religiosity due to the deterioration of the moral life of society are quite significant, which form the disposition of immoral non-religious and moral religious way of life.

7. A comparative analysis of the functions of religion in the perception of the population (as a whole for the mass) and experts (without dividing into cohorts) reveals peculiarities:

- experts place greater emphasis on existential-psychological (in the connotation "contributes to the relief of mental experience and pain"), religious and worldview functions, while the population places greater emphasis on normative-regulative (in the connotation "educates morality, deters from immoral actions"), cultural-retranslational, spiritual-moral, existential-psychological, and religious and worldview functions;

- the integrative function (in the connotation "contributes to the unification of society") is evaluated similarly in status (5-6 places in the hierarchy of functions), but higher by the experts (70.0%) than by the population (51.6%);

- the religious and worldview function in different connotations ("promotes purification of the soul, repentance," "clarifies the meaning of reconciliation with death," "shows the way to save the soul to eternal life"), and the existential and psychological function (in the connotation "helps to find the meaning of life") are evaluated by experts higher than the population both in status hierarchy and in large-scale embodiment;

- the value-motivational function in the connotation "religion, contributing to the mythologizing of life, tunes up the positive perception of reality" is assessed similarly by the population (8th place) and experts (8th place) (Table 1).

Table 1 – Perception and ranking of the functions of religion by the population and experts (in % of the number of respondents)

Functions of religion	Population		Experts		Status
	%	place	%	place	
1	2	3	4	5	6
Educates morality, deters from immoral actions	68,1	1	73,3	4	Educational-regulative
Contributes to the preservation of national culture and traditions	66,5	2	53,3	7	Cultural and Relational
Spiritually enriches people	66,2		86,7	2	Spiritual and Moral
Brings peace of mind and helps to overcome difficulties	65,4	3	86,7		Existential and Psychological
Contributes to purification of the soul and repentance	61,5	4	86,7		Religious and Outlook

Indicators of the process of religiozization

1	2	3	4	5	6
Unites with co-religionists	59,9	5	66,7	6	Integrative
Combines spiritual feelings and pain	59,2		96,7	1	Existential-Psychological
Prescribes rules of conduct in everyday life	59,0		66,7	6	Regulative
Fosters social cohesion	51,6	6	70,0	5	Integrative
Helps find the meaning of life	51,3		76,7	3	Existential-Psychological
Clarifies the meaning of reconciliation with death	47,6	7	70,0	5	Religious and Outlook
Shows the way to the salvation of the soul to the eternal life	46,8		70,0	5	
Contributing to the mythologisation of life, tuning in a positive perception of reality	34,8	8	50,0	8	Value-Motivational
Illusory notions of life, do not contribute to the proper socialization of the person, predetermining the decline of human potential	31,2	9	16,7	10	Worldview-prescriptive
Replaces the functions of secular institutions (educational, educational, cultural, ideological, etc.)	29,6		33,3	9	Compensatory-Activity

The analysis of expert opinions and respondents' assessments of the functions of religion reconstructs the following hierarchy: 1) religion is predominantly recognized as a method of spiritual and moral influence on individuals and society; 2) followed by the existential and psychological function of the institution of religion, which helps to overcome the difficulties of life; 3) in the middle of the hierarchy is the educational and regulatory function, associated with the norming of behavior by religious prescriptions; 4) then the religious and ideological function, associated with the metaphysics of spiritual and moral life, is chosen.

8. The transformation of Kazakh society since independence appears as a permanent process that has covered all spheres of life, including moral and spiritual. To a greater extent, it reflected the growth of heterogeneity and became an indicator of societal shifts. In the successive stages of deideologization

and re-ideologization, the former institutions of influence on the worldview were deformed, and new technological capabilities, interested subjects and actors influencing the mentality emerged. According to the population's assessment of the influence of various actors on changing the role of religion in modern Kazakh society, not only the subjects of religious activity, but also government agencies (Agency for Religious Affairs) and political actors (President of the RK, Parliament of RK) make major efforts to increase the number of believers (in the range of values from 26.7% to 66.7%). The second significant position is the activity that contributes to the growth of importance of religion in society, in politics (in the range of values from 3.3% to 33.3%). In the third position is the promotion of the rights of citizens to freedom of religion (in the range of values from 6.7% to 36.7%) (Figure 2).

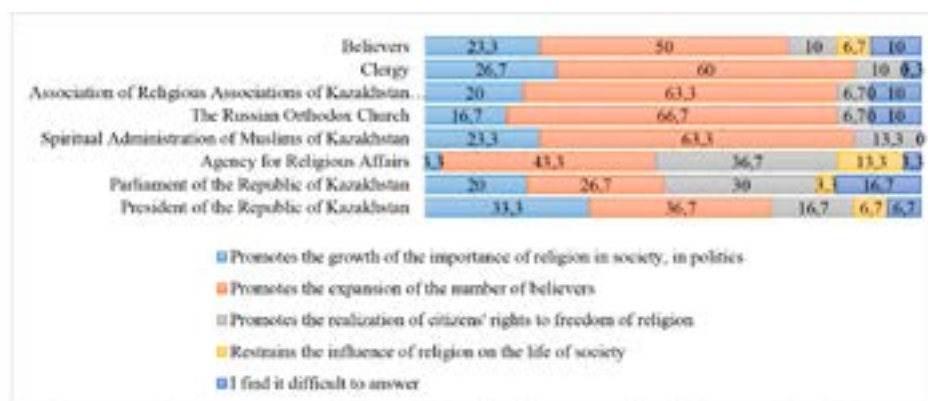

Figure 2 – People's assessment of the activities of various actors in relation to the religious process (as a whole for the massif, in

%)

9. The experts' evaluation of the positive and negative results of the religious process during the years of independence has revealed that the positions are ambivalent in the overwhelming majority of the selected criteria: one and the same consequence is equally assessed as positive and negative for Kazakhstani society.

A slight advantage of positive consequences is noted for such factors as

- Increase in the activity of believing Kazakhs (11.6%);
- Growth of young people's religiosity (11.1%);
- Improvement of moral well-being in the process of following a religious way of life for an increasing number of Kazakhstanis (11.1%);
- growth in the number of families, which lead a religious way of life (10.6%);
- the emergence and development of infrastruc-

ture related to religiosity (halal industry, religious tourism, labor collectives organized by religious affiliation, etc.) (10.6%);

- achievement of religious diversity (10.6%).

The experts considered the fact that Kazakhstan is losing its positions as a secular state and drifting toward the status of a religious state (9.1% in the negative evaluation, compared to 3.4% in the positive evaluation) to be a significant negative factor (compared to the assessment of the same indicator as positive). Among the moderately negative consequences, experts consider two indicators: 1) religiosity has become a marker of everyday culture (clothing, symbols of religious affiliation, prayer practices, etc.), and 2) Kazakhstan is becoming a more secular state. – 9.4%, and 2) Kazakhstan is becoming part of the Islamic world – 9.3%.

10. Indicators of the process of the religiousization of Kazakhstani society received a scale of priorities, depending on the experts' self-identification

with professional activities (Table 2).

Table 2 – Experts' assessment of the significance of indicators of the process of religiousization of Kazakhstani society (by expert cohorts, place in the hierarchy)

Estimated indicator of religiousization	Civil servants	Civil servants Secularly oriented intelligentsia	Representatives of tradi- tional and new religious communities
Both traditional and non-traditional religiosity are on the rise	1	1	1
Religious situation is stabilized, manifested obviously, predictable	2	1	2
The intensity of increase in the number of believers in traditional religions is the same as in non-traditional religions	3	1	2
Young people are more often converted to non-traditional religions	2	2	3
The religious situation remains dynamic, hidden and unpredictable	3	2	2
The peak of non-traditional religions' activity is over, and the population prefers the traditional religious choice that coincides with ethno-cultural identity	3	2	2
Prescribed ethno-cultural religiosity ceases to be an algorithm for religious choice. Ethnic diversity is represented in all traditional confessions and in the new RCs.	3	1	3
A constructed religiosity (synthesis of fragments from different religions, cults, and traditions) develops dynamically.	3	3	2
Religiosity (nominal) has become an element of everyday culture of the masses and elite	3	3	3
Missionary, proselytizing work is more intense in non-traditional RCs than in traditional RCs	-	4	-

10. The assessment of the conformity of Kazakhstan's policy in the sphere of religion with today's needs showed that 46.7% of experts believe it is necessary to constantly improve state policy in order to influence religious processes and prevent the risks of instability. One in five experts (20%) believe the state should not implement a policy on religion. Every tenth expert (10%) notes that state policy in the sphere of religion meets needs because it contributes to the process of Islamization of society. Every tenth expert believes that the state policy does not correspond to world experience because it does not coincide with the principle of secularism. 6.7% of experts said that state policy does not correspond to needs because it restrains the development of the religious process.

11. A discourse analysis of expert opinions on the key tasks of interaction between the state and religions in modern Kazakhstan has revealed the range of opinion-recommendations.

With regard to traditional religions. In Kazakhstan, the state must perform the regulatory function in relation to the sphere of religious activity. For this purpose it is necessary to control the activities of all the ROs, including the traditional religions in the country, to respond and, if necessary, regulate the religious process. It is necessary to follow the principles of secularism and respect the religious traditions of all peoples. Experts advocate relations based on democratic principles and human rights. A person has the right to choose how to live his life, what to believe in, and the state should protect these rights.

The need to develop state policy in the sphere of religion taking into account the real situation (global, regional, national) was noted. To this end, the state must constantly analyze the current religious situation and identify trends in its development and analyze threats and risks.

The state and religions should not compete, it is necessary to interact. Joint programs for the development of morality, education of children and youth on the basis of universal human values are important.

Experts insist on controlling and monitoring the dissemination of information with religious content. Along with controlling the situation in the development of youth movements with regard to the religious component, it is necessary to create conditions for informational support of youth on religious issues.

Experts believe that the state must help the people in general and believers in particular with religious definition, to increase the number of believers and to return to traditional religions. The state, ensuring control over the activities of ROs, supports the positive social impact of ROs on society and the flock.

The national security of the Republic of Kazakhstan and the state of protection of the national interests of the Republic of Kazakhstan from real and potential threats from the impact of religion on the Republic and the people should be a priority. Modernization of the action plan for an operational response to potential threats is required.

On relations with non-traditional religions, experts formulated the following key tasks of interaction with the state. The state should control but not in any way infringe upon the rights of non-traditional religions. That is why the state regulates the sphere of religious activity and assists the population of Kazakhstan in freedom of choice of religion in accordance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the law.

Restrictions on activity, strict control and religious analysis must be based on the law. It is necessary to adopt the experience of neighboring states to control religious communities that are non-traditional for the culture of the people of Kazakhstan: to monitor their activities, control the work of missionaries, not to infringe on the rights of non-traditional ROs.

It is necessary interaction between non-traditional religions and the state. In order to adapt non-traditional religions to traditional values, work must be done to develop such qualities as religious tolerance.

The determining factor in the relationship with non-traditional religions should be the "do no harm" principle. It is important for the state to support the positive influence of ROs on society as a whole and parishioners in particular. Non-traditional religions must be full-fledged subjects of the religious process in Kazakhstan.

With regard to quasi-religious movements and groups of a destructive nature, experts formulated a range of substantiating judgments. The state must cross the currents of a destructive nature, eradicating the sources of influence and carrying out rehabilitation and re-socialization work on a legal basis. If believers are peaceful, and there is nothing but God in their religious idea, then the state should not

persecute believers. All currents of a destructive nature should be under the control of the state, it is important to carry out targeted work on religious education.

12. There is no consensus in the expert community regarding the intensity of the vectors of traditional and new religions' influence on society (Table 3). Quantitative analysis shows that the positive assessments of the influence of traditional religions are two times higher (73.4%) than those of new religions (36.7%). In contrast, assessments of the negative impact of traditional religions (13.3%) are half as high as those of new religions (26.7%). The data indicate an ambiguous perception of the role of religion in the life of society, of the need to improve the interaction between the state and religions, and of a balanced and constructive position regarding religion as a social institution.

Table 3 – Experts' evaluation of the influence of traditional and new religions on the life of Kazakhstani society (in total, in %)

Impact Assessment	Traditional Religions	New Religions
Effect Significant positive	66,7	16,7
Influence is negligible positive	6,7	20,0
No effective impact	6,7	16,7
Influence is insignificant and rather negative	3,3	6,7
Significant negative impact	10,0	20,0

The experts' comparative evaluation of the manifestation of personal qualities depending on the religious/non-religious identification of Kazakhstan's citizens revealed that

- Religiously-involved citizens have less social and civic initiative than care and responsibility for the family microcosm;
- Non-religiously oriented individuals have lower indicators of responsibility for the immediate environment (care for the younger generation, responsibility for the family);
- Insufficiently high indicators of involvement in labor relations, in understanding the goals of society development were noted both for religiously motivated and religiously indifferent individuals;
- the reduced position of active citizenship and patriotism of religiously committed Kazakhstanis require special attention. (Table 4).

Table 4 – Manifestation of personal characteristics depending on the religious/non-religious identification of individuals (experts in general, in %)

Personal characteristics	Religious affiliation	Non-religious Identity
Love for loved ones	76,7	23,3
Care for the younger and older generation	70,0	40,0
Responsibility for ourselves	53,3	53,3
Responsibility for the family	66,7	43,3
Critical thinking	20,0	83,3
Tolerance for dissent	53,3	56,7
Inclusion in labor relations	40,0	56,7
Indifference and negativism to the objectives of social development	40,0	53,3
Active citizenship	23,3	73,3
Patriotism	23,3	76,7

Thus, the indication of basic civic qualities in the projection on the religious commitment of individuals reveals the problems of improving the multi-level socialization of individuals for the purposes of development of society and achieving the objectives of a competitive Kazakhstan.

Overview

Kazakhstan's studies of religiosity are not yet distinguished by their systematicity and sufficiency, which is due to the stage of formation of domestic theoretical religious studies and the sociology of religion. Theoretical and methodological and problematic contexts of the substantiation of our problems reveal that research discourses are based on a reading of world experience, when religion in post-modernity is seen as an essential factor of sociability (Parsons, 1966: 5-29).

The predominant axiological matrix in Kazakhstan has been the perception of religion as a means of sacralizing basic social bonds (Durkheim, 1960: 647). Complimentarity in the attitude toward religion as a social institution is based on the paradigm of its ability to create social constructions with a higher order of "sacred being" and contribute to the stabilization of society (Berger, 1967).

Meanwhile, there is no unified and consistent understanding in assessing the place and role of religion in the societal structure of secular societies. Since the 1990s, the sociology of religion has been experiencing a crisis of epistemes. It has been recognized that the explanatory resources of classical

theories created by O. Comte, H. Spencer, and E. Durkheim with respect to religion and its institutional manifestations are not sufficient to explain the phenomenon of the new religiosity, its dynamics, and its essential characteristics (Taylor, 2007: 896). The increasing complexity of world-relationship interactions and the reevaluation of traditional and new institutions required the development of concepts that would consider the institution of religion in context with other forms of sociality. The existence of religion and its transformations in modernity are interpreted in the context of secularization/desecularization and counter-secularization.

In the theoretical reconstruction of modern sociality M. Eliade defined the sacred and the secular as two independent modes of existence, as two ways of being in the world, two situations of existence accepted by man in the course of history (Eliade, 1994: 144). Their coexistence is conditioned by a complex process of secularization, desecularization and countersecularization. P. Berger pointed to the secularization/desecularization pendulum (Berger, 1969: 132; Berger, 1997: 974). P. Stark linked secularization with modernization and concluded that the contemporary religious process is carried out under conditions of pluralization, rationalization, technologization, informatization, urbanization, which are the mainstream of postsecular society (Stark, <https://indexarticles.com/reference/sociology-of-religion/secularization-r-i-p/>).

Habermas urges Western society to recognize the advent of the postsecular era, in which a new type of communication – "a two-way process of learning" – is significant, as a result of which secular society is enriched with religious values and "cares about the continued existence of religious communities in a relentlessly secularizing environment" (Habermas, 2008). Casanova rethinks theoretical conceptions of secularization (Casanova, 2006: 7-22).

The transformation of religious traditions and the multiplication of the "market of religious meanings" require a reconsideration of epistemological attitudes toward the diversity of worldviews, the ability to acquire one's own religious identities, and tolerance for other beliefs. The imperatives of faith transmission in accordance with ethno-cultural tradition are crumbling, and the need to interpret the newest religiosity is growing in the context of pluralistic worldviews. The sociology of secularization and desecularization, and the phenomenon of countersecularization, are mutually complementary and therefore require combining the explanatory re-

sources of classical sociology with modern concepts that describe the vector dynamics of religion and religiosity (Habermas, 2011).

T. Asad conceptualizes the genealogical perspective of the formation of "religion" and its modern binary "other" – "secular", developing the concept of religious-secular binarity. (Asad, 2003).

Monica Wohlrab-Sahr and Marian Burchardt formulated the concept of multiple secularity, defining it as forms of difference between religious and other societal (non-religious) spheres with their institutional incarnations and referent problems (Wohlrab-Sahr, Burchardt, 2012: 857-909).

Markus Dreßler, defining religiousization as a heuristic term, notes that although not all scholars use it, the phenomenon itself is a relevant subject of research in the academic literature. In the current context, religiousization can be defined as "the designation of certain spaces, practices, narratives, and languages as religious" (Dreßler, 2019).

In Russian religious studies, the stage of post-secularity is seen as "a new ambiguity concerning the relation "religious – secular" (Kyrlezhev, 2011: 100-101). Post-secularity implies a dialogue between the secular-secular and religious consciousness in modern society and is described in terms of "extra-churchliness, multiconfessionalism, profanity, charisma, neospiritualism, neognosticism, transcendentalism, non-institutionalism, privacy, syncretism, de-confessionalism, pantheism," etc. (Karpov, 2012: 136).

Sociologists of religion explore the paradoxes of post-secular society (Belova, 2013: 36-40), noting the contradictory characteristics of the religious and secular for the new, post-secular stage. It is postulated as an axiom that we live in a post-secular society and in a postsecular world. And this is the point of departure for any reflection on secularism and clericalism, on the discourses of secularism in modernity (Uzlaner, 2013). A comparative analysis of secularism and postsecularism in Russia and in the world (Kyrlezhev, 2013). Russian researchers, in the context of sociological theory's explanatory mechanisms, study the religious process by matching the theoretical concepts of Western science with their own situation. Moreover, there are no analogous models (Sineplina, 2009).

Thus the concept of secularization is considered in international scientific discourse as a basic paradigm for investigating the specifics of the religiousization of societies.

Conclusion

The trajectory in understanding the specificity and identifying indicators of the religious process is reconstructed on the basis of public opinion and expert assessments, and presents itself as a social religiosity determined by the context of life. The refrain of the demand for religiosity since the sovereign development is the absence of ideology; the need of fellow citizens in structuring individual and family life by meaningful goals, meanings, and norms; and the unflagging desire for ethnic and religious self-identity.

Religiosity in Kazakhstan is formed with a greater degree of uncertainty of the final result, which is manifested in the ambivalence of assessments of the influence of religion by both experts and the population. The constant transformation of the state body responsible for interaction with the sphere of religion does not contribute to the consistency of the policy, therefore it does not form its consistency and reduces the effectiveness. In managerial activity it is important to commensurate the interrelation of strategic goals and tactical tasks, to proceed from the understanding that the processes of formation, development, and functioning of worldview culture have the properties of continuity, duration, evolution, and succession. In this process, the role of religion as a social institution must be critically reconsidered. Including starting with the definition of its status in the system of institutions.

The needs of the modern stage of development of Kazakhstani society should be reflected in a modernized model of secularism, which in its turn should cover the whole range of interests of the subjects of religious life in order to find and express their consensus, to mark the fault lines. Only under these prerequisites will it meet the goals, values, and ideals of a secular state, and ensure harmonization of the interests of believing and non-believing citizens and the state.

It is necessary to revise the basic ideologemes regarding the state policy in the sphere of religion, it is necessary to improve state regulation of the legal

sphere of relations with religious associations. For the state regulation and prevention of risks related to the fracture of mentality, for achieving consensus and harmonization of divergent worldview positions it is necessary to develop a Concept of Spiritual and Cultural Security of society with the analysis of the state, risks, threats and opportunities, development of measures that should be practically implemented and take into account the interests of different target groups in all regions.

Prolonged interdisciplinary research with the monitoring of a volatile and little predictable religious situation, with the study of trends in religious and secular worldviews, with the commensuration of confessional and nonconfessional religiosity, with multidirectional trends and trends in the process should become permanent. The reconstruction of Kazakhstan's model of religiousization requires the mapping of the religious palette, which is not achieved by means of social statistics or accounting, but is reproduced in scientific research. Interdisciplinary fundamental and applied research on religiousization needs to be strengthened.

The process of religiousization of Kazakhstani society is becoming a significant factor in influencing social institutions, intellectualization processes and the state of human capital in Kazakhstani society. The further research search problematizes the realization of the possibilities and prospects of a secular state; reduces the risks of unstable balance between the secular and religious content of society; forms a demand for practical tools to influence the worldview culture of Kazakhstan's citizens; and contributes to identifying the tasks of proper socialization of the population, with an emphasis on young people.

The study was conducted under the funding of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (grant № AR09259797 "Processes of religiousization in Kazakhstan: specificity, trends, impacts on the development of society and human capital (interdisciplinary analysis)").

References

- Durkheim E. (1960) *Les formes e elementaries de la vie religieuse.* – 647.
- Белова Т.П. (2013) О парадоксах постсекулярного общества // *Социология религии в обществе позднего Нового времени (памяти Ю. Синелиной): Материалы Третьей международной научной конференции, Белгород.* – 460.

- Кырлежев А. (2013) Секуляризм и постсекуляризм в России и мире // Отечественные записки. № 1 (52). <http://www.strana-oz.ru/2013/1/sekulyarizm-i-postsekulyarizm-v-rossii-i-v-mire> (дата обращения 15.02.2022).
- Узланер Д. (2013) Картография постсекулярного // <http://www.strana-oz.ru/2013/1/kartografiya-postsekularnogo>, 2013-1 (Дата обращения: 13.09.2021).
- Хабермас Ю. (2008) Постсекулярное общество – что это такое? Часть 1 // Российский философский вестник. Апреля. № 4 (18).

References

- Asad T. (2003) *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity (Cultural Memory in the Present)*. – Stanford: Stanford University Press. – 280.
- Belova T.P. (2013) О парадоксах постсекулярного общества [On the Paradoxes of the Postsecular Society] // *Sociology of Religion in Late Modern Society (in memory of Yu. Sinelina): Proceedings of the Third International Scientific Conference, Belgorod*. – 460. (in Russian)
- Berger P. (1967) *Religion and the Problem of Persuasion*, translation // Berger P. *The Social Reality of Religion*. – London: Faber. – 127-154. // magazines.russ.ru/nz/2003/6/berger.html.
- Berger P.L. (1969) *The Social Reality of Religion*. – Harmondsworth: Penguin. – 132.
- Berger P.L. (1997) Epistemological modesty: an interview with Peter Berger // *The Christian Century*. – 974.
- Casanova J. (2006) Rethinking Secularization: Global Comparative Perspective. *The Hedbehog Review*, vol.8, nos.1-2 (Spring/Summer 2006). – 7-22.
- Dreßler, Markus (2019) “Modes of Religionization: A Constructivist Approach to Secularity.” Working Paper Series of the HCAS “Multiple Secularities – Beyond the West, Beyond Modernities” 7, Leipzig, February 2019. https://www.multiplesecularities.de/media/wps7_dressler_religionization.pdf.
- Durkheim E. (1960) *Les formes e elementaries de la vie religieuse*. – 647. (in French)
- Eliade M. (1959) *The Sacred and the Secular / Translated from French*. – 144.
- Habermas J. (2011) *Between Naturalism and Religion. Philosophical Articles*. – Translated from German. In: *All World*. – 336.
- Habermas Ju. (2008) Post-secular society – what is it? Part 1 // *Russian Philosophical Gazette*. April. № 4 (18). (in Russian)
- Karpov V. (2012) *Conceptual Foundations of the Theory of Desecularization // State, Religion, Church in Russia and Abroad*. № 1 (30). – 136.
- Kyrlezhev A. (2011) Post-secular: a brief interpretation // *Logos* № 3 (82). – 100-101.
- Kyrlezhev A. (2013) *Secularism and Postsecularism in Russia and in the World // Otechestvennye Zapiski*. No. 1 (52). <http://www.strana-oz.ru/2013/1/sekulyarizm-i-postsekulyarizm-v-rossii-i-v-mire> (Date of reference 15.02.2022) (in Russian)
- Parsons, Talcott (1966) *The Concept of Society: The Components and Their Interrelations*. In: T.Parsons. *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs (NJ): Prentice-Hall. – 5-29.
- Rating of countries by the level of religiosity <https://nonews.co/directory/lists/countries/religiousness>
- Religion Prevails in the World <https://www.gallup-international.bg/en/36009/religion-prevails-in-the-world/>
- Sinelina, Y. (2009) *Concepts of secularization in sociological theory. Concepts of secularization in sociological theory*. – M.: ISPI RAN. – 120.
- Stark R. (1999) *Secularization, R.I.P. Sociology of Religion // Ibid*. – 251-253.
- Taylor C. (2007) *Secular Age*. – Cambridge, MA: Harvard University Press. – 896.
- Uzlaner D. (2013) *Cartography of the Post secular // http://www.strana-oz.ru/2013/1/kartografiya-postsekulyarnogo*, 2013-1 (Accessed 13.09.2021) (in Russian)
- Wohlrab-Sahr M., Burchardt M. (2012) *Multiple secularities: Toward a cultural sociology of secular modernities // Comparative Sociology*. – Vol. 11, No. 6. – 857-909.

Sh. Kerim¹ , T. Amankul^{2*} , K. Kupeshov¹

¹Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: amankul_2007temur@mail.ru

POLITICAL AND RELIGIOUS STRUGGLE OF ISLAMIC SCHOLAR MUBASHIR AT-TARAZI IN EGYPT IN THE 50s OF THE XX CENTURY

Abu Nasyr Mubashshir at-Tarazi (1896–1977) fought against the anti-religious policy of the Soviet government in Auliata (present-day Taraz). In 1930, to escape repression he had to flee abroad. In Afghanistan and Egypt he became a leader of the emigrants' movement for the liberation of Turkestan. Mubashshir at-Tarazi was a religious educator, politician, publicist and fiery poet with proficiency in Turkish, Arabic and Persian. The life path, worldview and works of the outstanding personality, who devoted his life to the struggle for independence, remain unknown and unexplored. The purpose of the article is to show by example his active political and religious struggle and public works in Egypt during 50s of the twentieth century. The materials from the personal fund of the scientist, transferred to the State Central Archive of the Republic of Kazakhstan, were used to write the article. His political ideas and views, positions, various works will be analyzed in the context of the geopolitical processes of that period based on historical and systematic methodology. The value of the article lies in the study and analysis of the political and religious activities of Abu Nasyr Mubashshir at-Tarazi based on accurate and new information. The practical value of the article lies in the fact that the latest information herein will help studying a role of representatives and emigrant figures of Muslim movements in the struggle for the independence of Kazakhstan, political views of religious personalities and development of domestic Islamic institutions.

Key words: Emigration, Pilgrimage, Turkestan, Muslims, Islam.

Ш. Керім¹, Т. Аманқұл^{2*}, Қ. Купешов¹

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: amankul_2007temur@mail.ru

Ислам ғұламасы Мубашир ат-Таразидің ХХ ғасырдың 50 жылдарындағы Египеттегі саяси және діни күресі

Әбу Насыр Мубашшир ат-Тарази (1896–1977) Кеңес үкіметінің Әулиеатада (қазіргі Тараз) дінге қарсы күресіне қарсы тұрды, 1930 жылы қуғын-сүргіннен аман қалу үшін амалсыз шет елге қоныс аударады. Ауғанстанда, Мысырда эмигранттардың Түркістан азаттығы жолындағы қозғалысының жетекшісіне айналды. Ол дін оқымыстысы, саяси қайраткер, түрік, араб және парсы тілдерінде еркін жазған қаламы жүйрік көсемсөзші-қаламгер, жалынды ақын болды. Тәуелсіздік жолында жан аямай күресіп өткен осы бір аса көрнекті тұлғаның өмір жолы, көзқарасы, еңбектері елімізде әлі де беймәлім, ескерусіз күйде қалуда. Мақаланың міндеті – ғұламаның ХХ ғасырдың 50 жылдары Мысырдағы атқарған белсенді саяси-діни күрескерлігі мен қоғамдық жұмыстарын мысалдармен дәйектеп көрсету. Мақаланы жазу барысында ҚР Мемлекеттік Орталық мұрағат қорына өткізілген оқымыстының жеке қорындағы материалдар басшылыққа алынды. Ат-Таразидің саяси-идеалық көзқарасы, ұстанымы, көтерген мәселелері, түрлі жұмыстары сол кездегі геосаяси жағдаймен, үдерістермен байланыста тарихи және жүйелеу әдіс-тәсілдері қолданыла сараланады. Мақаланың құндылығы – Әбу Насыр Мубашшир ат-Таразидің саяси-діни қайраткерлігі нақтылы мол мәлімет, тың мағлұматтар негізінде сарапқа салынып, зерделенуінде. Мақала нәтижелерінің практикалық маңыздылығы сонда келтірілген сонғы деректер Қазақстан егемендігі үшін күрестегі мұсылманшылық қозғалыс өкілдері мен эмигрант қайраткерлердің орнын, діни тұлғаларының саяси көзқарастарын, еліміздегі ислами институттардың даму жолдарын зерттеуге септеспек.

Түйін сөздер: Эмиграция, қажылық, Түркістан, мұсылмандар, Ислам.

Ш. Керим¹, Т. Аманкул^{2*}, Қ. Купешов¹

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: amankul_2007temur@mail.ru

Политическая и религиозная борьба исламского ученого Мубашира ат-Тарази в Египте в 50-е годы XX века

Абу Насыр Мубашшир ат-Тарази (1896–1977) боролся с антирелигиозной политикой Советского правительства в Аулиеата (нынешний Тараз). В 1930 году чтобы спастись от репрессий, ему пришлось бежать за границу. В Афганистане и Египте он стал лидером движения эмигрантов за освобождение Туркестана. Мубашшир ат-Тарази был религиозным просветителем, политическим деятелем, писателем-публицистом и пламенным поэтом, свободно разговаривавшим на турецком, арабском и персидском языках. Жизненный путь, мировоззрение и труды выдающейся личности, посвятившему свою жизнь на борьбу за независимость, до сих пор остаются неизвестными и неизученными. Задача статьи заключается в том, чтобы на примере показать его активную политически-религиозную борьбу и общественные работы в Египте в 50 года XX века. Для написания статьи были использованы материалы из личного фонда ученого, переданные в Государственный центральный архив РК. Его политические идеи и взгляды, позиции, различные труды будут анализироваться в контексте геополитических процессов того периода на основе исторической и систематической методологии. Ценность статьи заключается в изучении и анализе политической и религиозной деятельности Абу Насыра Мубашшира ат-Тарази на основе точных и новых сведений. Практическая ценность статьи заключается в том, что приведенные в ней последние сведения помогут в изучении роли представителей и деятелей-эмигрантов мусульманских движений в борьбе за независимость Казахстана, политические взгляды религиозных личностей, пути развития отечественных исламских институтов.

Ключевые слова: Эмиграция, полонничество, Туркистан, мусульмане, Ислам.

Introduction

The article is providing and analyzing specific information, data about Abu Nasr Mubashir at-Tarazi's political and religious activities. The documents and data concerning Mubashir at-Tarazi's life has not been studied and researched. To know more details about his life and versatile activity we think that we have tough work ahead – gathering publications from Egyptian mass media concerning the topic, requesting documents kept archive of the Soviet Union Intelligence Service.

Islamic scholar Abu Nasr Mubashir at-Tarazi al-Husseini was born in Taraz (1896-1977). He lived in his country for 34 years and 47 years in the emigration. In 1917 during political turmoil and existence of double government he was actively engaged in the politics in Tashkent as a member of political movements. During 1920s he focused on religious matters while living in Aulieata and was jailed several times for opposing when the government launched anti-Islamic campaign.

Justification of the choice of articles and goals and objectives

It is necessary to study life of individuals who fought for the independence of Kazakhstan. This

field has not been researched yet. Even muslim movements are a prohibited topic due to Soviet anti-religious policy. For this reason, it is important to bridge this gap by studying and evaluating what Muslim activists contributed to struggle for independence of Kazakhstan, their religious views from different perspectives. In 1978 an Orientalist-Islamic conference was held at Ain Shams University, Cairo. The conference papers were published – 10 of them were dedicated to life, struggle and books of Abu Nasr Mubashir at-Tarazi. However, this prominent figure's biography, views and books are still unknown in our country. Mubashir at-Tarazi marked a place for himself in the history of struggle for independence of Kazakhstan. It is of high importance to study certain periods of his life and struggle, bring to light versatility of his personality, scientific works and legacy. That is why, we initiated special research, gathered a rich collection of documents. This article is part of this research and highlights a certain period of life of Abu Nasr Mubashir at-Tarazi. His biography, scientific works, political and religious views, struggle have not been researched in detail. The materials, books and manuscripts on those themes are written in Arabic, Persian and old Shagatai languages, kept in several countries which makes difficult to request, take and use them for detailed research. The article will highlight specifical-

ly life of Mubashir at-Tarazi in Egypt. His political, social, religious activities and struggle during 1950s in Egypt will be analyzed and evaluated in this article.

Scientific research methodology

The documents and papers about Abu Nasr Mubashir at-Tarazi's Arabic, transferred to State Central Archive of the Republic of Kazakhstan, were used to write this article. The historic method is research method in this article to study important events considering political situation of that time. Our aim is to research Abu Nasr Mubashir at-Tarazi's political ideas, stance and purposes, his various activities in battle for Turkistan nations' independence and self-determination in the context of geopolitical and historical situation in Egypt. We applied systematization approach to analyze Abu Nasr Mubashir at-Tarazi's activities considering political environment in Egypt and Soviet Union's anti-religious policy during that period. The documents and papers gathered by the author will be studied, researched, analyzed and brought to scientific circulation.

The practical significance of our research results –the article will add new facts and data to research of role of Muslims movements and religious public figures, their political views and history of Islamic institutions in Kazakhstan.

Main part

Abu Nasr Mubashir at-Tarazi worked as a teacher and official under Shah's regime in Afghanistan during 1930-1943. In 1943 he and his companions were imprisoned in Kabul after Soviet Union sent a note of protest for preparing an armed offense against it (Kerim, 2021: 104-111).

After being released from prison in 1949 his life was menaced and he fled to Pakistan, then to Egypt, where he managed to receive a residence permit, enroll his children to Al-Azhar madrassahs. Egyptian government granted Mubashir at-Tarazi a status of political assylum, treated him with honor, paid him a salary. On January 16, 1950, he had all his family members moved to Egypt. This news was circulated by Egyptian newspapers and magazines such as "al-Ahram", "al-Mysri", "al-Zaman", "al-Musawwar", "al-Isnain". They also published articles on his several activities (Abi in-Nasr-Muvaççır it-Tarazi, 1987: 25-28).

In Cairo Abu Nasr Mubashir at-Tarazi spent 27 years of his life. His life in Egypt can be divided

into 2 periods. The first period includes his political activity during 1950- 1960, while the second period is comprised of his dedication to writing religious activity, when he wrote his notorious works in the field of theology. In his political statements and works Abu Nasr Mubashir at-Tarazi was mentioned with following titles: ulamah, struggler, Cairo-based Turkistan leader.

Mubashir a-Tarazi's move to Egypt coincided with evolvment of national liberation movements across Asia and Africa after World War Two, new level of active battles against western imperialism and colonialism, tectonic changes in regional geopolitics. 60 countries gained their independence in Asia and Africa thanks to decolonization campaign during 25 years after World War Two. In July of 1952 Free Officers secret organization arranged a coup d'état in Egypt and toppled its King Farouk I (1920-1965). This resulted in abolishment of the monarchy and Revolution Council coming to the power. In 1956 the New Consitution of Egypt was adopted with Gamal Abd Nasr (1918-1970) being elected as the president of the country. During 1950 Egypt turned into powerful state in the Arab world and leader in the political and ideological struggle for independence in the Middle East. Egypt provided support to the Algerian revolution and assistance to countries that decided to end colonial regime. Egypt also initiated establishment of the African Union. Besides, it actively promoted ideas of the Arab Union. The socialism system went beyond USSR and began to spread across other continents (Rami Ginat, 1991: 450; Mohamed Abd El-Wahab Sayed-Ahmed, 1987: 287-289).

Ulama Mubashir at-Tarazi was actively engaged in religious life of Egypt immediately after moving. He was in close relation with religious officials and Islamic scholars. For instance, in late 1950 he did not fear to criticize the Grand Mufti of Egypt Allam Nassar for his fatwa prohibiting the divorce and polygamy. The fatwa, that sparked a scandal, was published in al-Ahram newspaper on November 25, 1950. This controversial fatwa, contradicting Shariat, caused anger of the religious scholars across Arab world, even in Pakistan and Iran. The Egyptian, including some al-Azhar scholars also reacted to Allam Nassar's fatwa. In Minbar ash-Sharq (Easter Tribune) newspaper dated December 15, 1950, Mubashir at-Tarazi wrote an article "Do not prohibit what Allah permitted!", announcing his disagreement with this fatwa and asked Grand Mufti of Egypt to cancel it. Despite that Grand Mufti Allam Nassar did not change his stance. This fatwa

and campaign against it turned into a mess which made Mubashir at-Tarazi to write an article "My last words to Grand Mufti Allam Nasr" in *Minbar ash-Sharq* (Eastern Tribune) newspaper. The article was published in the newspaper on February 26, 1951, calling Grand Mufti to annul his fatwa and return to the truth. Grand Mufti of Egypt Allam Nasr worked simultaneously for Interior Affairs Ministry and taking advantage of this he filed a complaint over Mubashir at-Tarazi. Consequently, Migration Police noticed Mubashir at-Tarazi of its requirement to leave Egypt. During preparation for deportation, which gave an asylum to him and his family members, Mubashir at-Tarazi's Egyptian reputable friends solved the problem using their connections and resources. Mubashir at-Tarazi was unaware of the situation. Finally, Mubashir at-Tarazi was not deported and stayed in the country.

Mubashir at-Tarazi permanently had close relations with al-Azhar professors and scholars at Dar-al-Ifta al-Misriyyah. Since settling in Egypt his opinions were periodically published in mass media. In addition, Mubashir at-Tarazi would express his warm wishes to al-Azhar teachers and religious scholars calling them for brotherhood and unity, be a model educational institution for the Islamic world.

For instance, when difference of opinion sparked among al-Azhar scholars before the revolution, Mubashir at-Tarazi wrote an article "Unfortunate story", in which he urged them for solidarity (Noshokaty, 2021; Sara Ahmed, 2018).

In his article Mubashir at-Tarazi wrote: «I feel very upset when I heard that al-Azhar scholars are quarrelling with each other because of wealth, career and difference of opinion. If it is true, the situation would shock every Muslim who admired al-Azhar. Each al-Azhar scholar is its mirror, his actions advertise al-Azhar. The good deeds portray al-Azhar in positive manner, while bad deeds have negative impact on its image. Such behavior is shameless for al-Azhar scholars considering their religious status and fact that they preach people to do good deeds. Islamic scholar is the prophet Muhammad's successors and offspring of pious Muslims. Quran says about them in the following way: "Indeed people of knowledge fear of Allah". Then he continued his words calling for unity: "It is so sad and bad this conflict occurs when colonialists endanger Egypt. You were chasing this world, forgetting that the communism is coming close to Egypt. Turkistan and Bukhara, left in hands of occupants, should be a good lesson which you should think of" (Abdel Nasr, 1955: 200-210).

Mubashir at-Tarazi's brave action and public reaction angered some people who did not recognize him. There were individuals who insulted him. In *Minbar ash-Sharq* (Eastern Tribune) newspaper, issued on September 19 of 1952, Mubashir at-Tarazi claimed that he accepted Egypt as his motherland, worried about Muslim community and again urged al-Azhar scholars to stop conflict and be united: "Indeed all Muslims are brothers, Islamic country is for all Muslims, Islam does not divide people into nations. Each Muslims is a brother to grand imam, grand mufti, each al-Azhar scholar. What concerns me most of all is solidarity of Muslim community. Al-Azhar scholars, being responsible for Allah's religion, must make a special focus on solidarity and unity of Muslims".

On September 16, 1953, Mubashir at-Tarazi communicated his crucial opinions on al-Azhar to the Imam al-Akbar sheikh Muhammad Hidr al-Hussein.

On December 11, 1954, Islam Propoganda Organization was established. Having heard of this news, Mubashir at-Tarazi wrote a letter to its head, professor, ex-mufti, sheikh Hussein Muhammad Mahluf, expressed his congratulations and wishes to him and its members. In his letter he wrote: "I hope this organization will play an important role. Such work requires big finances and in-depth research, continuous struggle. I and other individuals, concerned for Islam, strongly believe this organization will flourish, pray Allah to bring success to its work, transfer Islamic knowledge to next generation. Victory from Allah" (Mohi El Din, 1987: 85-88).

In a letter dated December 26, 1952, Mubashir at-Tarazi was appraised for contribution to Islam science, raising prestige of al-Azhar University.

Abu Nassr Mubashir at-Tarazi had never stopped his struggle for freedom of Turkistan. That was an initial and main goal of his struggle. On the banks of the Nile River his struggle received a second wind and reached a new level.

The move of Mubashir at-Tarazi, famous freedom-fighter, to Egypt gave stimulus to Turkistan diaspora members who arrived here earlier. Mubashir at-Tarazi managed to unite them and revive political battle. Turkistan people, having settled in Egypt long before Mubashir at-Tarazi, attempted to create a common union. In his book concerning struggle for Turkistan independence Ahat Andijan had shown a photo of a group of Turkistan movement in Egypt dated November 21, 1936 (Ahat, 2013: 7-8). Mubashir at-Tarazi was on that photo. Charter of Turkistan Endowment Fund, established in 1944, is

still kept in Mubashir at-Tarazi's personal archive (Kostanai Region Archive, row 2300, line 1, case 297). Mubashir at-Tarazi took the struggle for independence to the political level, making it more active (Ketchley, 2017: 12-13).

In 1950 along with other emigrated Turkistan freedom-fighters Mubashir at-Tarazi created a *Itihad Turkistan* (Union of Turkistan republics). He made arrangement to publish one newspaper *Sawt at-Turkistan* (Voice of Turkistan) in Arabic and another newspaper *Azad Turkistan* (Muhammad Amin Islamic being a chief editor) in Turkish. *Sawt at-Turkistan* (Voice of Turkistan) was first published in February 1953, with final edition published in June 1959. This Arabic language newspaper was headed by Ibrahim Wasil, Sagutdin al-Waqyya being chief editor. In its first edition a chief editor wrote a welcome column "Behind Iron Curtain", then followed articles "Voice of Turkistan" by former head of East Turkistan Said Muhammad Amin Bugra, "To blessed new era" by Ibrahim Wasil, "Sawt at-Turkistan" by Mubashir at-Tarazi, "Turkistan in Islamic history" by Egyptian Ambassador to Italy Ahmad Ramzi. In addition, *Sawt at-Turkistan* newspaper published a complaint that Mubashir at-Tarazi and several other public figures sent to General Secretary of the United Nations Organization. In the complaint letter it was claimed that the Soviet government violated human rights of Turkistan nations, restricted their religious freedom. The first and second editions of *Azad Turkistan* newspaper were dedicated to "independence in context of Islam".

On December 3, 1951, Cairo-based Islam-Arab Conference sent a letter to Mubashir at-Tarazi notifying him about meeting of Muslim and Arab political leaders and its decision made at the meeting on November 28, 1951, and called him to join as a Turkistan representative. This organization was renamed as Islamic Nations Liberation Organization on March 26, 1952.

During his leadership in the organization, Mubashir at-Tarazi sent several official letters to General Secretary of the United Nations Organization requesting to issue a decree which would demand the Soviet Union to grant independence to Turkistan, respect human rights of Turkistan nations, their aspiration for independence and freedom, give them choice of self-determination. Numerous famous public figures had signed those letters of political nature. Through the United Nations Organization Mubashir at-Tarazi sought to call the Soviet government to respect human rights of Turkistan nations.

This official letter was translated from English into Arabic and published in the first issue of *Sawt at-Turkistan* newspaper dated February 1953. In solidarity, other Egyptian newspapers published it.

Mubashir at-Tarazi sent a statement in English and Arabic on behalf of West Turkistan to the conference of Asian and African states held during April 18-24, 1955, in Indonesian Bandung. Its summary was published in *Minbar ash-Sharq* (Eastern Tribune) in its 3rd issue on April 22, 1955. The newspaper wrote a headline to "Statement about West Turkistan" as follows: leader of Turkistan al-Husseini known as Mubashir at-Tarazi, living in Cairo, sent an important statement about West Turkistan to the conference of Asian and African states. In his statement Mubashir at-Tarazi wrote: the world stays silent and blind on the genocide Soviet government is committing in Turkistan, that is why its nations need protection. He strongly condemned the communists' oppression of Turkish Muslims which was lasting for forty-seven years, accused them of extreme brutality and violence. Mubashir at-Tarazi claimed the Soviet government violated human rights, oppressed personal and social freedom, freedom of speech and expression, did not respect religions, cultures and traditions of people inhabiting its territory, conducted anti-Islam campaign, assassinated, jailed and exiled Muslim activists, tortured them in prisons.

To be short, the communist power conducted discriminatory policy towards its Muslim population, restricting their religious freedom in a very aggressive manner.

The conference in Bandung, Indonesia, ended successfully – for the first time Asian and African states united in struggle against imperialism and colonialism, discussed their common issues and ways of their solutions. The situation in the Soviet Union was one of major discussion themes concerning the imperialism. At this conference participants referred to the Charter of the United Nations Organization, declared that every nation had right for self-determination and their support for human rights (Abdel Nasr, 1955: 203).

In 1952 at meeting of Journalists Union there was a lecture on "Muslim situation in Soviet Union", which was further published and disseminated for free by Muhammad Youth Union.

On April 22, 1955, in its 26 issue *Minbar ash-Sharq* published an article "Attempted assassination of Turkistan leader failed". The secret source from the police informed the newspaper about detention of a young guy on March 9 on charges of attempted

murder of Wali Kaim-khan. According to received information, the young guy arrived from East Germany to the West Germany, settled in basement of house where Turkistan leader resided, used a key to open a door of his apartment and had a photo of Turkistan leader found in his pocket. In the article Wali Kaim-khan claimed he was doing his best to free his motherland Turkistan from Russian invasion, agreed he had similar goals as Cairo-based leader of Turkistan Mubashir at-Tarazi did – to free Turkistan, rule it base on Islamic principles. He also claimed that he had been in permanent connection with Said at-Tarazi. The newspaper wrote that Wali Kaim-khan was guided by Mubashir-Tarazi's preach and opinions, both leaders share similar positions in their struggle. That means, Mubashir at-Tarazi had connections with Wali Kaim-khan (1904-1993), mastermind of Turkistan legion, leader of anti-communist nations league.

On January 14, 1956, Ibn Balad newspaper reported a meeting with one of great Turkistan leaders and former General Secretary of East Turkistan Isa Yusuf Alyptegi at one of Cairo hotels. Isa Yusuf Alyptegi (1901–1995) was a member of Uighyr freedom fighter movement, antic-ommunist and General Secretary of National Council of Islamic Republic in East Turkistan during 1933-1934. In 1949 after the communists gained the power, he fled to Kashmir, then to Turkey, where he received citizenship and lived until his death. The article informed that one of speakers at the meeting notified about the soviets' oppression and torture of millions of Muslims in different parts of the Soviet country. The article also had photo of Alyptegi, Mubashir at-Tarazi and Egyptian religious scholar among other photos made during additional meetings.

In addition, Mubashir at-Tarazi had close relations with Saudi Kings Abdulaziz as-Sawd, Faisal and Halid. During each official and unofficial trip to Saudi Arabia, he received warm welcome and treatment from Saudi kings, shared his opinions and suggestions with them, asked the Saudi kings to help those who emigrated from Turkistan and Bukhara and live in the holy land.

On February 24, 1950, as a chairman of Egypt-based Turkistan Nations Union Mubashir at-Tarazi signed and sent an official letter to Saudi Arabia king. In his letter Mubashir at-Tarazi reported a condition of the emigrants. This news was circulated by al-Ahram and other Egyptian newspapers on February 27, 1950. On March 23, 1950, Egyptian newspapers informed that Mubashir at-Tarazi visited Government House to handed over a letter through

Kazakh community to the Saudi King, in which he asked to provide support to his fellow counterparts in the holy land.

On January 14, 1951, Mubashir at-Tarazi sent letters about situation of West Turkistan emigrants to the first Prime Minister of Pakistan Yaqit Ali Khan (1896 – 1951) and Prime Minister of India Jawaharlal Nehru (1889 – 1964) via their embassies in Cairo.

On March 26, 1954, Minbar ash-Sharq (Eastern Tribune) newspaper informed that Mubashir at-Tarazi expressed his gratitude to the Saudi King for supporting Turkistan people in the holy land during visit of the diaspora to Egypt. It was also reported that Mubashir at-Tarazi earlier congratulated the Saudi King on crowning and received a letter via Cairo-based Saudi embassy concerning his request for help to Turkistan refugees.

It should be noticed that in Islamic Nations Liberation Union and Arab-Islam Movement Mubashir at-Tarazi contributed to anti-colonial struggle by making inspiring speeches, writing critical letters of request and declarations. From podiums of the international community Mubashir at-Tarazi aimed to make the whole world be aware of the Soviet Union's oppression of Turkish nations and violation of their human rights, their brutality.

In its third issue dated March 14, 1956, a reporter of al-Jamiyyat al-Arabi (Arab League) wrote he had opportunity to interview an Arab League delegate Mubashir at-Tarazi. In his article the reporter portrayed him as a prominent Turkistan scholar with in-depth knowledge of Islam. During short interview Mubashir at-Tarazi told the reporter about his struggle and was silent when being mentioned about his unsuccessful military operation against the soviets in Afghanistan. The reporter wrote Mubashir at-Tarazi had taken a deep breath and finished his speech with the following words: "Evil will lose, truth will win. Allah is with us!".

During his life in Egypt Mubashir at-Tarazi was sympathetic to idea of creating Islamic Union. For this objective, at meetings with leaders of Arab countries, Arab League, in his letters and speeches he always suggested to broaden Arab Unity notion to Islamic Unity. In his opinion, Arab and Islam are interrelated notions and should not be considered separately. That is why Mubashir at-Tarazi supported establishment of Islamic Congress in Egypt in 1951. On September 27, 1954, he met with its General Secretary Muhammad Anwar Sadat (1918-1981) (President of Egypt during 1970-1981), congratulated him, shared his views and suggestions.

Afterwards he was in close relations with Anwar Sadat, constantly wished the organization to flourish, provided his assistance in implementing its plans. In this regard, Mubashir at-Tarazi wrote an article "About Islamic Congress", which was further published by *Minbar ash-Sharq* (Eastern Tribune) in early October of that year. In his article he wrote the following: among Islamic scholars I was probably the happiest about that great news. I have been urging Muslims and Islamic states for unity over thirty years". Then he continued: "witnessing creation of congress of my dream, I see result of my work and feel glad to be one step closer to achieving our common purpose". Mubashir at-Tarazi shared all these his opinions at the meeting attended by General Secretary, Arab and Islamic world countries on October 4, 1954 (Mohi El Din, 1995: 255).

When a "Rabitat al-Alam al-Islami" (World Islam League) was established, Mubashir at-Tarazi contacted its chairman, expressed his opinion and support, sent an official letter. He also had several meetings with its chairman in Makkah, in newspaper of the World Islam League Mubashir at-Tarazi wrote articles calling Islamic world for unity, solidarity and cooperation. This organization highly evaluated his opinions and took his suggestions into consideration. This organization even published Mubashir at-Tarazi's book titled "Islam is an eternal religion" in two volumes. Before that, that book was published by Haniki bookshop in Cairo.

Al-Ahram newspaper (March 15, 1956) published Mubashir at-Tarazi's idea and suggestions on creating the Arab Union in its April issue. Besides, Mubashir at-Tarazi sent a Ramadan congratulation letter to the leaders such as Jamal ad-Din, Abdun-Nasr, Sugud King and Shukri al-Qutuli. In his letter Mubashir at-Tarazi expressed his support of establishment of Arab League under their initiative, hope that in future it would transform into Islamic Union. Mubashir at-Tarazi sent a letter to Afghanistan King Muhammad Zahir Shakh calling him to join the union. On February 24, 1957, he sent a congratulation letter to the fourth division of the Arab League urging for Islamic unity, received an invitation to the World Islam Conference in Makkah. The similar letters had been sent to Islamic scholar Seit Abdhalyq Hasuna al-Amin and Egyptian Interior Affairs Minister Muhammad Fawzi.

Mubashir at-Tarazi would receive news about his motherland, that was situated on other continent, in various ways. He permanently read mass media, listened to radio. Based on available information

Mubashir at-Tarazi would analyze a religious situation in his motherland.

During the Great Patriotic War, the soviet government eased its religious policy. The communists even permitted the pilgrimage which was then suspended. Since 1953 planes, transporting pilgrims, flew from Moscow with stopovers in Cairo. The pilgrims stayed in Egyptian capital for several days. Except for official meetings they visited Mubashir at-Tarazi and other emigrants from Turkestan. The soviet government did not focus much on political image of the pilgrimage. Instead, it attempted to show illusion of religious freedom, conceal domestic religious situation, and prevented circulation of any negative news outside the country. Under the soviet regime only few Muslims were fortunate to perform pilgrimage. However, the pilgrims were under strict control of the communist power which sought to prevent its Muslim community from falling under influence of foreign ideology and negative information (Mukhtarova, 2007).

The pilgrims were not allowed to bring home foreign religious literatures with them. They were imposed strict restrictions. They soviet government strongly recommended and instructed its pilgrims to consult soviet consulate when being asked a tricky question by foreign mass media, prohibited to stay alone with foreigners (Ahmdaullin 2016: 54). The communist regime had a special test for those who wished to perform pilgrimage. The pilgrim's each action was controlled by its special services. For instance, the soviet pilgrims were recommended not to talk too much at meetings with emigrants and journalists, follow certain behavior rules. The annual meeting with Mubashir at-Tarazi in Cairo was in special focus of soviet agents, who reported every word (Ahmadullin, 2016: 135).

The security paranoia of the communist power gradually reached to the point, where it limited number of pilgrims to 20. One such quota was given to a soviet citizen from Zhambyl Oblast. 200 thousand people went to Makkah in 1955 – 10 thousand from India, 22 thousand from Egypt, 65 from Yugoslavia, 62 from China and only 20 persons from Soviet Union. After speaking to his counterparts, heading towards the holy land for pilgrimage, Mubashir at-Tarazi wrote: "Again twenty". The soviet spies, controlling the pilgrims' each step, reported his teasing words to their leadership (document of Central Asian Religious Affairs Administration about pilgrimage and foreign connections dated 2007; 206 Mukhtarova Galya Dianisovna. Islam in soviet Kazakhstan (during 1917 – 1991) (SADUM documents about pilgrimage and foreign relations).

Such tricky questions were asked by journalists and emigrants. All these and other cases were reported in detail in communiques to the senior leadership of the Soviet government.

Mubashir at-Tarazi discussed a religious situation in his motherland at meetings with his counterparts. Despite being far away, Mubashir at-Tarazi was worried about the sad religious condition in his motherland. He strongly condemned the Soviet Union for its oppressive religious policy. Mubashir at-Tarazi constantly told the truth about the Soviet state, accused it of lying about religious freedom to the international community, especially to the Muslim world.

In 1953 a group of 18 individuals from the European part of the USSR was sent to Egypt under the leadership of Chairman of Siberia Muslims Religious Administration Mufti Shakir Hiyaletdinov, Chairman of Central Asian Muslims Religious Administration Ziyautdin Khan Babakhanov (1908 – 1982). Their mission was to persuade Mubashir at-Tarazi that the Soviet Union ensured religious freedom. However, they failed to make Mubashir at-Tarazi believe their words because he had experienced oppressions on religious background under the communist regime. As evidence to our words we will quote a short part of a letter about pilgrimage sent to Deputy Chairman of the Ministers Council of the Soviet Union G.M. Malenkov, First General Secretary of the Central Council of the Communist Party N.S. Khrushchev, Foreign Affairs Minister of the Soviet Union V.M. Molotov in 1953: The pilgrims had many meetings with emigrants from former tsarist Russia and White Russian emigrants from the Soviet Union, some of them with loyal attitudes toward the Soviet state. Some emigrants did not believe the pilgrims' accounts of the good life of Muslims in the USSR and of the freedom of religion in the Soviet Union and regarded the pilgrims as agitators who were purposely sent to Mecca. One of the most influential White Russian émigrés whom the pilgrims met with in Cairo was Said Mubashirkhan, a Kazakh religious leader who emigrated from the city of Dzhambul in 1928. He is closely connected to the Muslim religious leaders of Cairo, is closely acquainted with the grand mufti of Egypt and is an active figure in the counterrevolutionary nationalist emigrant organization Milli Berlek Turkestan (National Association of Turkestan). He assured the pilgrims that Turkestan sooner or later would liberate itself from the Russians and a unified Muslim state would be established in its territory. Mubashirkhan asked the pilgrims to tell the people upon their re-

turn to Central Asia about the organization's activities and to help it in its difficult work to create a Muslim state in Turkestan (Central State Archive Republic of Kazakhstan).

Results and discussion

Despite the Soviet Union was a superpower at that time, Mubashir at-Tarazi strongly believed that it would eventually fall, and its Muslim population would return to their ancestors' religion. For this reason, he called his fellow counterparts to be ready for that day, take decisive actions. As for himself, Mubashir at-Tarazi sought and applied numerous ways of the struggle. Being caught between two fires, Ishan Babakhan had not responded to the letter, which is evidenced by historical facts. He had not dared to publish his answer in mass media and handed his letter over to Mubashir at-Tarazi through the Soviet pilgrims. In 1956 one of the Soviet pilgrims called Nuhman narrated that he and other four pilgrims Abdullah, Akhunov, Sattiyev and Burkhanov specially visited Kazakh descendant Mubashir at-Tarazi in Cairo to grant him a letter from Mufti Ishan Babakhan. After reading his letter, Mubashir at-Tarazi told he had received an answer to his last year's letter. Explaining why he wrote a letter to Ishan Babakhan, Mubashir at-Tarazi told he needed an answer of Ishan Babakhan to respond to emigrants' various questions. For instance, in his letter Mubashir at-Tarazi asked Ishan Babakhan why there were few mosques in the Soviet Union. In response Ishan Babakhan wrote that there were problems with mosques due to a decline in religiosity, but later the situation got better, and claimed there was no deficiency in mosques as the government built new mosques and renovated old mosques. Ishan Babakhan narrated: I am not an enemy of the Soviet Union, instead I think it is a protector of the Muslims. I always read Soviet newspapers, listen to the Soviet radio, especially Khrushchev's speeches and came to the conclusion that the communist power plans to grant more freedom to its population and autonomy to the republics under its supervision. But this was not true, and the Muslim republic stayed dependent in the Soviet Union. Ishan Babakhan, continuing his words, told Mubashir at-Tarazi that they arrived to perform pilgrimage only and distanced from any talks about politics. In addition, he finished his words saying that the Soviet republics were flourishing, its people were getting rich, Soviet republics were governed by its indigenous people. As an example, he mentioned Kamalov – Advisor of

Uzbekistan Ministers and Mukhitdinov – Chairman of the communist part in Uzbekistan. Mubashir at-Tarazi constantly addressed religious situation, oppression of the Muslim population and violation of their religious rights in his motherland. He provided specific evidence concerning hypocrisy of the soviet government, claiming their words on religious freedom was doublespeak and blamed them of making an illusion. During conversation with pilgrims, he noticed they felt constrained and were afraid of speaking their minds. Mubashir at-Tarazi's life Egypt can be divided into two periods – the first includes his active political struggle in early 1950, and the second period – he began distancing from the politics in late 1950. During 1960 Mubashir at-Tarazi became less political active, stopped making political agitations and appeals, publishing articles in *Minbar ash-Sharq* (Eastern Tribune), *Sawt al-Islam*, *Muslim* and other Egyptian newspapers, supporting any Islamic and Arab movements, delivering inspiring speeches. His political activity declined at backdrop of the geopolitical situation – Egypt converged to the Soviet Union by forging bilateral relations and building solid partnership.

Conclusion

During the research we defined: Abu Nasr Mubashir at-Tarazi, after settling in Egypt, continued his anti-communist campaign, joined those emigrants who shared his views, had close relations with his country's organizations, actively

attended various meetings on political issues. He frequently wrote and published analytical articles criticizing the Soviet Union's anti-religious policy, condemned their oppression of Muslims at meetings, attempted to draw the international community's attention to this problem. In his struggle for the independence and religion on the political scene Mubashir at-Tarazi applied different approaches and maneuvers given situation of that period, wrote articles and gave interviews for mass media. His activities can be characterized as follows: he established an organization, gathered sympathizers around himself, communicated various statements to renowned international organizations, built connections with state leaders, heads of unions, public figures, made inspiring speeches and bold claims at conferences, permanently wrote articles, shared his opinions on crucial events in mass media. During his activity he discussed oppression of Turkistan Muslims by the communist regime, freeing them from this oppression, sad religious condition of Muslims in the Soviet Union, violation of their religious freedom, disrespect of their culture and traditions, religious situation in Egypt, necessity, legitimacy and Sharia stance of the anticolonial battle in the Muslim countries, unity of Muslim community. Based on the international principles Mubashir at-Tarazi advocated for right of Turkistan Muslims for self-determination and self-governance. He claimed that such human rights are stipulated by Islamic law, provided evidence from Holy Qur'an and Hadiths.

References

- Ahat Andican (2013) *Türkistan'ın Ceditçilik Dışındaki Mücadelesi*. – Istanbul: Boğaziçi Yayınları. – 435.
- Ахмадуллин В. А. (2016) Деятельность Советского государства и духовных управлений мусульман по организации паломничества (1944–1965 гг.): анализ исторического опыта и значение для современности: монография. – М.: Издательский дом «Исламская книга». – 208.
- Документы САДУМ о паломничестве и международных связях. (1945-1956) //GARF F.6991. OP.4.D.102.Ll.1 – 113, l.109.
- Керім Ш.; Абылов Т. (2021) Әбу Насыр Мұбашир ат-Тарази өмірінің Ауғанстандағы кезеңі. **ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы**, [S.l.], v. 99, n. 4, p. 103-112, dec. 2021. ISSN 2617-1864. <https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/1764>. doi: <https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v99.i4.11>. (Кіру күні: 19 сәуір 2022)
- Мухтарова Г.Д. (2007) Ислам в советском Казахстане (1917-1991 годы): дис. д-ра ист. наук. Уральск. – 310.
- Центральный государственный архив Республики Казахстан, ряд 2300., строка 1, дело 348.
- Abdel Nasr (1955) *Foreign Affairs* Vol. 33, No. 2 (Jan., 1955). – Council on Foreign Relations. – 199-211.
- Abi in-Nasr-Muvaççır it-Tarazi (2017) *Mu'tezile Özel Sayısı* (1987). – Ankara: Ankara Dizgi Evi. – 296.
- An-Nazirul Missriyyah" newspaper (Egyptian newsletter), 1371/1952 issued in Rabiyyul-awwal
- Ketchley, N. (2017). *Egypt in a Time of Revolution: Contentious Politics and the Arab Spring* (Cambridge Studies in Contentious Politics). Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/9781316882702
- Mohamed Abd El-Wahab Sayed-Ahmed (1987) *US-Egyptian relations from the 1952 revolution to the SUEZ crisis OF 1956*. – London: Proquest. – 331.
- Mohi El Din, Khaled (1995) *Memories of a Revolution*. – Cairo: The American University in Cairo Press. – 273.
- Noshokaty, A. (2021) *The 1952 revolution: From the headlines of the time*. <https://english.ahram.org.eg/News/274068.aspx>

Rami Ginat (1991) *The Soviet Union and Egypt, 1947-1955*. London School of Economics and Political Science (University of London). – 672.

Sara Ahmed (2018) *On This Day: Egypt's Remarkable 1952 Revolution Anniversary*, an-Nazirul Missriyyah" newspaper (Egyptian newsletter), 1371/1952 issued in Rabiyyul-awwal. <https://egyptianstreets.com/2018/07/23/on-this-day-egypts-remarkable-1952-revolution-anniversary/>

References

Abdel Nasr (1955) *Foreign Affairs* Vol. 33, No. 2 (Jan., 1955). – Council on Foreign Relations. – 199-211.

Abı in-Nasr-Muvaççır it-Tarazı (2017) *Mu'tezile Özel Sayısı* (1987). – Ankara: Ankara Dizgi Evi. – 296.

Ahat Andican (2013) *The Struggle of Turkestan Outside of Jadidism*. – Istanbul: Boğaziçi Yayınları. – 435. (in Turkish)

Ahmadullin V. A. (2016) *Dejatel'nost' Sovetskogo gosudarstva i duhovnyh upravlenij musul'man po organizacii palomnichestva (1944–1965 gg.): analiz istoricheskogo opyta i znachenie dlja sovremennosti: monografiya* [Activities of the Soviet State and Spiritual Administrations of Muslims in Organizing Pilgrimage (1944-1965): Analysis of Historical Experience and Significance for the Present]. – M.: Izdatel'skij dom «Islamskaja kniga». – 208.

An-Nazirul Missriyyah" newspaper (Egyptian newsletter), 1371/1952 issued in Rabiyyul-awwal

Central State Archive Republic of Kazakhstan, row 2300. line 1, case 348 (in Russian)

Ketchley, N. (2017). *Egypt in a Time of Revolution: Contentious Politics and the Arab Spring* (Cambridge Studies in Contentious Politics). Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/9781316882702

Kerim, Sh., Abylov, T. (2021) *Life and work of Abu Nasir Mubashir at-Tarazi in Afghanistan*. *Journal of Oriental Studies*, [S.l.], v. 99, n. 4, p. 103-112, dec. 2021. ISSN 2617-1864. <https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/1764>. Date accessed: 19 April 2022. doi: <https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v99.i4.11>. (in Kazakh)

Mohamed Abd El-Wahab Sayed-Ahmed (1987) *US-Egyptian relations from the 1952 revolution to the SUEZ crisis OF 1956*. – London: Proquest. – 331.

Mohi El Din, Khaled (1995) *Memories of a Revolution*. – Cairo: The American University in Cairo Press. – 273.

Mukhtarova G.D. (2007) *Islam v sovetskom Kazakhstane (1917-1991 gody)* [Islam in Soviet Kazakhstan during 1917-1991]. Doctoral diss. work. Ural. – 310. (in Russian)

Noshokaty, A. (2021) *The 1952 revolution: From the headlines of the time*. <https://english.ahram.org.eg/News/274068.aspx>

Rami Ginat (1991) *The Soviet Union and Egypt, 1947-1955*. London School of Economics and Political Science (University of London). – 672.

SADUM documents about pilgrimage and foreign relations (1945-1956) //GARF F.6991. OP.4.D.102.L1.1 – 113, l.109. (in Russian)

Sara Ahmed (2018) *On This Day: Egypt's Remarkable 1952 Revolution Anniversary*, an-Nazirul Missriyyah" newspaper (Egyptian newsletter), 1371/1952 issued in Rabiyyul-awwal. <https://egyptianstreets.com/2018/07/23/on-this-day-egypts-remarkable-1952-revolution-anniversary/>

Р. Мухитдинов¹ , Ы. Палтөре² , Е. Мажен^{2*}

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: kenz-84@mail.ru

ҚАБЫЛИСА ЖЫРЛАРЫНДА КӨТЕРІЛГЕН ДІНИ ТАҚЫРЫПТАРҒА ТЕОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Қазақ даласында өзінің даналық ойы және шешендігімен танылып, ерекшеленген тарихи тұлғалар өте көп. Олардың ұрпаққа мәдени мұра ретінде қалдырған жырлары мен даналық ойлары арнайы және жан-жақты зерттеуді талап етеді. Өйткені тарихымыздың төл деректері қатарына жататын халық ауыз әдебиетінде сол тарихи кезеңдегі оқиғалар мен қоғамдық қатынастардың ерекшеліктері толыққанды сипатталады. Мұндай өзіндік ерекшеліктері бар тарихи тұлғалар қатарына Қабылиса жырауды да жатқызуымыз орынды. Өйткені Қабылиса жырлары арқылы XVIII-XIX ғасырлардағы дәстүрлі қазақ қоғамының даму ерекшеліктері, қазақ халқының дүниетанымы сынды маңызды мәселелерден мәліметтер береді. Әрине Қабылиса сынды жыраулардың шығармашалығында ерекше көңіл аударылған тақырыптардың бірі дін мәселесі болып табылады. Біз аталған ғылыми-зерттеу жұмысымыз барысында Қабылиса жыраудың шығармаларын деректік талдау арқылы, оның діни білімінің жоғары болғандығын дәлелдейтін боламыз. Бүгінгі таңда зерттеушілер тарапынан тарихта өзіндік орны Қабылиса сынды ақындар мен жыраулар шығармасындағы діни тақырыптарды талдау ерекше қызығушылық тудырып отыр. Дәстүрлі сенімнің негіздерін танып, ислам дінінің негізгі түсініктерін халыққа ыңғайлы етіп жеткізе білген ғұламаларымыздың даналық сөздері мен жырлары бүгінгі ғылыми-зерттеу жұмыстары үшін тың бағытқа айналуы орынды. Ұрпақтар сабақтастығының ғылыми негіздерін қалыптастыру арқылы ғана дәстүрлі сенімнің тарихи келбетін сипаттауға болады.

Түйін сөздер: салт-дәстүр, дін, жырау, дүниетаным, ислам.

R. Mukhitdinov¹, Y. Paltore², E. Mazhen^{2*}

¹Egyptian University of Islamic culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: kenz-84@mail.ru

Theolinguistic Analysis of Religious topics raised in Kabyliisa Zhyrau

There are many historical figures in the Kazakh steppe who are known and distinguished by their wisdom and eloquence. Their poems and wisdom thoughts, which they left as a cultural heritage for generations, require special and comprehensive study. After all, the oral folk literature, which is one of the main sources of our history, fully describes the events and features of social relations in that historical period. Among the historical figures with such distinctive features, it is appropriate to include Kabyliisa zhyrau. After all, through the poems of Kabyliis, they give information about such important issues as the peculiarities of the development of traditional Kazakh society in the XVIII-XIX centuries, the worldview of the Kazakh people. Of course, one of the most important topics in the work of Zhyrau, such as Kabyliis, is the issue of religion. In the course of the research, we will prove the high level of religious education by analyzing the works of Kabyliisa Zhyrau. Today, researchers are particularly interested in the analysis of religious themes in the works of poets and zhyrau, such as Kabyliis, which have a special place in history. It is appropriate that the words of wisdom and psalms of our scholars, who learned the basics of traditional faith and conveyed the basic concepts of Islam in a convenient way to the people, become a new direction for today's research work. Only by forming the scientific foundations of the continuity of generations can the historical appearance of traditional faith be described.

Key words: traditions, religion, zhyrau, worldview, Islam.

Р. Мухитдинов¹, Ы. Палторе², Е. Мажен^{2*}

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: kenz-84@mail.ru

Теолінгвистический анализ религиозных тем, поднимаемых в жырах Кабылисы

В казахских степях много исторических личностей, известных своей мудростью и красноречием. Их песни и мудрость, передаваемые из поколения в поколение, требуют особого и всестороннего изучения. Ведь в фольклоре, являющемся одним из самобытных фактов нашей истории, полностью описаны события того исторического периода и особенности общественных отношений. Кабылиса Жырау – одна из исторических личностей с такими особенностями. Ведь через стихи Кабылиса дается информация по таким важным вопросам, как особенности развития традиционного казахского общества в XVIII-XIX веках, мировоззрение казахского народа. Безусловно, одна из важнейших тем в работе таких жырауов, как Кабылиса, – это вопрос религии. В ходе исследования мы докажем высокий уровень религиозного образования, проанализировав труды Кабылисы жырау. Сегодня исследователей особенно интересует анализ религиозных тем в произведениях поэтов и поэтесс, таких как Кабылиса, которые занимают особое место в истории. Слова и песни мудрости наших ученых, которые смогли распознать основы традиционных верований и донести до людей основные концепции ислама, должны стать новым направлением сегодняшних исследований. Только создав научную основу для преемственности поколений, можно описать исторический образ традиционных верований.

Ключевые слова: традиции, религия, жырау, мировоззрение, ислам.

Кіріспе

Қазақ елінің тарихында халыққа дін тағылымдарын өлең-жырлармен жеткізген ақындар мен жыраулар, билер мен шешендер өте көп. Олар Құран Кәрім аяттары мен Мұхаммед пайғамбардың (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) хадистерін өздерінің өлең өрнектерімен қарапайым халыққа, көпшілік оқырманға түсінікті тілде шебер жеткізе алған. Дінді ұлттық салт-дәстүрмен сабақтастырып, дін тағылымдарын ғибратты нақыл сөздермен, мақал-мәтелдермен, жыр-термелермен өнер сүйгіш елге жеткізген. Қазақ халқы мақтаныш тұтатын әл-Фараби, әл-Жауһари, Махмуд Қашқари, Қожа Ахмет Ясауи, Арыстан баб, Жүсіп Баласағұни, Ахмет Иүгініки, Хусамуддин әс-Сығнаки, Мұхаммед Хайдар Дулати сынды бабаларының ізін жалғаған Бұхар, Шалкиіз, Ақтамберді, Кабылиса жыраулар елге діни насихатты өздерінің өлең-жырларымен жеткізсе Бекет ата, Әлмерек баба сынды бабаларымыз елдің рухани көсемі, ақыл-кеңесшісі болды. Ал олардың ізін Абай, Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім, Майлықожа сияқты ақындар жалғады. Алаш арыстарының да дін туралы толғаулары, ойлары мен көзқарастары жетерлік. Өкінішке орай кеңес үкіметі тұсында қазақ халқының жыр-термелеріндегі дін мәселесі өзінің лайықты зерттеуіне ие болмады. Осының салдарынан біз ата-бабамыздың діни

ұстанымдарынан, діни дүниетанымынан ажырауға шақ қалдық. Тіпті ол біздің жадымыздан ұмытылуға айналды. Патшалық Ресей кезінде «бұратана халықтардың өткені, яғни ежелгі мәдениеті жоқ» делінсе, Кеңес дәуірінде «олардың көзін Қазан төңкерісі ашты» деген жалған идеология үстемдік етті. Сол себепті де біз халқымыздың көптеген жақсы қасиеттерінен, рухани мұрасының біразынан айрылып қалдық (Әділбаева, 2011: 4). Құдай қалап, тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін мұндай зерттеулерге есік ашылғанымен, олардың зерттейтін діни терең білімі бар ғалымдарымыз болмады. Соңғы жылдары діни білім біршама жақсарып, сапасы артып, өткенімізді еске алып, барымызды түгендеп жатқанда қазақтың жыр-дастандарындағы діни мәселелерді зерттеуге қызығушылық артып келеді. Әсіресе діни білімі терең жастардың тарапынан бұл тақырыпта көптеген мақалалар жазылып жатыр. Бұл дегеніміз болашақта аталған тақырып аясында талай ғылыми диссертациялар жарық көреді деген сөз.

Ел арасында қалмақтармен болған шайқастарда ерлігімен, батырлығымен аты шығып «Қабан жырау» атанған Кабылиса Асанұлы 1733-1824 жылдар аралығында Жетісу өңірінде өмір сүрген. Оны Сүйінбай, Жамбыл секілді көптеген ақындар өздеріне үлгі тұтып, ұстаз санаған. Ал Райымбек пен Наурызбай секілді батырлар Кабылиса жырауды өздеріне жол көрсететін аға

санаған. Ол тек қана елдің мүддесін сөзімен ғана емес, ісімен де қорғаған батыр баба болған.

Қабылиса ақындығымен, батырлығымен танымал болғаны сияқты діндарлығымен де, ислам дінін өлең-жырларымен ел арасында таратуымен де мәшһүр болған. Халықты дінді берік ұстануға, дұрыс түсінуге шақырған. Дегенмен аталған мәселе әлі де болса толыққанды зерттелмеген. Бұл мақалада қазақтың тарихында халыққа дінді өлең шумақтарымен, жыр-дастандарымен жеткізген, үгіт-насихат жүргізген тұлғалардың бірі бабамыз Қабылиса жыраудың діни толғауларына жасалған теоллингвистикалық талдауды ұсынамыз. Өйткені халықтың әлемді түсінуі, қабыл етуі, діні мен ділі оның тілінде көрініс табады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Қазақ даласы ежелден ғұламалар мен артынан өлмейтұғын сөз қалдырған ойшылдарға кенде болмаған. Қабылиса жырау осындай біртуар тұлғалардың қатарына жатады. Мәдени мұрамыздың асыл қазыналары саналатын бабаларымыздың, оның ішінде Қабылиса жыраудың мол мұрасы бүгінгі жаһандану заманында ерекше сұранысқа ие болуы тиіс. Өйткені ұлттық болмыс пен ұлттық құндылықтардың ерекше сұранысы артып отырған қазіргі қоғам үшін рухани бағдар болатын мұра ерекше насихатталуы тиіс. Әрине мұндай маңызды мақсаттың орындалуы үшін алдымен мәселе ғылыми тұрғыдан негізделіп, тұжырымдалғаны абзал.

Ғылыми-зерттеу жұмысының *мақсаты* Қабылиса жырау өмір сүрген тарихи кезеңнің ерекшелігімен санаса отырып, оның шығармашылығының деректік табиғатына, оның пайда болу ерекшеліктерін аша отырып, діни тақырыптардың бейнелену дәрежесін ашу. Сонымен қатар ғылыми-зерттеу жұмысының өз алдына қойған мақсатына жету үшін біз Қабылиса жырау шығармашылығы арқылы автордың пайымдары мен тұжырымдарын ислам дінінің заңдылықтарымен тарихи салыстырмалы, салғастырмалы талдап, синхронды, диахронды әдістерді қолдана отырып, ғылыми маңыздылығын ашуға тырыстық. Рас аталған тақырып бойынша осы сипатта зерттеу жұмыстары жоқ болғандықтан, ғылыми-зерттеу жұмысының алдына маңызды

міндеттер қойылды. Мұндай міндеттер қатарына алдымен Қабылиса жыраудың толық шығармашылығымен танысу, соның нәтижесінде ғылыми шынайылығы жоғары жұмысқа қол жеткізу мәселесін атауға болады. Бұл ғылыми шынайылық Қабылиса жырау шығармашылығындағы діни тақырыптардың ерекшелігі мен оның шарифат талаптарымен сәйкестігін анықтаумен байланысты. Ғылыми әдістерді оңтайлы қолданып, осы мәселеге қатысты мәліметтер беретін дерек көздерін саралау міндеті де аса маңызды. Өйткені бұл аталған тақырып көлеміндегі жаңа ғылыми-зерттеу жұмысының бағыттарын анықтауға септігін тигізеді. Әрине қазіргі таңдағы отандық ғылымның кез келген саласын алар болсақ, маңызды міндеттердің қатарында ұлтжандылық пен отаншылдық сезімдерінің дұрыс қалыптасуы мен жаңа қазақстандық патриотизм ұғымдарының орнығуына күш салу байқалатыны анық. Біз де өзіміздің ғылыми-зерттеу жұмысымыздың міндеттері қатарын осындай өзектілігі жоғары.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Осы тұрғысынан келгенде біздің ғылыми-зерттеу жұмысымызға арқау болып, негізгі ізденісіміздің нысанына айналған Қабылиса жыраудың шығармашылығын теоллингвистикалық талдау барысында қолданылатын ғылыми әдістер мен жалпы ғылыми жұмысты ұйымдастырудың әдіснамасына ерекше көңіл бөлгеніміз абзал. Мұндағы мақсат Қабылиса жыраудың жырлары арқылы қазақ даласындағы ислами түсініктер мен білімнің орнығу дәрежесін анықтап, олардың қазақ тілінде қалай көрініс тапқандығына нақты тұжырымдар жасау болып табылады. Ғылыми зерттеу жұмысы барысында біздің тарапымыздан ғылымға белгілі бірқатар әдістер қолданылды. Алдымен тарихи деректермен танысып, мәтіндердің шынайылығына көз жеткіздік. Біз ғылыми-зерттеу жұмысымыз барысында Қабылиса жырау шығармашылығындағы діни тақырыптарды ашуды мақсат еткендіктен салыстырмалы талдау әдісін, тіл біліміндегі синхронды, диахронды әдістерді де белсенді қолдана алдық. Жырау шығармаларындағы көтерген діни тақырыптардың шынайылық дәрежесі мен жыраудың діни білімінің деңгейін анық-

тау мақсатында сәйкестендіру әдісіне жүгіндік. Сондықтан жұмыс барысында біз Пайғамбарымыз хадистеріне сүйене отырып, жыраудың келтірген діни тұжырымдары мен пікірлерінің шынайылық және маңыздылық дәрежесіне объективті баға бере алдық.

Зерттеу нәтижелері және талқылама

Рас аталған тақырып көлеміндегі Отандық дінтану, филология саласында кешенді зерттеу жұмыстар жоқ. Дегенмен ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруға жетерлік тарихи дерек көздер мен біршама публистикалық мақалалар бар. Әрине бұл дерек көздер көп жағдайда әдебиет пен филология саласының мамандары құрастырған Қабылиса жыраудың шығармашылығын құрастыруға бағытталған. Сондықтан осы тақырып аясында ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыратын зерттеушілер үшін Қабылиса жырау шығармашылығындағы діни тақырыптарды талдау жұмыстарын шариғат заңдылықтарымен салыстыру ісі аса маңызды. Осы үшін де біз өзіміздің ізденісімізде Ш. Әділбаеваның «Хадис – ғұрпымыз, сүннет – салтымыз» және Ахмад ибн Ханбал әш-Шәйбанидің «Муснад Ахмад ибн Ханбал», сонымен қатар Имам ән-Нәсәидің «Әс-Сунан әл-кубра» атты еңбектерін белсенді пайдалануға тырыстық. Зерттеу тақырыбына қатысты отандық ғалымдардың еңбектері қатарында Р.С. Мухитдиновтың «Қазақ тіліндегі ислам діні сөздерінің қолданылу тарихы» атты ғылыми жұмысын атап өтуге болады. Аталмыш еңбектер алдымен зерттеу жұмысының аясын анықтап, бағдарының дұрыстығын анықтауда аса маңызды болып табылады. Әрине тақырыпқа тікелей қатысты еңбектер қатарында Ораз Исмайылдың «Жыр атасы Қабан жырау» атты жұмысын атап өте аламыз. Рас автор Қабылиса жыраудың шығармашылығы туралы мол мәліметтер беруге тырысқанымен, арнайы діни тақырыптар мәселесін өзінің зерттеу нысаны ретінде таңдамайды. Демек автордың бұл еңбегін терең талдау арқылы қажетті мәліметтерді алуда маңыздылығы жоғары. Мұндай жанама мәліметтер беретін жұмыстар қатарында Ө. Қопабаев пен С. Дәуітұлының «Қабан жырау» атты еңбектерін де атап өтуге болады. Авторлар Қабылиса жыраудың тікелей діни тақырыптарды көтерген шығармаларын атап өтпеген. Дегенмен исламның негізгі құндылықтарын қазақ тілінде түсіндіруге тырысқан жырларын көптеп беруге

тырысады. Атап айтқанда иман, ұят, намыс, бірлік, береке ұғымдарының маңыздылығын ашуға арналған шығармаларын ислам құндылықтары тұрғысынан түсіндірудің ерекшелігі жоғары.

Әрине Қабылиса жыраудың шығармашылығы туралы өзінің зерттеу жұмыстарын жүргізген зерттеушілердің үлкен бөлігі әдебиет саласына тиесілі. Олардың қатарында М.О. Әуезовтің «Әр жылдар ойлары», С. Мұқановтың «Халық мұрасы», Е. Ысмайыловтың «Жамбыл және халық ақындары» сынды еңбектерді атап өтуге болады. Сонымен қатар Е. Тұрсыновтың «Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері», М. Жолдасбековтың «Асыл арналар», М. Жармұхамедовтің «Айтыстың даму жолы» атты еңбектерді атауға болады. Әсіресе «Жыр атасы – Қабан жырау» деп аталатын жинақтың тақырыпты ашудағы маңыздылығы жоғары. Сонымен қатар Марфуға Шапиянның «Тұлғалар өміріндегі ислам» атты еңбегі де біздің бұл мақаламызбен ұшасып жатыр. Ол бұл еңбегінде Әлихан Бөкейханнан Шерхан Мұртазаға дейінгі қазақ зиялыларының өміріндегі, өлеңдері мен жырларындағы дінді көрсеткен.

Қабан жыраудың бізге жеткен шығармаларының кейбіріне тоқталып, оның діни ұстанымдарына дінтанулық, лингвистикалық талдау жасап көрелік.

Қабылиса жырау ислам дінін терең түсінген, өзін шынайы мұсылман санаған және ел арасында дініне беріктігімен танымал әрі сыйлы болғандығы оның өлеңдерінен және айтыста қарсыластарына айтқан сөздерден аңғарылады.

Қабылисаның жалғыз Аллаға сеніп, Соған арқы сүйегендігіне оның Тұмарша жеңгесімен айтысынан байқауға болады. Қабылиса:

- Әуелі сөз сөйлейін иә Рахман!

Бұл тойға жұрт жиналды жақсы-жаман.

Қабылиса айтысын бір Аллаға сиынумен бастайды. «Рахман» сөзі Алла Тағаланың тоқсан тоғыз есімдерінің бір, ол сөзге күшейтпелі мағынаны үстейтін نال عف «фағлан» уазнында (сөздің морфологиялық қалыбы) келген «Аса мейірімді» деген мағына береді. Ал «иә» араб тілінен енген қаратпа сөз. Қазақ тілінде «Иә, Раббым», «Иә, Құдайым» деген тіркестердің құрамында кездеседі. Қазақ тілінде бұл қаратпа сөзі Құдайға жалбарыну кезінде жиі қолданылады. Сонда ақын сөзін өзі жалбарынатын Құдайынан медет сұраумен бастағанын көреміз. Бұл ислам діні талаптарымен туп-тура сай келетін әрекет. Өйткені Құран Кәрімде Алла Тағала: «Алланың аса көркем есімдері бар. Ендеше,

Оған сол (*есімдер*) арқылы дұға қылындар», – деген («Аграф» сүресі, 180-аят). Яғни кез келген жағдайда дұға жасағанда Алла Тағаланың көркем есімдерін атап, дұға жасаған абзал. Мұхаммед пайғамбар: «Егер сұрасаң Алладан сұра, егер жәрдем тілесең Алладан тіле» (әш-Шәйбани, 1998: 293) және бір хадисінде: «Алланың атымен басталмаған әрбір маңызды іс үзілген», – деген (ән-Нәсәи, 2001: 185). Осы Құран аятымен Мұхаммед пайғамбардың хадистерінен ислам дінінде Бір Алладан жәрдем сұрай бір істі бастаудың маңыздылығын байқаймыз. Ислам дінінің бұл талабын Қабылиса ақын «Әуелі сөз сөйлейін иә Рахман!» деп сөз бастауымен ісжүзінде іске асырған. Бұл оның ислам талаптарын берік ұстанған мұсылман екендігінің бір айғағы. Қазақтың «әуелі Құдай» деген сөзі де осы ұғыммен үндесіп жатыр.

Таутан қызбен жұмбақ айтысқа түскенде өз заманына сай аса білімді, оқымысты адамның бейнесі көз алдымызға келеді. Өмірдің, тіршіліктің, діннің сан-саласын қамтитын жұмбақты қарсыласы сұрақ күйінде қояды да, Қабан сүрінбестен дәл, анық жауап қайырып отырады. Бұдан біз тапқырлықпен қоса асқан ақылдылықты, білімдарлықты аңғарамыз. Бұл жұмбақ айтыс Қабылисаның ғана емес, Таутан қыздың да діни білімінің тереңдігін көрсетеді.

Енді Қабылиса мен Таутан қыздың айтысынан бірер үзінділер келтіріп, оларға талдау жасайық.

Таутан:

– Отырмын бір құдайға жылайын деп,
Бір сөзге тоқтам қылып ұнайын деп.
Ақын деп, ата, сізді естіп едім,
Отырмын аз шарифат сұрайын деп.

Қабан:

– Жолы бар шарифаттың пара-пара
Тілімді жаңылдырма Хақ Тағала
Боламыз біліп айтсақ біз де жақсы,
Қыз Тауған, шарифаттың сұрап қара (Пірәлиев, 2014: 252).

Таутан қыз әдепкесай сөз сөзін үлкенге құрмет көрсетумен бастайды да әрі қарай шарифаттан жұмбақтан сұрақ қоятынын жеткізеді. Ал Қабан жырау да шарифат талабына сай адамға медет етуші Хақ Тағала екендігін тілге тиек ете отырып, оның бұл ұсынысын қабыл етеді де оның жұмбақтап қойған сұрақтарына мүдірместен жауап беруін бастайды.

Қабылиса жыраудың Таутан қыз ақынмен айтысындағы мына өлең жолдарынан, ол екеуінің

Құран Кәрім кітабын жақсы меңгергендігін байқауға болады:

Таутан:

- Қабеке, бұл өлеңде көптеу парық,
Жасымнан ақын болдым қыдыр дарып,
Отыз қол аттаныпты әскер білән,
Он төрт жігіт қасына жолдас алып.
Қабеке, бұл жұмбақты ойламай тап,
Сөзіңіз өтірік болмай, болсын анық.
Мен айтсам, сіз шешіңіз кідірместен,
Таңқала екеумізге барлық халық.

Қабан:

- Жаратқан баршамызды хақ Тағала,
Ғаламға он сегіз мың өзі пана.
Он төрт жігіт дегенің он төрт сәжде,
Құран дүр отыз қолың отыз пара.
Әскері ішіндегі сүрелері,
Бұл сөзді құлақ түріп тындап қара.
Не айтсаң да табамын жұмбағыңды,
Барың болса қарышта Таутан бала (Исмайыл, 2014: 103-104).

Таутан қыз Құран Кәрім кітабы туралы жұмбағын өлең жолдарымен керемет келтіре алғаны секілді Қабан жырау да оның жауабын нақты әспеттеп бере алған. Бұл айтыстан тек қана Қабан жыраудың діни білімі емес, Таутан қыздың да ислам дінінен терең хабары болғандығын байқаймыз. Яғни олар өмір сүрген қазақ қоғамы сол тұста ислам дінін жатсынбай, өмір сүру салтынан оқшау дүние санамай, өздерінің ата-бабаларының діні ретінде ұстанғандығын аңғарамыз.

Құран Кәрім кітабының отыз парадан (бөліммен) тұратындығы көпшілік қауымға мәлім болғанымен, оның ішінде он төрт сәжде аяты бар екендігін көпшілік біле бермеуі мүмкін. Құран Кәрімнің он төрт жерінде аятты оқып болғаннан кейін сәжде жасалуы тиіс. Ол «тиләуат сәждесі» деп аталады (Мухитдинов, 2018: 207).

Таутан қыздың ислам ақидасына байланысты қойған жұмбағына Қабылисаның берген жауабына қарап, ол екеуінің ислам дінінің, имам Әбу Ханифа, Матуриди сынды әһлу әс-сунна уа әл-жамағаттың үлкен ғалымдарының ұстанымына сай жауап беруі де қазақ халқының мұсылман болғандығының бір айғағы. Ол айтыс жолдарында Таутанның:

- Аспаннан кітап түсті әуелден біл,
Кітапсыз айтқан сөзде болады мін.
Алладан неше кітап келген екен,
Сұраймын мен соларды аттары кім?

деген (Қопабаев, 2010: 4) шумақтарынан Алла Тағаланың Құран Кәрімде аттары аталған аспаннан түсірілген кітаптарын сұрап тұрғанын түсінеміз. Негізі, бұл мәселе ислам ақидасындағы «Кітаптарға иман» тарауында зерттеледі. Яғни Таутан қыз Қабан жыраудың ақидасындағы білімін тексеріп жатыр. Осы жерде көңіл бөлетін тағы бір мәселе Таутан қыздың «Кітапсыз айтқан сөзде болады мін» деген өлең жолдары (Әуезов, 1959: 23). Бұл сөздерімен Таутан қыз дін мәселесінде кітапқа сүйенбей айтылған сөзде мін болатындығын ескертуде. Яғни Тәукен қыз Құран мен сүннетке сүйенбей діни мәселеде айтылған сөзде, көзқараста мін, кемшілік болатынын аңғартуда. Оның «Алладан неше кітап келген екен» деген сөзі де ислам ақидасының өзекті мәселесі болып табылады. Енді осы жұмбақтарға берген Қабан жыраудың жауабына талдау жасалық.

- Аспаннан Алла Тағала кітап салған,
«Таурат» деген кітапты Мұса алған.
«Інжіл» деген кітапты Ғайса оқып,
Бар ма екен бұл сөзімде сірә жалған.
«Забыр» деген кітапты Дәуіт алды,
Меккеге бір ғажайып қорған салды.
«Құранды» хазіреті Осман оқып,
Шариғат насихатшы содан қалды (Мұқанов, 1974: 47).

Осы өлең жолдарында Қабан жырау ислам ақидасына, яғни сеніміне сай Алла Тағаланың адамзатқа Құран Кәрімде аттары аталған аспаннан түсірілген төрт кітапты атап берді. Алғашқы үш кітапты олар түсірілген пайғамбарларына теліді де одан кейін Құран Кәрімді Мұхаммед пайғамбарға телімей, оны Осман халифаның оқығандығын айрықша атап өтеді. Қабылиса жыраудың бұлай айтуының себебін төмендегіше түсіндіруге болады: Мұхаммед пайғамбардың заманында Құран кітабы толық жазылғанымен, бір кітапқа жинақталмады. Ол кезде сүрелер мен аяттар жеке-жеке жазылып сақталып жүрді. Себебі Құран кітабы алғашқы үш кітап секілді бірден түсірілмеді, жиырма үш жыл бойы шетінен бірнеше аят топ-топ болып түсіріліп отырды. Сахабалар Мұхаммед пайғамбардың тапсырмасымен түскен аяттарды дер кезінде хатқа түсіріп, көкіректе жаттап жүрді. Мұхаммед пайғамбар дүниеден өткеннен кейін аспаннан уахи, яғни Құран түсу тоқтағаннан соң Пайғамбардың көзі тірісінде жазылған барлық аяттар мен сүрелер жинақталды. Осман халиф болып тұрған кезде осы жинақталған Құран сүрелері мен аяттарынан бірнеше көшірмелер жасалып, оларды сол

уақыттағы үлкен ислам орталықтарына жібереді. Осы күнге дейін барлық әлем Құранның Османның тұсында жасалынған нұсқаларын басшылыққа алып жазылып келеді. Міне, осы себепті Қабылиса атамыз діни білімінің терендігін көрсету мақсатында Құранды Османның оқығандығын айтуда. «Меккедегі ғажайып қорған» дегені Құнанбай бабамыз қажылық жасап зиярат етіп барған қасиетті Қағба. Құнанбай бабамыздың Мекке шаһарында қазақ елінен келген қажыларға арнап қонақүй салдыруы да қазақ халқының мұсылман болғандығына бір айғақ. Қабан жыраудың «Шариғат насихатшы содан қалды» дегені бізге жеткен шариғат негіздері, шариғатты насихаттау осы Құран кітабынан бастау алады дегені (Ысмайылов, 1996: 58). Яғни Қабылиса бабамыз да шариғат, дін мәселесінде Құранды басшылыққа алу керектігін жақсы түсінген және соған иман еткен.

Енді Таутан қыздың келесі бір жұмбағына тоқталайық:

- Бар екен бір ағашта қырық жаңғақ,
Бұл дүние барша жанды жатыр жалмап.
Ол ағаштың бар екен мың бұтағы,
Адамға обал екен кесіп алмақ (Тұрсынов, 1974: 81).

Таудан қыздың бұл жерде «ағаш» деп отырғаны дін, шариғат. Сол шариғаттың негізгі қырық парызын ақын қыз жаңғақпен астарлап жеткізіп отыр. Ал шариғаттың көптеген әмір, бұйрықтарын, үкімдерін ол бұтақпен астарлаған. Осы бұтақтарды кесу, яғни шариғат бұйрықтарын орындамау, оған қарсы шығу, олардың мойындамау адам үшін обал болатындығын шебер жеткізгендігіне тәнті боласыз.

Бұл жұмбақтың жауабын тура тауып, оны өлеңмен өрнектеп еткізген Қабан жыраудың жауабы тіпті керемет:

- Қырық жаңғақ дегенің қырық парыз,
Мойныңа оқымасаң болар қарыз.
Мың бұтағы шариғаттың әмірі дүр,
Обалы сол – күтпесең айттым нағыз (Жолдасбеков, 2008: 72).

Қабылиса жырау шариғатта көрсетілген қырық парызды өтеу әрбір мұсылман жанға міндет екенін, оны орындамаса, мойнында қарыз болып қалатынын ескертуде. Қабылиса бұл сөзімен шариғатта қазасы өтелуі тиіс және қазасы өтелуі міндетті емес амалдардың бар екендігін көрсетіп отыр. Ал шариғаттың әмірлерін адам күту керек, баптау керек, қарау керек. Обалы сол егер осы бұйрықтар қараусыз, күтімсіз қалуы.

Қабылиса жыраудың дін туралы жазған талай өлеңдері бар. Олардың әрқайсысы дінтанулық, исламтанулық талдауларды қажет етеді. Бұл жұмысты іске асыру біздің бабалар аманаты алдындағы борышымыз (Жармұхамедов, 1991: 281).

Сүйімбай, Жамыл секілді жыр дүлділдерінің ұстазы, рухани көшбасшылары Қабылисаның діндарлығы сол кездеге қазақ халқының ислам дінін берік ұстанғандығының айғағы. Ұлы даланың ұлы ұлдары әл-Фараби, Яссауи, Бұхар жырау, Қабылиса жырау, Бекет ата ұстанған ислам дінінен баз кешпеу, ата-баба аруағын сыйлап, ұлттың болашағын ойлап, біз де ислам дінін лайықты дәрежеде ұстансақ, ата-баба аманатын орындаған боламыз. Бұл біздің нағыз рухани жаңғыруымыздың, мәңгілік елдің ірге тасын бекіткендігіміздің куәсі болары хақ.

Сөзімді Қабылиса жыраудың «Бақыт қайда барасың?» деген өлеңінің мына шумағымен аяқтағым келіп отыр:

- Бақыт қайда барасың?
- Көршімен болған бірлігі,
Тағат, ғибадат тірлігі
Ұйымшыл елге барамын (Исмаилов, 2011: 154).

Бір Аллаға деген тағат, ғибадатымыз толық, ешкіммен жаулықтай, алтауы аладан аулақ, төртеуі түгелге жақын болып, болашаққа бірін-бірі батыр деген болар елдің баласындай ұйымшыл қадам жасасақ, дініне берік ата-бабаларымыздың аманатын орындаған боламыз.

Қабылиса жырау өз шығармаларында ислам дінімен байланысты және адамзат баласы үшін пайдалы болатын өмір сүру тәртіптерін жан-жақты әрі түсінікті етіп жеткізеді. Мысалы өзінің шығармаларының бірінде:

... Ұяттың иман қабы дер,
Имандыда ұят бар.
Көпшілікке жаққан жан,
Басына жаққан шырақ бар.
Фәни тұрмақ бақида
Мінетұғын пырақ бар.
Ешкімнің хақын жемендер.
Артында оның сұрақ бар, –

деген жыр жолдарының өзі соның айқын дәлелі болып табылады (Асанұлы, 2009).

Сонымен қатар Қабылиса жыраудың «Ырыс алды ынтымақ» деп аталатын шығармасында «Ақылың болса адамзат, Тістей көрме арам зат, Өзіңді – өзің қымташы» деп келетін жыр жолда-

рын кездестіруге болады. Сөзсіз бұл шығармасы да діни ұғымдар мен шариғат заңдылықтарымен тығыз ұштасып жатыр деп айта аламыз. Өйткені «судың да сұрауы» деген нақылға келетін мұсылмандардың өмір сүру тәртібі кез-келген дүниенің тек бұл дүниеде ғана емес, о дүниеде де сұрауы бар екендігін ескеруге негізделген. Сондықтан істің берекелі болуымен қатар, оның сауапты болуы үшін адам адалдық принципінен айнымауы тиіс деп саналады.

Өзінің «Ойлап тұрсақ, жігіттер» деп аталатын шығармасында жырау:

Ойлап тұрсақ, жігіттер,
Көп қой біздің қатамыз.
Әрбір сөзді көп сөйлеп,
Көп күнәға батамыз..., –

деп жырлап, ғайбат исламдағы ғайбат мәселесін орынды көтеріп, жан-жақты түсіндіруге тырысады. Әрине Қабылиса жыраудың діни тақырыптарды көтерген шығармалары өте көп. Оларды кешенді зерттеп, нақты хадис әрі Құран аяттарымен сәйкестендіру мәселе отандық дінтану саласының өзекті мәселелері қатарына жатады деп санаймыз. Өйткені түрлі тарихи кезеңдердегі данышпан әрі жырау сынды халықтың арасынан шыққан тұлғалардың діни тақырыптардағы пайым, тұжырымдарын саралау арқылы бүтіндей қоғам мүшелерінің діни көзқарастары мен сол замандағы үрдістерге шынайы баға беруге жаңа мүмкіндіктер ашылады деп санаймыз.

Қорытынды және тұжырамдама

Сонымен келтірілген мәліметтерді сараптай келе, Қабылиса жырау өз заманының білгірі және ел арасында аты шыққан айтыскер ғана емес, шариғат заңдарын терең меңгерген әрі өзі жүрген жерлерде исламның басты құндылықтарын терең насихаттаушысы болғандығын көз жеткіздік. Жоғарыда келтірілген айтыс барысында жасырылған жұмбақтың шешімін дәл табуының өзі де Қабылиса жыраудың ислам шарттарын терең меңгергендігін көрсетеді және біздің пайымдауымыздың басты дәлелі болып табылады. Жырау өз шығармаларында ислам дінінің мақсаты мен адами құндылықтарды қалыптастыруға бағытталған хадистерді нақты келтірмегенімен, шариғат пен хадистердің мән мағынасын қарапайым жұртқа түсінікті тілмен жеткізе білген. Атап айтқанда жыраудың иман және ұят, бірлік-

тің маңыздылығы туралы келтірген мәліметтері тікелей ислам дінімен ұштасып жатыр. Мысалы «Тіл алсаңдар шырағым, Өсек сөзді елеме. Үйір болғың шырағым, Жақсы сөзге өнеге!» деген жыр жолдары ислам дінінде құптала бермейтін ғайбат ұғымын ашады. Адам туралы тек жақсы сөз айту не болмаса үндемеу шарифат үкімі екені анық. Сонымен қатар «Өсек-аяң сөз болса, Жуытпағың денене» деп келетін жыр жолдары да жоғарыда келтірген ғылыми пайымыздың бір көрінісі болып табылады.

Қабылиса жыраудың «Ұят – иман басы дер, Имандыда ұят бар» деген жыр жолдары ерекше мән беруге тұрарлық. Пайғамбарымыз Мұхаммед өзінің бір хадистерінде «Барлық діндердің мінезі болады, ал мына діннің мінезі – ұят» деген болатын. Сонымен қатар «Ұят – иманның бір тармағы» деп келетін хадистері да бар. Қабылиса жыраудың ерекше мән берген мәселелерінің әділеттілік мәселесі болып табылатындығын атап өттік. Өз кезегінде Пайғамбарымыз үмметтерінің ішінде әділетсіздікті ашық істейтіндерден басқаларының барлығы да құтылатын болатындығын ескерткен. Демек жыраудың қарапайым тілмен жеткізе білген насихаты тікелей ислам дінінің құндылықтарымен тарихи сабақтасып жатыр деген қорытындыға келуге болады.

Рас ХХІ ғасыр өзінің сан қырлылығы ерекшеленеді. Жаһандану үдерісі де белсенді жүре бастауы дәл осы кезеңмен де байланысты. Әлем халықтарының ортақ құндылықтары қалыптасып, бір ұлтқа айналу үдерісі де жүріп жатқаны жасырын емес. Қазақтың дүниетанымына жат діни ағым жұмыстарының күшейіп тұрғаны да белгілі. Аталған үдерістің қауіптілігі әрине жоғары. Бұл әсіресе тарихына селқос қарап, дәстүрі мен салтын білуге асықпайтын ұлттар үшін қауіпті болмақ. Сондықтан бабаларымыз жүріп өткен сара жолы мен дәстүрлі түсініктерін насихаттаудың қажеттілігі анық байқалады. Ғылыми-зерттеу жұмысымызға арқау болып отырған Қабылиса жыраудың шығармаларындағы діни тақырыптарды талдау – дәстүрлі сенім жүйесінің мән мағынасын ашу тұрғысынан ғана емес, қазақ мәдениеті мен ислам діни арасындағы сабақтастық мәселесін сараптау тұрғысынан да маңызды. Сол себепті аталған тақырып көлеміндегі зерттеу жұмыстарын белсенді ету ісі болашақта басымдылыққа ие болуы тиіс мәселелер қатарына жатады деп нақт тұжырымдауға толық негіз бар.

Бұл мақала ҚР БЖҒМ-ның АР08857715 «Әл-Фараби трактаттарындағы теоллингвистикалық дискурс («Усул ылым ат-табия», «Китабул-Ахлак» және «Китабул-Хуруф» еңбектері негізінде)» атты жобаның негізінде дайындалды.

Әдебиеттер

- Асанұлы Қ. (2009) [электронды ресурс] https://www.inform.kz/kz/kaban-kabyliisa-zhyrau-asanuly_a2188709
- Ахмад ибн Ханбал әш-Шәйбани (1998) Муснад Ахмад ибн Ханбал. – Бейрут: Алам әл-кутуб. 6 т. – 467.
- Әділбаева Ш. (2011) Хадис – ғұрпымыз, сүннет – салтымыз. – Алматы: «Ислам мәдениеті мен білімін қолдау қоры». – 280.
- Әуезов М.О. (1959) Өр жылдар ойлары. – Алматы: Ғылым. – 371.
- Жармұхамедов М. (1991) Айтыстың даму жолы. – Алматы: Қазақстан. – 414.
- Жолдасбеков М. (2008) Асыл арналар. – Астана: Күлтегін. – 343.
- Имам ән-Нәсәи (2001) Әс-Сунан әл-қубра. – Бейрут: Муассасату әр-рисала. 9 т. – 429.
- Исмаилов О. (2007) Жыр атасы – Қабан жырау. – Алматы: Атамұра. – 240.
- Қопабаев Ө., Дәуітұлы С. (2010) Қабан жырау // Егемен Қазақстан газеті. 2010 жыл 13 қазан
- Мухитдинов Р.С. (2018) Қазақ тіліндегі ислам діни сөздерінің қолданылу тарихы. – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры. – 260.
- Мұқанов С. (1974) Халық мұрасы. – Алматы: Қазақстан. – 236.
- Пірәлиев С. (2014) Сыпыра, Асанқайғы, Қазтуған, Доспанбет, Шалкиіз, Бұқар Қалқаманұлы, т.б. шығармалары. (Ақындар аманаты). – Алматы: НұрлыPress.kz. – 288.
- Тұрсынов Е. (1974) Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы: Ғылым. – 139.
- Ысмайылов Е. (1996) Жамбыл және халық ақындары. – Алматы: Санат. – 240.

References

- Adilbaeva Sh. (2011) Hadis – gurpymyz, synnet – saltymyz [Hadith is our tradition, Sunnah is our tradition]. Almaty; Islam madenieti men bilimin koldau qory. – 280. (in Kazakh)
- Ahmad ibn Khanbal al al-Sha'aybani (1998). Musnad Ahmad ibn Khanbal [Musnad Ahmad ibn Khanbal]. Beirut: Alam l-kutub, – 467. (in Arabic)

- Auezov M.O. (1959) *Ar zhyldar oilary* [Thoughts of different years]. – Almaty: Gylym. – 371. (in Kazakh)
- Imam әn-Nәsәi (2001) *Әs-Sunan әl-kubra* [Әs-Sunan әl-kubra]. – Bejrut: Muassasatu әr-risala. Vol. 9. – 429. (in Arabic)
- Kopabaev O., Daituly S. (2010) *Қaban zhyrau* [Қaban zhyrau] // *Egemen Қазakhstan gazeti*. October 13, 2010. (in Kazakh)
- Mukanov S. (1974) *Halyk murasy* [People's heritage]. – Almaty: Kazakhstan. – 236. (in Kazakh)
- Mukhitdinov R.S. (2018) *Kazakh tilindegi islam dini sozderinin koldanyly tarihy* [History of the use of Islamic words in the Kazakh language]. – Astana: «Ruhani kundylyktardy koldau kory» korporativtik kory, – 260. (in Kazakh)
- Oraz Ismajyl (2014) *Zhyr atasy Қaban zhyrau* [The beginning of the song is Kaban Zhyrau]. – Almaty: Atamura. – 173. (in Kazakh)
- Piraliev S. (2014) *Sypyra, Asanqayı, Qaztugan, Dospanbet, Şalkız, Būqar Qalqamanūly, t.b. шығarmalary*. (Aqyндar amanaty) [Works by sypyra, Asankayga, Kaztugan, Dospanbet, Shalkiz, Bukhar Kalkamanuly, etc. (Trust of poets)]. – Almaty: «NūryPress.kz». – 288. (in Kazakh)
- Tursynov E. (1974) *Kazak auyz adebietin zhasaushylardyn baırgy okilderi* [Ancient representatives of the Kazakh oral literature]. – Almaty: Gylym. – 139. (in Kazakh)
- Ysmajylov E. (1996) *Zhambyl zhane halyk akyndary* [Zhambyl and folk poets]. – Almaty:Sanat. – 240. (in Kazakh)
- Zharmukhamedov M. (1991) *Aitystyn damu zholy* [The way of aitys development]. – Almaty: Kazakhstan. – 414. (in Kazakh)
- Zholdasbekov M. (2008) *Asyl arnalar* [Noble channels]. – Astana: Kultegin. – 320. (in Kazakh)
- Zhyr atasy – Қaban zhyrau* (2011) [The ancestor of the song is Kaban Zhyrau]. – Almaty: Atamura. – 240. (in Kazakh)
- Asanuly K. (2009) [website recourse] https://www.inform.kz/kz/kaban-kabylysa-zhyrau-asanuly_a2188709 (in Kazakh)

K. Bishmanov , **N. Orynbekov***

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: orynbekov.nur@gmail.com

OPPORTUNITIES AND TRENDS IN THE EMERGENCE OF RELIGIOUS EXTREMISM AND TERRORISM IN KAZAKHSTAN SOCIETY

This article analyzes the prevalence of religious terrorism and extremism in the country and the relevance of the issue. According to the article, what are religious extremism and terrorism? What are the ways to prevent them? There will be answers to these sort of questions. Religious extremism manifests itself mainly in the deterioration of the socio-economic situation of the country, the decline in the living conditions of the population, dissatisfaction of people with the government and its policy, as well as in the presence of moral and psychological factors affecting the life of people. Harmony with ethnic traditions plays an important role in the system of religious education and methods of combating extremism. In the program for the Prevention of religious terrorism and extremism, it is important to determine the relationship between traditions and religious beliefs in the national culture, harmoniously developing relations between the state and religion, secular society, ensuring social stability and internal security. At the beginning of the years of independence of the Republic of Kazakhstan, all the main efforts to strengthen the state were made to increase the economic potential. Due to the fact that the people did not receive a clear direction in matters of religion from the State, people began to receive the necessary information from representatives of various religious movements. In the context of the ongoing spiritual revival in Kazakhstan, rethinking the issue of religion, which is the basis of this spirituality, it is extremely important to identify such negative phenomena as religious radicalism, extremism, terrorism, distinguish the correct understanding of religion from false religion, and identify causes and effects. This article was written to assess the threat of religious extremism in Kazakhstan, its manifestations and factors and to discuss the current religious and cultural situation to combat religious extremism in the country. In addition, there are also the causes of the religious problem in Kazakhstan, its consequences and ways to deal with it.

Key words: religion, extremism, terrorism, Islamic Civilization, fundamentalism.

К. Бишманов, Н. Орынбеков*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: orynbekov.nur@gmail.com

Діни экстремизм мен лаңкестіктің қазақстандық қоғамда пайда болуының мүмкіндіктері мен тенденциялары

Мақалада діни терроризм мен экстремизм мәселелерінің елімізде қаншалықты таралғанын және де осы аталған мәселенің өзектілігі талданады. Осы мақала аясында діни экстремизм мен терроризм деген не, олардың алдын-алу жолдары қандай деген сұрақтарға жауап ізделінді. Діни экстремизм, негізінен, елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайының нашарлауымен, халықтың тұрмыс жағдайы құлдыраумен, адамдардың үкіметке және оның жүргізіп отырған саясатына риза болмаған жағдайларында, сонымен қатар адамдардың тіршілігіне әсер ететін моральдық-психологиялық факторлар орын алған жағдайда көрініс береді. Діни білім беру жүйесі мен экстремизмге қарсы күрес әдістемесінде этникалық салт-дәстүрмен үйлесімді болу маңызды рөл атқарады. Діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу бағдарламасында ұлттық мәдениеттегі салт-дәстүр мен діни сенімдердің ара қатынасын айқындау мемлекет пен дін, зайырлы қоғам арасындағы қарым-қатынастарды үйлесімді дамытып, әлеуметтік тұрақтылық пен ішкі қауіпсіздікті қамтамасыз ету маңызды болып табылады. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алу жылдарының басында мемлекетті нығайту үшін негізгі күш жігердің барлығы экономикалық әлеуетті арттыруға жұмсалды. Мемлекет халыққа дін мәселесі туралы нақты бағыт бағдар бермегендіктен қазақ халқы дін туралы мәліметтер мен діни уағыздарды әр түрлі діни ағымдар өкілдерінен сусындай бастады. Қазіргі кезде Қазақстанда қолға алынып отырған рухани жаңғыру аясында, сол руханиаттың негізі болып табылатын дін мәселесін қайта қарау, діндегі радикализм, экстремизм, лаңкестік сияқты келеңсіз құбылыстарды айшықтап, діннің дұрыс түсінігін жалған діншілдіктен ажыратып, себептері мен салдарын анықтаудың маңызы зор.

Бұл мақала Қазақстандағы діни экстремизм қаупі жайында, оның көріністері мен факторларын бағалап, қазіргі жағдайда еліміздегі заманауи діни- мәдени жағдайды талқылап, еліміздегі діни экстремизмге қарсы тұру мақсатында жазылған. Сонымен қатар, Қазақстандағы діни мәселенің туындау себептері, оның салдары мен күресу жолдары көрсетілген.

Түйін сөздер: дін, экстремизм, лаңкестік, ислам өркениеті, фундаментализм.

К. Бишманов, Н. Орынбеков*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: orynbekov.nur@gmail.com

Возможности и тенденции возникновения религиозного экстремизма и терроризма в казахстанском обществе

В данной статье анализируется распространенность религиозного терроризма и экстремизма в стране вместе с актуальностью темы. На основе статьи всплывает вопрос: что такое религиозный экстремизм и терроризм? Каковы способы их предотвращения? Здесь будут найдены ответы на данные вопросы. Религиозный экстремизм проявляется, в основном, ухудшением социально-экономического положения страны, падением условий жизни населения, неудовлетворенностью людей правительством и проводимой им политикой, а также наличием морально-психологических факторов, влияющих на жизнедеятельность людей. Важную роль в системе религиозного образования и методике борьбы с экстремизмом играет гармонизация с этническими традициями. В программе профилактики религиозного экстремизма и терроризма важным является определение соотношения традиций и религиозных убеждений в национальной культуре, гармоничное развитие отношений между государством и религией, светским обществом, обеспечение социальной стабильности и внутренней безопасности. В первые годы независимости Республики Казахстан все основные усилия по укреплению государства были направлены на наращивание экономического потенциала. В связи с тем, что государство не давало народу четкого направления в вопросах религии, казахстанский народ стал получать необходимую информацию от представителей различных религиозных течений. В условиях продолжающегося духовного возрождения в Казахстане переосмысление вопроса о религии, являющейся основой этой духовности, крайне важно выявлять такие негативные явления, как религиозный радикализм, экстремизм, терроризм, отличать правильное понимание религии от ложной религии, и выявлять причины и следствия. Данная статья написана с целью оценки угрозы религиозного экстремизма в Казахстане, его проявлений и факторов, для обсуждения текущей религиозно-культурной ситуации и борьбы с религиозным экстремизмом в стране. Кроме того, представлены причины религиозной проблемы в Казахстане, ее последствия и способы борьбы с ней.

Ключевые слова: религия, экстремизм, терроризм, исламская цивилизация, фундаментализм.

Introduction

Kazakhstan one of the eight supercivilizations (Huntington, 2001: 476-496), divided by religious affiliation-is located on the northeastern side of Islamic civilization, has passed the stage of formation as a sovereign country and has become a full-blooded member of the world community. As a result of the formation and development of our sovereignty, many changes have taken place in the religious sphere of our country. Kazakhstan is experiencing all the features of the post-secular period of development. Islam and the Kazakh national cultural code are inextricably linked. Traditional Kazakh's answer to the question: "who are you?" was without any hesitation: "I am a Muslim".

Of course, there are many different opinions about the Kazakh Islamic mentality. One of them is the position of "true non-Muslim". Some believers,

according to the book "Religion and tradition" published by the spiritual administration of Muslims of Kazakhstan: "the doctrine of monotheism and Tawhid in the Kazakh steppe began to appear only in the nineties of the twentieth century" (Ibadullayev, 2014: 14-15). They deny everything that was before them, say, "we brought pure Islam", and divide the people in two and call for religious "jihad". The vilage of extremism and terrorism is not far from here.

The reason for the emergence of extremism is different in each society and depends on the objective and subjective situation in that society. However, there is a basic state of origin and spread of extremism. Experts in the world suggest the main factors of the emergence of extremism at the present stage: socio-economic stagnation; deterioration of the standard of living of a large part of the local population; deformation of the public administration system and political institutions; lack of their

ability to solve the emerging problems of social development; suppression of the opposition by the authorities; in addition to these main factors, scientists highlight additional factors that influence the emergence and development of extremism. These include the vulnerability of the fight against manifestations of extremism in the international or state system, the low political and legal culture of the population, individual groups, the weakening of interstate relations, the growth of social tension, etc.

To make a decision, we need to take into account the specific historical, social, political, and cultural situation. The actual situation is the Republic of Kazakhstan; it means the issue should be resolved based on the content of this state, in its interests (Baitenova, 2013). A strict and consistent counteraction to any manifestations of extremism and radicalism in society and actions aimed at infringing on the constitutional rights of our citizens was considered. Since the basic law of our state is established by the Constitution, each member of society must meet the rules of government of the Republic of Kazakhstan.

According to the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the Republic of Kazakhstan establishes itself as a democratic, secular, legal and social state, the highest values of which are a person and his/her life, rights and freedoms. It is prohibited to create and operate public associations whose purpose or actions are aimed at forcibly changing the constitutional order of the Republic, violating its integrity, undermining the security of the state, inciting social, racial, national, religious, tribal group and tribal enmity, as well as the formation of paramilitary formations provided for by law.

In accordance with the law of the Republic of Kazakhstan "on Public Associations", the establishment and activities of Public Associations pursuing extremist goals, as well as the creation of paramilitary structures not provided for by the legislation of the Republic of Kazakhstan, the law "On combating extremism" prohibits the opening and activities of organizations, departments of extremist orientation on the territory of the Republic of Kazakhstan.

The constitution enshrines the principles of freedom of conscience and religious freedom, the equal right of citizens belonging to different faiths to form their own religious associations, and the separation of the state from the church. Religion in Kazakhstan is inextricably linked with the national identity of the Kazakh people, because in colonial and totalitarian times, Islam performed an ethno-protective function and was embodied in the memory of this people.

Similarly, in many Eastern countries, religion served as a sharp tool against Western domination. Therefore, we cannot call the terrorists *shahids* who sacrificed themselves on the path of liberation. Religion has risen in the face of a struggle for justice, and some dictators have branded those who oppose them as "terrorists". Many extremists declare themselves "against social injustice". Traditional religious ethics asserts that this proclamation is false. Over the past thirty years, the abolition of ethics curricula in post-Soviet countries has weakened the fight against extremist trends. Extremism does not impose radical norms instead of mentally tested Ethics in an anomaly state (Yang, 2001: 81). Marginalized and pauperized groups are usually a favorable environment for extremists and terrorists.

Justification of the choice of articles and goals and objectives

This article aims to clarify aspects of countering religious extremism of Kazakhstan through cultural roots of the kazakhstanis and diversity of the societal structure. We decided to clarify this issue, noting that the views "Kazakhs were early Muslims", "Kazakhs had dual religiosity, which was parallel to Tengrism" are unjustified conclusions as a result of the imposition of an underground policy in the course of colonialism and totalitarianism and a bare one-sided materialistic worldview, and that Islamic values have been absorbed and intertwined in the traditional culture of the Kazakh people over the centuries.

Scientific research methodology

The article uses methods and approaches that have been successfully used in the field of cultural studies and philosophy in recent years as a methodological and theoretical basis. In particular, comparative and typical analysis, as the methodological roots of the entire work, concentrated the general study in one system, in one direction. At the same time, the principle of historicism, the mutual unity of historicism and logic form the methodological basis of the work. The theoretical and methodological basis of the search also concerns the paradigms of the study of religious extremism and terrorism in the modern Republic of Kazakhstan. The theoretical and methodological basis of the study is the comparative-functional methods used in deep-rooted dialogue and focus groups, which allow us to consider religion as a socio-cultural being, at different

levels of social reality with its functions and structural elements. This methodology allows us to find differences between the faiths and religious trends being compared, and to identify these differences in the level of purpose and use of religious and cultural units.

Main part

Symbols of religious extremism and terrorism in Kazakhstan

In the address of President Kassym-Zhomart Tokayev to the people of Kazakhstan "New Kazakhstan" on the situation in the country and the main directions of domestic and foreign policy, the most important directions of our domestic and foreign policy were identified. One of them provides for a strict and consistent opposition to any manifestations of extremism and radicalism in society and actions aimed at infringing on the constitutional rights of our citizens.

According to the Constitution of the Republic of Kazakhstan, it is prohibited to create and operate public associations whose purpose or activity is aimed at forcibly changing the Constitutional Order of the Republic, violating its integrity, undermining the security of the state, inciting social, racial, national, religious, ancestral, group and tribal enmity, as well as the formation of paramilitary formations provided for by law.

In accordance with the law of the Republic of Kazakhstan "on Public Associations", the creation and activities of Public Associations pursuing extremist goals, as well as the creation of paramilitary structures not provided for by the legislation of the Republic of Kazakhstan, the law "On Combating Extremism" prohibits the opening and activities of organizations, departments of extremist orientation on the territory of the Republic of Kazakhstan.

The intensification of international terrorism, extremist organizations, and other forces that violate the stability of our society and provoke internal instability in Kazakhstan is of great concern. As an example, we can cite only one extremist organization "Hizb-ut-Tahrir", the minimum program is the maximum promotion of Islam (no one has any objections to it), and the maximum program is the creation of a caliphate in the states of Central Asia, which shows its inner thought.

Radicalization of religious consciousness is dangerous, as it poses a threat to a radical change in the paradigm of worldview values for Kazakhstan society as a whole, which is associated with the

loss of sovereignty. In the conditions of Kazakhstan, there are geographical indicators of radicalization of religious consciousness and they can not be attributed only to the western regions of Kazakhstan. Law enforcement agencies are increasingly reporting on the neutralization of radical groups in the Almaty region and the region. Religious extremism and terrorism have become a real threat to humanity today and have created a net to catch the "soul" of our youth, and alien religious ideologies that have been expelled from an aggressive and radical religious consciousness among young people. The formation of ideological spiritual security of society is becoming increasingly difficult. The ideological selection of new members of religious extremist organizations is carried out today not only in the safe homes of ideological teachers, but also through Islamic knowledge in the theory and practice of modern nano-technologies (Internet space, etc.). Internet sites with video, audio and other features send information of all kinds and content in a matter of minutes and even create radical flash mobs. Historical tales about zombies, conversions, and the selectivity of legends and their followers are as old as the world, and the methods of transmission correspond to our time.

If we draw a parallel between the events that took place in Aktobe in 2016 and Almaty in 2022, we can find universal connections that are contained in the ideological propaganda of audio messages published on the Internet on behalf of one of the ISIS ideologists, Abu Muhammad Adnani. The Association of criminals with religious extremism in places of deprivation of liberty is also not hidden. Young people who are in a colony to serve their sentences are subjected to a violent religious movement.

Almaty terrorists are also from this environment. Young people are often illiterate in religious education, it is very difficult for them to understand the various trends of religion, in this case Islam. Many young people present themselves to preachers as a "tabula rasa" ("clean board"), where they write down ideas about pseudo-religious dogmas and new practices of confession. Religious extremism, which disguises itself as an Islamic Movement and calls for the "right" path of religion, threatens the spiritual security of one individual, then a group, family, and finally society and the state.

Recently, there has been a tendency to increase the activity of Islamic religious groups. The religious and political party "Hizb-ut-Tahrir" continues its work on the territory of our country. Members of the organization categorically accepted the recogni-

tion of the organization "Hizb-ut-Tahrir" as extremist and the ban on its activities on the territory of the Republic. There is a desire of the leaders of the organization to join forces freely with the "Tablighi Jamaat" missionaries to increase the social base and promote the idea of creating a "Caliphate". At the same time, familiar events in Uzbekistan (Andijan events) sharply intensified the activities of the organization's adepts in Kazakhstan. Recently, there has been an increased activity of extremist religious associations that cover religion and carry out destructive activities in the territories of Central Asia" (Zhusipbek, 2014).

Religious scholar Madina Nurgaliyeva shares her thoughts on the problems of religious extremism in Kazakhstan and its readiness to counter them. In his opinion, a number of events in Almaty, Aktobe, Astana, Atyrau, Taraz sharply updated the problems of terrorism and extremism in Kazakhstan. Social actions of extremists, real armed conflicts with law enforcement agencies clearly marked a new stage in the activities of destructive forces in the country. It includes forms and mechanisms of penetration, distribution and manipulation that are unique to Kazakhstan. Modern working technologies are actively used: communication methods, social networks, Media tools, etc. However, at the same time, the fact of using the cover of a pseudo-religious "mask" is indisputable, which, as practice shows, is very convenient and effective. At the same time, a number of prominent experts in the field of religious studies believe that every person, even an agnostic and atheist, is actually a religious person who needs religion or its surrogate (Nurgaliyeva, 2011: 58-60).

Islam itself is interpreted differently in our country. One of them says, "Let's not add partners to Allah, do not believe in Aruak, do not spend the night with the saint, do not introduce innovations in religion, adhere to the Virgin state," and the other says, "Let's go to the Arab, preserve the traditions and follow the path of Sufism." Now one of them says, "Let's spread leaflets, leave appeals, and build a caliphate." Under these words, firstly, we see a categorical denial of the centuries-old cultural heritage of our people, folklore, established traditions, knowledge, religious and philosophical views of our nation, and secondly, attempts to spread the ideas of religious intolerance. In short, this is the conclusion that follows from what has been said, it is necessary to take control of the quality of education in religious educational institutions.

A few years ago, South Kazakhstan became a gateway for extremists. The Muslim community

was divided here, and young people here flocked to religious educational institutions in countries such as Iran, Kuwait, and Saudi Arabia. Even the oil-controlled Sheikh of the small state of Qatar has opened a special religious training center in Shymkent for low-income families, children and orphans. Seventy young children were trained there. It is known that the work of the center was exposed by the special services of Kazakhstan.

Law enforcement agencies have exposed extremist activities of "Hizb-ut-Tahrir" organizations in Turkestan, Taraz, Kentau, Sary-Agash and Almaty. Their goal was to create an "Islamic caliphate" on the territory of Central Asia. Young people fall into the trap of such people mainly for the following reasons: young people from disadvantaged families; those who are experiencing psychological crises at a transitional age; those who are unable to cope with the difficulties of modern life, those who have lost faith in the future.

The role of religious education in the prevention of extremism and terrorism

Islamic fundamentalists intend to preserve the values of Islamic civilization and restore the indigenous Muslim state in states where the majority of the population is Muslim. On this path, they seek to return to the former foundations of Islam. "I don't know," he said. This is the essence of Islamic fundamentalism. Moreover, Islamist theorists base the doctrines of international relations on the sermons of the Koran. In it, the whole world is divided into two parts: the Muslim community and the rest of the world. This division is considered an inequality between Islamic and non-Islamic. According to this demand, non-Muslims are encouraged to convert to Islam. This was the same demand that was imposed on the part of the Christian religion at that time. They consider it civilized. This in itself requires research. It is true that Islamic theorists turn to the Koran, glorifying the peaceful nature of their doctrines. But the Koran says that "religion does not allow rape". In our opinion, there are contradictions in these principles. The Sermon on the spread of Islam does not fully correspond to the peaceful course of his dokrin. In fact, this is true not only in the political practice of Islam, but also in the Christian religion (The pope's sermon on the spread of the Catholic faith can be said). Thus, there is a mutual conflict of religions in the world.

Although religion is declared separate from the state in our country, they are not really isolated from each other. This relationship can also be described as a special type of partnership. Today, the

country has established mostly reliable relations between the state and religious associations. It has become a tradition for leaders of religious associations to participate in socio-political events, raise and represent the interests of believers to the level of local and highest authorities. In particular, today the experience of interreligious relations in the Republic has attracted the attention of the world. The basis of the balanced state policy in our country in the field of interreligious relations is, first, liberalized (liberal) legislation, second – tolerance of all religious beliefs, mutual tolerance, and third – diversity of religious views, religious views (pluralism). These three conditions, in general, provide the necessary conditions for the implementation of the rights of believers in Kazakhstan, the principle of freedom of religion, and strengthening spiritual unity. The main place is given to the principle of neutrality in the policy of the state, which includes issues of non-interference in the internal religious affairs of religious associations, non-identification of any religious positions with each other, equal opportunities for religions.

The Republic of Kazakhstan is a secular state that fully guarantees the rights and freedoms of citizens. After the post-Soviet era, the law of the Republic of Kazakhstan "on freedom of faith and religious associations", adopted on January 15, 1992, was of great importance for the protection of human rights and freedoms. The Constitution of the Republic of Kazakhstan states that citizens enshrined in acts and agreements on human rights are guaranteed freedom of faith, citizens of other states and stateless persons of the Republic of Kazakhstan have the right to freely practice or not practice any religion, individually or jointly with others, as well as to participate or not participate in religious ceremonies, no coercion with respect to religious determination is allowed, separation of religious associations from the state.

Today, the religious situation in Kazakhstan is stable. However, it is worth noting the significant influence of religion on modern Kazakh society. This is evidenced by the increase of religious associations and the mass construction of religious houses. Currently, there are 3,088 religious associations in Kazakhstan (for comparison, in 1990 there were only 670 of them). Most of the population of Kazakhstan considers religion as an element of ethnic culture and national traditions. The sphere of influence of traditional religious institutions is expanding, the population is becoming more susceptible to religious influence, the social functions of religious associations are strengthening, the role of religious

education is increasing, and the activities of religious missionaries are being revived.

Legal improvement of the religious situation remains one of the most pressing issues of our time. This is evidenced by the fact that over the past two years (2009-2011) there have been attempts to undermine state and national identity in the activities of non-traditional religious movements in the country. "Some researchers explain the excessive growth of new religious movements by the ideological stagnation of traditional religions, by the fact that their dogmas do not fully meet today's spiritual demands. Of course, it is not necessary to agree with this point of view. Because the excessive spread of new religious movements may be based on the interests of Western financial or fundamental, separatist, extremist groups, as well as immigrant groups that continue to come and go uncontrollably" (Burbayev, 2008).

This summer, a criminal group in western Kazakhstan was shot against police patrols and killed themselves. The victims of unofficial reports were members of the radical Islamic trend. Criminals of the Ministry of internal affairs of the Republic of Kazakhstan were engaged in the theft of oil from oil pipelines under the guise of religious ideas (Nurmanova, Izbaïrov, 2009: 280).

Therefore, the existence of religious relations and structural organizations in Kazakhstan should be considered not from the point of view of the concept of preserving human rights based on the Western mentality, but from the point of view of spiritual and moral security of the nation. To consider democratic values as bare, absolute, without taking into account historical and cultural traditions, or to liberate religious missionaries from this point of view, is a violation of national security. In order to strengthen control, he called for legislative changes (Author's Team, 2009: 155).

On the issue of international terrorism and religious extremism, one of the most serious threats to the territory of the Republic of Kazakhstan is the issue of illegal migration. Unfortunately, we should not forget that various religious movements and sects, whose centers are located abroad, following an unconventional orientation that has grown very quickly in the country in the following years, still threaten the policy and unity of our State.

Another factor that contributed to the spread of Islam among the Turks was the similarity and harmony of values formed and stabilized in the national consciousness. The main categories of Islamic ethics: repentance, patience, satisfaction, respect for

parents and elders, etc. were also deeply embedded in the Turkic mentality. It was as if the Turkic peoples recognized their image from the values of Islam. Perhaps the closeness of values is due to the fact that both civilizations were based on nomadism. However, we cannot deny that Islam spread mainly peacefully among the Turks. Later, at the moment when the Arab country's passion for Islam broke down, it was the Turkic peoples who selflessly defended its spiritual teachings and life values. The Turks never considered Islam as a religion imposed from the outside. On the contrary, he perceived his own worldview as the source of his soul.

The qualitative diversity of civilization is connected with its native culture. The culture of civilization, embodied in cultural heritage, has a huge impact on the consciousness of the individual and society. It ensures the unity and sustainable development of civilization through the mechanism of tradition and is preserved in its symbols.

The differences between civilizations are inextricably linked with religions that have taken a leading place in their culture. This problem was solved by scientists who developed the civilizational direction in social philosophy, especially A. J. Toynbee (Toynbee, 1991: 15) proved this. Religions are usually divided into "natural" and "ethical", as well as "divine" and "human" depending on their origin (Lewis, 2004: 89). The first group includes all ancient beliefs, mythological systems, various forms of polytheism (polytheism), and the second group includes religions that have risen to the world level, capable of turning the history of mankind and creating civilization—Christianity, Islam and Buddhism.

"The Constitution of the Republic of Kazakhstan" recognizes ideological and political diversity and creates conditions for the coexistence of views and trends of different pluralistic orientation. Some political forces took advantage of this and the Kazakh mood, allowing various religious sects to crowd in the country. Well, the consequences will not be good.

According to radical Islam, a person's life from morning to evening is regulated exclusively by Sharia norms. The norms of Sharia consist of the Qur'an and the Sunnah. The Qur'an contains purely spiritual verses about the inner world of man, faith, and the characteristics of God. Since Qur'an was sent phenomena in the human soul and the types of sin, of course, have not changed.

Well, some conditions of Sharia sometimes do not correspond to the dynamics of modern development. Therefore, representatives of fundamentalism

often deny that modern phenomena are not covered by Sharia law. The Holy Qur'an says: "Muslims are the brothers" (Surah Hujurat), and the Prophet Muhammad also mentioned this in his hadiths: "a Muslim is the brother of a Muslim. A Muslim does not harm his brother, he does not leave him to the enemy. Whoever helps the Muslim Brotherhood and complements its shortcomings, Allah will also help him. Whoever saves a Muslim brother from trouble, Allah will eliminate one of his troubles on the day of resurrection. Whoever hides one of the shortcomings of the Muslim Brotherhood, Allah will cover up his shortcomings in the hereafter" (Altay, 1991: 430). The Kazakh people, who turned this warning into a life position, negatively saw the division between themselves and said: "Brother, if you please me, may My God please you".

Indeed, until the 90s of independence, there was not a single event on the Kazakh land that reflected religious fundamentalism. In Soviet times and before that, there were no extremist intentions and acts using religion on Kazakh and saying: "let's kill the infidels". Even such a fact is not recorded in history. On the contrary, the Hanafites and the followers of Yassawi have long recited stories about the Prophet and His Companions, Ghaziri Gali, love epics from Arabic-Persian literature about Layli and Majnun, Yusuf and Zylaha, adapted to the national tradition. The great zhyraus (poets) and biys (judges) such as Asan Kaigy, Dospambet, Kaztugan, Umbetei, Anet Baba, Bukhara, etc. – all graduated from the Madrasas, were steppe geniuses. After that, such wise poets as Shortanbai, Dulat, and Shal Akyn followed the path of the previous Aulie zhyrau. The Kazakh people presented Islamic thinkers: Khoja Ahmed Yasawi, Abai, Shakarim, Mashhur-Zhusup Kopey to Muslim culture and literature. None of these thinkers left a single book or a single sheet of paper about the method of killing the infidels.

About Madhhab, which is growing every day in Mosques

In the Hanafi madhhab, if a person believes in Allah as single God and in His Messenger – Prophet Muhammad, then he is considered as a Muslim. That is, faith is in the first place, and action, worship, is in the second place. A person must first come to faith. Therefore, the person who sincerely says Kalimah () is considered as a Muslim. The religious scholars of the Hanafi madhhab agreed to the existence of customs and traditions that are not present in Sharia among the people. For example, one requirement for a scholar – legislator is that when he introduces a new rule in fiqh, it should not cause a significant

change in the default flow of life of the population. If the new rule violates the usual rhythm of people's life and causes rebellion, Mujtahid will not include it in fiqh. Thus, this feature of the Hanafi madhhab, which emphasized not the external form of religion, but the depth of internal Faith, created very favorable conditions for the development of folk wisdom, which is found in Proverbs and sayings, black poems, and commandments of Kazakhs.

But Islam itself is interpreted differently in our country. Some people say: "Let's not add partners to Allah, do not believe in aruak, do not spend the night with the saint, do not introduce innovations in religion" and the other says: "we are getting like as Arabs, so it is better to preserve traditions and go down the path of Sufism" (Zholdybayuly, 2008: 8). In short, this is the conclusion that follows from what has been said, it is necessary to take control of the quality of education in religious educational institutions.

About 400 prisoners convicted of terrorism are serving their sentences in Kazakhstan's prisons. The risks noted by experts were associated with the spread of radical Islam in 350 religious denominations after a secular society. Violence in places of deprivation of Liberty creates an objectively favorable environment for attracting supporters of extremism. In the early period of their stay in prison, many prisoners experience symptoms of anxiety and depression caused by disorientation due to the loss of freedom, loss of a sense of autonomous existence, reduced self-esteem and fear of aggression by other prisoners. The institutions of the Penal correction system of Kazakhstan have formed a large contingent of believers who adhere to religious traditions, including those convicted of extremist and terrorist crimes. Modern social networks act as powerful integrators of communication; they are very popular among teenagers and young people. Recruitment is mainly aimed at young people between the ages of 14 and 29. Therefore, the sphere of anti-extremism propaganda should move to this segment. In the context of extremism prevention, the role of public awareness in the educational discourse and the acquisition of relevant knowledge in the education system is increasing.

In modern Kazakhstan, some manifestations of religious intolerance, as well as the world, are associated with an incorrect perception of Information Processes in our country. The phenomenon of cyber information is becoming widespread in the country. The issue of anti-terrorist propaganda remains important for Kazakhstan, especially on the internet

and in social networks. The ideological foundations of society must reject radicalism and any violence on political or religious grounds. According to the Antiterrorist Center of Kazakhstan, the number of jihadist communities in social networks has increased significantly in recent years. The number of young people affected by the propaganda of religious extremism can be found on popular social networks of propaganda from individual terrorist sites, such as Twitter, Youtube, Facebook and the Internet, Whatsapp Messenger, Mail.ru and so on. In the context of the information society, it is almost impossible to block or close them. It is necessary to organize systematic explanatory work in social networks. The reasons for the popularity of the internet by extremists are characterized by easy access to an audience provided by anonymous communication, global distribution, high speed of information transmission, cheapness and ease of use.

Sites of religious content in Kazakhstan can be divided into several groups:

1) sites of registered religious organizations, the purpose of which is to spread the religious worldview and inform about the activities of a particular religious organization;

2) websites of an informational nature are usually created with the support of state or public organizations. The purpose of their activities is to provide the Kazakh audience with complete information about traditional religions; reveal the traditions and customs of the Kazakh people; resist the imposition of ideology alien to the Kazakh mentality; form a correct understanding of Islam, arouse interest in the national culture and history of the people;

3) sites that correspond to the definition of a "content project" created by activists, which is a collection of articles, texts and other information. Their main task is to attract visitors to certain topics, exchange information, advise each other on various religious issues, and so on;

4) sites-forums, sites-dating, they can be both an independent site and a section of the site. Most often, a forum site is created on the subdomain of the main site and is designed to organize communication and acquaintance of supporters of a particular denomination with each other;

5) websites of online stores that advertise goods and services: amulets, symbols, spiritual literature, products, etc. calculation options and other services (Seitakhmetova, Bektenova, Zhandosova, 2017: 21-28).

Since the spread of the internet has led to the development of a unique information environment, in which both proselytizing and propaganda are cre-

ated and coexisted in various types of verbal, visual and auditory information. New formats of interaction with users of Internet resources are emerging, when passive consumers of information can become its active authors. Religious organizations adapt and publish videos, slideshows, online excursions, images, audio motifs, motivators, infographics, cartoons, and use interactive forms of interaction such as comments, voting, and ratings.

The process of involvement in the ranks of extremism, as well as attachment to radical views, can occur consciously or unconsciously. The latter is often achieved by distorting the truth (the activities of religious, state, foreign radicals, etc. political or socio-economic situation in the country). Factors affecting the dissatisfaction of the population (including the religious situation in the Republic of Kazakhstan) can be divided into two groups. The first group of factors includes: socio-economic instability in the regions, injustice and corruption in judicial, law enforcement and state bodies, sharp and excessive violations of religious rights (legislative prohibition of religious attributes, etc.), deviation in certain segments of the population for various reasons – age, ethnicity, etc. (Khabibullina, 2008a:164). The second group includes: religious illiteracy of the population, discord in believers, ignorance of the Russian language by some imams and religious preachers, active activity of occult-mystical and pseudo-religious movements, religious information vacuum in the Republic. There are social groups that are subject to radicalization. In Kazakhstan, there is still a significant group of believers who adhere to a distorted and fundamental Salafist attitude of a fanatical nature. Unemployed youth aged 17-18 to 30-35 years, socially vulnerable groups with secondary or non-formal education, are considered as direct perpetrators of extremist activities in post-secularist society. And the age group of 30-35 years and older can be called the second, more mature, socially educated, socially secure, financially secure group of the population.

The first social groups on the list, thanks to their one-sided views, easily adapt to the radicalization and deception of extremists hiding behind the mask of fundamentalism. This is due to the fact that the concepts of fanaticism and fundamentalism are very close to each other in terms of their tendency to radicalize believers, so it is easier to persuade young people who are interested in them to take up arms and fight. The image of an imaginary enemy arises. This means that in the long run, such a group of young people can pose a threat to the state and society as a whole.

Results and discussion

In order to strengthen interfaith peace and harmony, to strengthen the role of religion as a unifying, spiritually forming factor, it is necessary to form religious culture and religious consciousness.

From the outside, it seems that the impact of measures aimed at religious understanding and peace in Kazakhstan on the whole world is not significant. If these days there are interreligious and interethnic conflicts in different parts of the world, what will be the impact of these meetings, which call for understanding, peace and harmony in Kazakhstan? How many events, such as religious conflicts and wars between Jews and Arabs in the Middle East, interreligious and interethnic confrontation in India, interreligious and interethnic confrontation between Serbs and Albanians in Europe, even Russian and Chechens in neighboring Russia, conflicts between the peoples of the Caucasus and the rise of chauvinism in Russia? To what extent can peace and harmony in Kazakhstan affect them? Of course, politicians have different forecasts and opinions on this issue.

The only way to combat extremism is to provide reliable information about them in a timely manner. Of course, the role of everyday media is very high here. However, the information provided by the media is not enough for young children. It is necessary to raise awareness among young people about the dangers of sects and extremist groups. To do this, in all schools, in addition to "Religious Studies" classes, specialists should conduct security classes, where they explain how to recognize extremist groups, totalitarian sects, and show how to avoid them (Ospan, 2015).

That is why it is important to return to the analysis of the functions and possibilities of religion and find a general humanistic, universal content of the value foundations of teaching, upbringing and enlightenment. Understanding that in the context of the segmentation of modern society, the integration efforts of the authorities, scientific and educational institutions, civil society institutions and the active participation of religious organizations are more relevant than ever, and the counteraction to quasi-religious forces of the destructive type – on the one hand and in the formation of the right ideological culture based on true spiritual values, on the other hand, this logically led to the creation of a new Ministry of Religious Affairs. Cases and civil society. The sphere of youth policy is also within its competence. The most important conditions for the

successful fight against terrorist manifestations are intolerance, determination and rigor of preventive actions of special and law enforcement agencies of the state, as well as support and assistance from civil society.

Religious intolerance is also becoming one of the most pressing problems in Kazakhstan. How many people are victims of religious intolerance. It should be noted that the causes of such sacrificial events are people and young people who do not have religious literacy. This is due to illiteracy, they sacrifice their lives in their families. Therefore, every member of society should work on the path of religious stability, peaceful coexistence, and the formation of a tolerant consciousness in our country and should be understood as a civic duty.

New forms of religious intolerance and modernization of religious education are needed in modern Kazakhstan.

To create an informational impact and communication interaction, the development of the internet space is used not only by officially registered religious associations, but also by non-obvious subjects that disseminate quasi-religious information aimed at excusing an audience without religious training. Therefore, it is important that citizens receive knowledge in the field of religion and law in a timely manner. Currently, to develop the religiosity of the population, experts include the activity of representatives of radical Islam and the active expansion of many foreign missionary movements and pseudo-religious organizations. Today, despite the fact that the ideology of radical Islam is imported from outside, there are more and more experts who agree that there is an opportunity and potential for the expansion of Islamic religious extremism in Kazakhstan. Many people meet their religious needs thanks to the internet, without contacting official collectives.

According to the expert opinion submitted by the prosecutor general's office, the social image of the terrorist looks like this: "This is a 28-year-old unemployed young man with a secondary education. There is no special religious education. He is married and has several children." The process of their admission to radical pseudo-religious groups can take from a few days to a year, depending on the state and training of the recruiter. Based on this, it is worth paying attention to the training and

competence of the recruiter, which includes general characteristics and technologies in Kazakhstan (Khabibullina, 2008b: 110).

Conclusion

Today, the peculiarities of religious extremism in Kazakhstan are becoming increasingly obvious. Now, in the religion of Islam, taqfirists and zhidadists, who are skeptical of our independence, who are skeptical of our statehood, Wahhabists, who have been poisoned by the communist idea for many years, say that "now Islam has begun to be destroyed by the hooligan dogmas of the West" and tell their stories: "Islam should be cleansed". In this way, they call on all those who believe in traditional Islam, which the Kazakh people adhere to, to join the ranks of the "infidels" and fight them. The point that religious extremists and members of negative groups do not cross with True Islam is that they go to many activities banned by Islam.

The emergence of extremism comes from views adapted to ignorance, prejudice, that is, their thinking "only my opinion is correct, my own opinion is wrong". These are considered the earliest stages of it. Another manifestation is the inability to see, understand, or understand others. They consider themselves pure and unclean, and attribute others to the astray. He does not recognize those who have shown the Straight Path. It is for these reasons that various revolutions and bloodshed can occur. Members of extremism do not hesitate to achieve their goals. Even willing to sacrifice himself. In this way, the use of force, weapons, and laws will put an end to beliefs, disguise the name of religion, and try to achieve what they want. For himself, he thinks about provoking those who are in a foreign opinion with various tricks. Extremism aggravates the light sentences in religion and treats the people like a camel.

Despite the well-known achievements in the field of peace and interfaith harmony, whether within Kazakhstan or even on a global scale, there are still unresolved issues that need to be resolved quickly. Especially now the world is threatened by religious intolerance, religious extremism and terrorism. They can be attributed to the most acute problems of the XXI century. It is necessary to look for new ways to improve interfaith harmony and dialogue.

References

- Авт. Колл. (2009) Толерантность и культура межнационального общения (Учебно-методическое пособие) // Толерантность и религия. – Краснодар: Просвещение Юг. – 308.
- Алтай Х. (1991) Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі. Құраст. – Сауд Арабия: «Екі Харамның қызметкері Фахд патшаның комбинаты». – 604.
- Байтенова Н.Ж. (2013) Діни экстремизм және оның алдын алу жолдары // <https://kazislam.kz/eislam-569/?lang=ru&>
- Бурбаев Т.К. (2008) Қазіргі Қазақстан жағдайындағы этноконфессионалдык қатынастардың ментальдык негіздері // Ұлттық қауіпсіздік аясындағы діни сәйкестілік мәселесі. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің 75 жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті.
- Жолдыбайұлы Қ. (2008) Күдікпен күрес. – Алматы: Көкжиек – 188.
- Жусипбек К. (2014) Болезнь современности – терроризм // https://islamjournal.idmedina.ru/jour/article/view/56?locale=ru_RU
- Ибадуллаев С. (2014) Дін мен дәстүр. – Алматы: Bainur print. – 192.
- Нурғалиева М.М. (2011) Вызовы религиозного экстремизма в Казахстане: готовность противостоять // Роль традиционных религий в противодействии экстремизму и терроризму: сб. метод. материалов. – Алматы: Институт философии и политологии КН МОН РК. – 150.
- Сейтахметова Н.Л., Бектенова М.К., Жандосова Ш.М. (2017) Eurasianism: to theming the dialogue of religions and cultures as the theme of our relevance // Сборник публикаций научного журнала «Chronos» по материалам XV международной научно-практической конференции: «Актуальные вопросы общественных наук» г. Москва: сборник со статьями (уровень стандарта, академический уровень). – Москва: Научный журнал «Chronos». – 72.
- Оспан Т. (2015) Діни экстремизмнің алдын алудың қандай тәсілі бар? <https://ummet.kz/makalalar/41-c-minbar/25-dini-ekstremizmni-aldyn-aludy-andaj-t-sili-bar.html>
- Сейтахметова Н.Л., Бектенова М.К., Жандосова Ш.М. (2017) Евразийство: к теме диалога религий и культур как тема нашей актуальности // Сборник публикаций научного журнала «Хронос» Материалы XV Международной научно-практической конференции: «Актуальные вопросы общественной науки» Москва: сборник статей (стандартный уровень, академический уровень). – М: Хронос.- 72.
- Хабибуллина Г.Ю. (2008) Исламское образование. Инновационные процессы в конфессиональном образовании. – Москва: ГК ИТЛ. –ч. 1. – 208.
- Хабибуллина Г.Ю. (2008) Исламское образование. Инновационные процессы в конфессиональном образовании. – Москва: ГК ИТЛ. –ч.2. – 208.
- Янг А.М. (2001) Политическая теория: общие проблемы и направления // Хрестоматия к курсу «Основы гендерных исследований». – М: МЦГИМВШСЭН-МФФ. – 143.

References

- Altay H. (1991) Kuran Karim. Qazaqsha magynasy men tusindirmesi [Quran Karim. Kazakh meaning and understanding]. Qurast. – Saudi Arabia: «Eky kharamnyn kyzmetkery Fakhd patshanyn kombinaty». – 604. (in Kazakh)
- Author's Team (2009) Tolerantnost' i kul'tura mezhnacional'nogo obshhenija [Tolerance and culture of the International Society] (educational and methodological approach) // Tolerance and religion. – Krasnodar: Clearance South. – 308. (in Russian)
- Baitenova N.Zh. (2013) Dini jekstremizm zhəne onyn` aldyn alu zholdary [Religious extremism and ways to prevent it] // <https://kazislam.kz/eislam-569/?lang=ru&> (in Kazakh)
- Burbayev T. K. (2008) Kazirgi Kazakhstan zhagdayyndagy ethnoconfessionaldyk katynastardyn mentaldyk negizderi [Mental foundations of ethnoconfessional relations in the context of modern Kazakhstan] //The problem of religious identity in the context of national security. Materials of the international scientific conference dedicated to the 75th anniversary of Al-Farabi Kazakh National University. – Almaty: Kazakh University. (in Kazakh)
- Huntington S. (1998) Modernization and Westernization \ Comparative study of civilizations. Textbook. – М.: Aspect Press. – 556.
- Ibadullayev C. (2014) Din men dastur [Religion and tradition].– Almaty: Bainur print. – 192. (in Kazakh)
- Khabibullina G. Yu. (2008a) Islamic education. Innovative processes in confessional education. – Moscow: GK ITL, – Ch. 1. – 208. (in Russian)
- Khabibullina G. Yu. (2008b) Islamic education. Innovative processes in confessional education. – Moscow: GK ITL, –Ch. 2. – 208. (in Russian)
- Lewis B. (2004) Islam: What is so mean? // Russia in global politics. –No. 2. – 99
- Nurgaliev M. M. (2011) Vyzovy religioznogo jekstremizma v Kazahstane: gotovnost' protivostojat' [Challenges of religious extremism in Kazakhstan: readiness to counteract] // The role of traditional religions in countering extremism and terrorism: collection of method.material. – Almaty: Institute of philosophy and political science of the Republic of Kazakhstan. – 150. (in Russian)
- Nurmanova A., Izbaïrov A. (2009) Islamic Education in the Soviet and Post-Soviet Kazakhstan (1917-2003) // Islamic Education in the Soviet Union and Its Successor States / Ed. By Michael Kemper, Raul Motika, Stefan Reichmuth. – London: Routledge. – 280-312.
- Ospan T. (2015) Dini extremism aldyn aludyn kandy tasili bar? [What is the way to prevent religious extremism?] <https://ummet.kz/makalalar/41-c-minbar/25-dini-ekstremizmni-aldyn-aludy-andaj-t-sili-bar.html> (in Kazakh)

Seitakhmetova N. L., Bektenova M. K., Zhandosova Sh.M. (2017) Eurasianism: to themes the dialogue of religions and cultures as the theme of our relevance // collection of publications of the scientific journal "Chronos" materials XV International Scientific and practical conference: "topical issues of public science" Moscow: collection of articles (standard level, academic level). – Moscow: Chronos. – 72. (in Russian)

Toynbee A. (1991) Comprehension of History. Moscow: Politizdat publ. – 701.

Yang A.M. (2001) Political theory: general problems and directions // Textbook for the course "Fundamentals of gender studies". – Moscow: MTSGIMVSHSEN-MFF. – 143. (in Russian)

Zholdybayuly K. (2008) Kudikpen kures [Fight against suspicion]. – Almaty: Kokzhiek, – 188. (in Kazakh)

Zhusipbek K. (2014) Bolezn' sovremennosti – terrorizm [The disease of modernity – terrorism] // https://islamjournal.idmedina.ru/jour/article/view/56?locale=ru_RU (in Russian)

G. Mazhiev , B. Melissova* , A. Almukhametov

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: b.melissova@gmail.com

HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AS A SECULAR STATE

This article analyzes the historical and legal aspects of the establishment of the Republic of Kazakhstan as a secular country. The subject of the article was chosen as the subject of the study of the Kazakh Khanate and Tsarist Russia and the periods of provisional government. The influence of religion on legal and social relations and the process of secularization were carried out in comparison in these three stages. After all, under the Tsarist Russia, Kazakh society was undergoing transformation in almost all spheres. In addition, this study, as a new wave of political and Social Thought, includes and clearly reflects the secular principles of the Alashorda movement. In particular, they discussed the great contribution of Kazakh nationalists and Islamic reform movements to the development of secular thought, as a result of which the subsequent council was able to create ideological prerequisites for the separation of religion and politics for the Independent Republic of Kazakhstan. All these areas covered by the study allow us to better understand the current secular positions of the Republic of Kazakhstan and determine the future secular orientation of the country. In the course of the study, it was found that cultures that contain elements of secularism, such as tolerance, religious harmony, and equality, as well as conflicting views and opinions, are reflected in the interweaving. In addition, since the study of the historical and legal aspects of the formation of Kazakhstan as a state is limited only to the periods of the Kazakh Khanate, Tsarist Russia and provisional government, the authors suggest to focus on the relationship between Religion and the State in the pre-Islamic period in the Kazakh steppe. It should be noted that in the deep history of the Kazakh people it is impossible to cover the relationship between the State and Religion in one short article.

Key words: Tsarist Russia, secularism, Kazakh Khanate, religious tolerance, provisional government.

Ғ. Мажиев, Б. Мелисова*, А. Альмухаметов

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: b.melissova@gmail.com

Қазақстан Республикасының зайырлы мемлекет ретінде қалыптасуының тарихи-құқықтық аспектілері

Аталмыш мақалада Қазақстан Республикасының зайырлы ел ретінде орнығуының тарихи-құқықтық аспектілеріне талдау жасалынды. Қазақ хандығы және патшалық ресей мен уақытша өкімет кезеңдері мақала тақырыбының зерттеу нысаны ретінде таңдалды. Діннің құқықтық және әлеуметтік қатынастарға әсері мен секуляризация процесі осы үш кезеңде салыстырыла отырып жүзеге асты. Себебі, Ресей патшалығы тұсында қазақ қоғамы барлық дерлік салада трансформацияға, яғни өзгеріске ұшырап отырған болатын еді. Сонымен қатар, бұл зерттеуде саяси және әлеуметтік ойдың жаңаша толқыны ретінде, Алашорда қозғалысының зайырлылық ұстанымдары да қамтылып, нақты көрсетілу арқылы жүзеге асты. Әсіресе қазақ ұлтшылдары мен исламдық реформаторлық қозғалыстар зайырлы ойдың дамуына зор үлес қосқандығы туралы, соның нәтижесінде кейінгі Кеңес тәуелсіз Қазақстан Республикасы үшін дін мен саясатты бөлудің идеологиялық алғышарттарын жасай алғандығы туралы талқыланды. Зерттеуде қамтылған бұл бағыттардың барлығы Қазақстан Республикасының қазіргі зайырлылық ұстанымдарын жіті түсінуге және елдің болашақтағы зайырлылық бағыт-бағдарын анықтауға жол ашады. Зерттеу барысында төзімділік, діни келісім және теңдік секілді зайырлылық элементтері қамтылған мәдениеттер мен қайшы ұстаным көзқарастар мен пікірлердің тоғысып көрініс тапқан кезінде ортаға шығатыны айқын болды. Сонымен қатар авторлар қазақстанданның мемлекет ретінде қалыптасуының тарихи-құқықтық аспектілерін зерттеуде тек қазақ хандығы және патшалық ресей мен уақытша өкімет кезеңдерімен шектелгендіктен, тақырыпты терең зерттеу үшін алдағы уақытта қазақ даласындағы исламға дейінгі кезеңдегі дін мен мемлекет қатынасына тоқтауды ұсынады. Өйткені, қазақ халқының терең тарихындағы мемлекет пен дін қатынасын бір шағын мақалада қамту мүмкін еметігін ерекше атап өтеді.

Түйін сөздер: Ресей патшалығы, зайырлылық, Қазақ хандығы, діни төзімділік, уақытша өкімет.

Г. Мажиев, Б. Мелисова*, А. Альмухаметов
Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: b.melissova@gmail.com

Историко-правовые аспекты становления Республики Казахстан как светского государства

В данной статье проведен анализ историко-правовых аспектов становления Республики Казахстан как светской страны. Объектом исследования темы статьи были выбраны Казахское ханство и периоды царской России и временной власти. Влияние религии на правовые и социальные отношения и процесс секуляризации осуществлялись в сопоставлении на этих трех этапах. Потому что при Русском царстве казахское общество претерпело трансформацию, то есть трансформацию практически во всех сферах. Кроме того, в данном исследовании были освещены и четко отражены секуляризационные принципы движения Алашорда как новой волны политической и социальной мысли. Особенно обсуждалось, что казахские националисты и исламские реформаторские движения внесли огромный вклад в развитие светской мысли, в результате чего последующий совет смог создать идеологические предпосылки для разделения религии и политики для независимой Республики Казахстан. Все эти направления, содержащиеся в исследовании, позволяют более четко понять современные светские принципы Республики Казахстан и определить будущие светские ориентиры страны. В ходе исследования было ясно, что культуры и противоречивые позиции, содержащие такие элементы секуляризма, как толерантность, религиозное согласие и равенство, находятся в центре, когда взгляды и мнения пересекаются. Кроме того, авторы предлагают в дальнейшем остановиться на взаимоотношениях религии и государства в казахской степи в доисламский период для углубленного изучения темы, поскольку в изучении историко-правовых аспектов становления Казахстана как государства ограничиваются периодами Казахского ханства и царской России и временной власти. Следует отметить, что в глубокой истории казахского народа невозможно осветить взаимоотношения государства и религии в одной небольшой статье.

Ключевые слова: Русское царство, секуляризм, Казахское ханство, религиозная терпимость, временная власть.

Introduction

The current state of any country is directly related to its history. The establishment of the modern Republic of Kazakhstan as a secular country can be assessed as the result of changes and transformations of social and legal relations at each stage. The study of the peculiarities of the formation of secular principles in the course of historical events opens the way for the study of future religion-state relations of the Republic of Kazakhstan and helps to develop fruitful proposals for the development of religious freedom in the country.

Research on the relationship between religion and the state in Kazakhstan was conducted by Kazakh and western researchers. However, there are some issues that have not been addressed on this topic. One of them is that the historical stages and legal aspects of Kazakhstan's formation as a secular country have not been thoroughly studied. Therefore, each stage in the history of Kazakhstan is compared and analyzed.

In this regard, the authors will focus on the main trends of secularization and sacralization as historical and social aspects of changes in the legislation on

religion at various stages under the Kazakh Khanate, Tsarist Russia, and the Provisional Government, as well as the transformation of social relations. It also analyzes the views of the Alash movement, which has a special place in the history of Kazakhstan, on the relationship between religion and the state.

Justification of the choice of articles and goals and objectives

The main objectives of the article are as follows:

- 1) Assessment of the influence of religion in public and legal relations under the Kazakh Khanate;
- 2) Analysis of the peculiarities of relations between religion and the state under Tsarist Russia and the Provisional Government;
- 3) Identification of the reasons for the emergence of the need for secularism as a result of legal and social changes in these periods.

Thus, the research work consists of three parts: 1) religious aspects of religion in public and legal relations of the Kazakh Khanate, 2) the process of secularization in social and legal relations during Tsarist Russia and the Provisional Government 3) Conclusion.

Scientific research methodology

To achieve the goals of this article, the authors used comparative-historical methods. As, "Comparative – historical analysis is a field of research characterized by the use of systematic comparison and the analysis of processes over time to explain large-scale outcomes such as revolutions, political regimes and welfare states" (Comparative-historical analysis means revolution, a research area characterized by the use of systematic comparisons and time analysis to explain large-scale results such as political regimes, and welfare conditions) (Mahoney, 2004: 81).

Main part

Under the rule of the Khanate, Islam had a number of statutes in the system of Public Administration in the Kazakh Steppe. At this time, there was a connection and syncretization of traditional norms and norms of Islamic Sharia. In the "Zheti Zhargy" (the set of laws introduced in the Kazakh Khanate by Tauke Khan c.1680-1718) adopted during the reign of Tauke Khan, the system of public relations and power in the Kazakh Steppe, the status of the Biy court and social groups acquire a legal character. The legal aspect of Islam in Kazakh society is determined in the process of sentencing. It is divided into two areas: A) judgments concerning sacred objects; B) judgments concerning public relations. The first includes punishment for insulting and opposing religion, the Creator. For Example, In J. O. Artykbayev's work "Zheti Zhargy", "a person who has insulted God is sentenced to death if seven people prove and testify that he has offended. The death penalty is carried out by stoning in accordance with Sharia law. A person who has converted to another religion, including Christianity, is deprived of the right to own his property and his child. Because the tribe has a common property and soul. For this reason, it is noted that it is not a crime to separate the property of the baptistery and his children from his brothers and sisters", as well as sentences in thirty different religious cases in the "seven statutes" (Artykbayev, 2012: 72). That is, in the state law, opposition to religion, which is the core of holiness, was considered a crime and was severely punished. The regulation of public relations in accordance with Sharia law includes family sentences, false testimony, adultery, murder, and payment of value. The resolution of such controversial issues within the country is entrusted to those who have mastered Sharia

law, have the qualities of justice and honesty. Researcher T. Agdarbekov gives an overview of various types of crimes in the norms of customs of the Kazakh people and identifies five types of crimes. Its fifth type is crimes against religion "the crime was classified in Sharia law as kisas, diat, hadd. He writes that the content of the "Seven Rules" reflects serious, light, moderate types of crimes against religion and Sharia" (Agdarbekov, 2019: 22).

The Kazakhs of the Khanate era, court proceedings were conducted by biys. The biys were judged according to the Seven Rules and "adat" (customs and traditions) and provided a secular judicial system of the Khanate. However, although the biy was not considered a religious person, it is seen that Sharia had a great influence on arbitration. The laws of custom and the content of the "Seven Rules", which the biys relied on, were derived from the sources of the Islamic religion. In turn, this indicates the influence of Islamic Sharia in the judicial system of the Kazakh Steppe (Varenikova, 2016: 174).

In the worldview and social relations of the Kazakh people, a different form of sacrament is formed. It is evident from the fact that the Khojas were considered as the descendants of the Prophet or his Holy companions and accepted as a Holy dynasty. Representatives of this group were classified as representatives of "Aksuyek" (aristocrats), which occupies a special place in the social stratification of the Kazakh people and enjoys great respect. Kazakhs from the tribe belonging to the three Zhuzes (the three main territorial and tribal divisions in the Kypchak Plain area that covers much of the contemporary Kazakhstan, and represents the main tribal division within the ethnic group of the Kazakhs) were attributed to "Qarasuyek" (the main class, including representatives of the Turkic tribes and who are not descendants of Genghis Khan) (Malikov, 2017). In traditional Kazakh society, Khoja formed a Corps of believers who held religious services. He was given the opportunity by his paternal sanctity. Zylíkha Ibadullayeva and her colleagues wrote that "Khoja was an honorary religious priest in the Muslim culture. Also, this paper establishes, that Khoja was a direct descendant of Prophet Muhammad and the propagator of Islam» (Ibadullayeva, Botbaybekova, Abdurakhmanov, 2016: 46). A number of sacred places in the Kazakh Steppe are associated with the names of people of this genus "Khoja". When they were alive, they were considered Saints, and they were considered the favorite pendants of God, whose prayer was accepted by the Creator. After their death, their graves became one of the sacred

sites in the Kazakh Steppe. The history of the life and burial sites of such religious figures as Khoja Ahmed Yasawi and Arystan Bap are preserved to this day.

The secular power of the Kazakh Khanate was in the hands of Khans and Sultans from the "Tores" (descendants of Genghis Khan, who in Kazakh society were represented by Khans and Sultans) which belonged to the category of "Aksuyek" (aristocrats). According to E. Teleuova "Tore is the ruler of the Kazakh society, who led their ancestry from Genghis Khan, and were not the part of the tribal structure of the tribe of the Kazakh community" (Teleuova, 2018: 49). This trend continued until the Khan's power stopped. Khans and Sultans had the right to make laws and acted as observers for their implementation. Sultans ruled each tribe, and Khan was considered the leader of all Kazakhs. The activity of the Tore and the Khoja is observed here, at the junction of power and religion. The Khoja, ensuring the continuity of religious traditions in society and the unity and integrity of society on the basis of this tradition, concentrated spiritual and religious power in their hands.

The religious policy of Tsarist Russia in the Kazakh Steppe can be divided into two periods. In the early period of colonization of the Kazakh Steppes, the imperial authorities pursued a policy of supporting local peoples in their traditional religions, adhering to the principles of religious tolerance. The second stage was characterized by limiting the influence of religions other than orthodoxy, promoting orthodoxy among autochthonous peoples, and pursuing a proselytizing policy. The religious policy of the Russian Empire in the Kazakh Steppe was an integral part of its colonial strategy.

By the end of the 18th century, intensive work was carried out to subjugate the northern and western regions of Kazakhstan to the Tsarist Russia. For colonial purposes, religious policy played an important role. Before Catherine II came to power, the peoples of the Tsarist were forcibly converted to the Orthodox faith. For this purpose, a special "Novokreshchenskaya kontora" (Christian mission for non-Russian peoples of the Volga region) was created and operated. As a result, there was a relentless uprising of Muslim peoples. According to T.Y. Khristoforova the movement of Tatar service against Christianization, presumably in 1748 faced with such fierce resistance and the inclusion of strong-minded nomads in the Tsarist, a change in religious policy was required (Khristoforova, 2017: 127). After all, Kazakhs also professed Islam. Their

Christianization required a lot of cost and resistance. Colonization was more effective than religious opposition to the Tsarist. Therefore, on June 17, 1773, Catherine II issued the Decree on Tolerance of All Religions. The Decree states: "The Creator God is tolerant of all faiths, for example, languages and religions, and so is His Majesty (i.e. the Queen) ... he changed his attitude from orthodoxy to other religions, saying that only love and harmony always prevail among his people" (Full set of the laws of the Russian Empire, 775). This Decree was not aimed at dividing the state and religion, but rather at increasing and strengthening the authority of colonial power by bringing Muslim religious communities closer to the state. The relationship between the Tsarist autocracy and the Muslim community was brought closer by the creation of the Orenburg Muslim Religious Council (OMRC). Since the OMRC was an institution under the control of the Tsarist administration, the government intervened in its internal and external affairs.

Another huge change was that the "Order of the Mullahs" had the authority to carry out their activities in parallel and issue sentences. The Sharia Court was subordinated to the OMRC, and the OMRC was subordinate to the Royal administration. That is, the Muslim judicial system went under control. The jurisdiction of the Sharia court included inheritance, marriage, and Family Affairs. And criminal cases and real punitive cases were subject to the Royal Court. According to Paolo Sartori, "This view is problematic because it is based on the assumption that disputes over inheritance, guardianship, property, sexual relations, charity, and rituals (ibadat) had little bearing on the lives of Muslims and their parish constituencies, and that homicide and highway robbery matter most to the population" (Sartori, 2017: 3). That is, the Sharia Court itself did not function as a particularly influential structure.

Until the middle of the 19th century, the system of Khanate rule was abolished in all tribes of Kazakhs. The Khan was replaced by Sultans and elders (Zimanov, 2009: 215). Thus, the legal and public status of judges decreased. From now on, secular power belonged to the Tsarist Russian. The Sultans became the executors of the Tsarist. And in the judicial system, the competence of Biys (judge, court) continued. The public and legal significance of Biys has not been canceled.

Since the third quarter of the 19th century, the Tsarist's attitude to Islam and religious associations has changed. The policy of anti-Islamism and baptism began to be implemented (Tomohiko, 2007:

28). In the 1860s, with the annexation of the southern territory of the Kazakh Steppe to the territory of the Tsarist, new projects and reforms were developed. The reforms of 1867-1868 and 1891 introduced a new management system. A number of cases under the jurisdiction of the Biy and Sharia courts were transferred to the jurisdiction of the civil court. The process of gradually narrowing the competence of the Sharia Court and strengthening the role of the civil court and legislation continued until the last period of Tsarist. Researcher B. Mirzageldiyev has stated the following: "in its activities, the Spiritual Assembly was guided by a peculiar synthesis of the norms of the Sharia and Russian legislation. Under the suppression of Russian authority, it had to enforce the regulations, which restricted clergy to adopt rules of the Sharia law explicitly contradicting the laws of Russian government" (Mirzageldiyev, Shamshadin, Almukhametov, 2019: 153). In general, the judicial system was organized differently in each region. For example, the people's courts of the Syrdarya, Turgai, and Zhetisu regions had significant differences from each other. In comparison with the courts of Semipalatinsk, Turgay, and Akmola regions, the jurisdiction of the religious and traditional court in the Syrdarya region was broader. Since the proximity of the southern territory to Kokand, Khiva and other Central Asian religious centers indicates the predominance of the role of religious institutions in these regions. Therefore, the Tsarist administration did not immediately narrow the competence of traditional and religious institutions here. He believed that the proximity of the northern and western territories of Kazakhstan to Russia in comparison with the southern regions and the early entry into the Empire would allow the colonial authorities to act freely in the legal sphere. For this reason, the jurisdiction of the traditional Sharia Court in these regions has been narrowed, and the scope of the civil court case has been expanded.

On the territory of the steppe, religious affairs were supervised by regional administrations. Therefore, religious affairs, including the appointment of Muslim clerics and supervision of their activities, were transferred to the jurisdiction of the civil authorities. The essence of the charter here was aimed at limiting the role of Islamic institutions in the Kazakh Steppe, as well as reducing the influence of Tatar and Central Asian religious figures. In Article 99, the construction of a mosque was carried out in Akmola, Semipalatinsk, Semirechye regions with the permission of the Steppe governor-general, and in the Ural and Turgai regions with the permission

of the Ministry of Internal Affairs. It is planned that the financial support of the mosque and religious education will be provided by the majority of the population on a voluntary basis. Article 100 states that "*the activities of Waqf (an inalienable charitable endowment under Islamic law) funds have been terminated*" (The governance statement for Akmola, Semipalatinsk, Semirechensk, Ural, and Turgay Regions, 515). At the same time, the civil rights of the clergy were equated with those of ordinary society, and they were no longer provided with tax benefits.

The researcher Mustafa Tuna argued that the process of secularization was carried out through the reform of madrasas on the territory of the Empire. The researcher noted that "especially in a number of popular madrasas of Russia after the revolution of 1905, various reforms were characterized by non-religious and anti-religious, negative content of the Western model. Consequently, education and general student practice in such madrasas have become a process of secularization. Well, Islam as a religious system has lost its weight and has become unattractive for many students. They later assess the development of a reform movement that goes beyond the Islamic problem" (Tuna, 2011: 540).

A number of Kazakh intellectuals were educated in madrasas taught in the Jadid way. For example, 154 students studied at the Galiya Madrasah in Ufa from 1907 to 1917 (Oskembayev, Zhabagina, 2014). Among them were Kazakh educators such as Magzhan Zhumabayev and Beimbet Mailin (Arshabekov, 2016).

The Kazakh intelligentsia, which supported the idea of jadidism, united around the Alash movement. Most of the Alash-Orda members were Kazakh intellectuals who mastered European and Muslim education. Among those who proposed the modernization and reform of Kazakh society were those who tried to build the relationship between religion and the state in accordance with the principles of secularism, based on the views of Western educators, especially French thinkers, and those who recognized the historical, cultural and spiritual role of religion in society and supported the granting of a special status to Islam. Uyama T. stated that: «Another interesting thing about the first modern intellectuals is that some of them were worried about the influence of Islam and the Tatar language. They were very proud of the Kazakh language and traditions, and feared that Islamic doctrines and Tatar culture would "contaminate" the purity of Kazakh culture" (Uyama, 2000: 78). However, the common goal of both groups is to create a sovereign Kazakh country.

This new period of Kazakh history was marked by the fact that the Kazakh people as a political nation raised their goals, rights, and freedoms to the level of public consciousness. Their social, cultural, political, and legal views have caused an unprecedented great resonance in Kazakh society.

Alikhan Bokeikhanuly, the leader of the Alash movement, divides public figures into two groups on the issue of relations between religion and the state. The first is those who, as a model of development, are guided by Western political, social, constitutional, and legal values. They give priority to the ideas of Western secularism and laicism in social and legal practice and transformation. And the second group was formed by thinkers who sought to connect and harmonize social development with religion and national values. Thinkers in this group put forward the harmony and non-contradiction of religion and social development. Representatives of both groups criticized the colonial policy of Tsarist autocracy. The restriction of political rights and freedoms of the Muslim peoples in the Tsarist, social inequality and the fact that the state gave priority to Orthodoxy and alienated other religions from public life caused widespread discontent (Oskembayev, Zhabagina, 2014). In protest against the position of Tsarist Russia on the Christianization of autochthonous peoples, the intelligentsia sent proclamations from 1902 to 1905. In the Karkaraly petition of 1905, the Kazakh intelligentsia demanded that the inheritance be transferred to religious specialists and provide Kazakhs with Muslim clergy, equate their status with the clergy of the Kazan Tatars, create conditions for pilgrimage, allow a Waqf system that provides religious houses of worship and educational institutions, introduce subjects of Muslim content in schools, not forcibly engage in the Christian faith or forcibly teach literature in these areas (Arshabekov, 2016). These proposals of the Alash-Orda members were a systematic step towards ensuring the freedom of religion of the Kazakhs in the Tsarist Russia. That is, through religious equality and freedom, he called not to discriminate against anyone. As a result, the prerequisites for the main principles of secularism were developed.

An article on the benefits of religious tolerance and the harm of religious discrimination in society was published in 1913 in the *Qazaq gazetі* №1,2 and 3 under the title " Surat kofehanasy" (Surat Cafe). According to the article, Bokeikhan tells the story of a fight between people of different religions in a small cafe in Surat, India, trying to prove the name of God and the truth of their religion. At the end

of his speech, Bokeikhan concludes with the conclusion of the Chinese Confucian religion that each religion has its own truth, but it is pointless to argue to prove this truth. "That's what the Confucian Chinese said," the article said. The people, who were shouting and arguing for the supremacy of religion, left the quarrel in silence. The word is taken from the words of the great Russian philosopher Tolstoy, who treated all mankind with brotherhood. He got it from Bernard's Desan Pierre. If others looked at it through the eyes of Tolstoy, there would be no place for bloodshed in the Balkans today. Bokeikhan generally offers such a term as "brotherly eye" (Sultan Khan, 2016: 111). This position means that it contributes to the prevention of various conflicts and the formation of tolerance. In this regard, the influence of the ideas of religious thinkers of Western thinkers, in particular, Jacques-Henri Bernardin de Saint-Pierre and Leo Tolstoy, on the views of Bokeikhan is obvious. Bokeikhan directly connected the division of religion and the state with the national interests of the Kazakh people. The above Bokeikhanov's writings and Uyama's research show that the secular ideas of the Kazakh intelligentsia of the early twentieth century were directly related to the national interest.

The nationalism and common interests of the Kazakh intelligentsia were the liberation from imperial oppression. In order to achieve this goal, it was important to achieve religious, political, and cultural equality of the Kazakhs who were discriminated against on a daily basis at that time. In this regard, there is a widespread belief that religion should also serve the national interest. Bokeikhan called on the Kazakhs to use the alms (charity) of the month of Ramadan for the benefit of the nation: Each of these obligatory alms is given not only for the benefit of one person but for the benefit of the whole nation. It is like a school, a madrasah for the benefit of the nation ... " (Sultan Khan, 2013: 306). At the same time, Kazakh nationalists advocated not to lag behind the achievements of globally developed countries. The most developed countries at that time were European countries in the west and Japan in the east. Therefore, the history of secularization and industrial achievements of these countries became a ready model for the Kazakh nationalists to achieve their goals. For example, Bokeikhan said, "Europe publishes the newspaper. In Europe, the paper is a mirror of life. Whatever life is, it is in the newspaper. After reading the newspaper, people see themselves. Excessive knowledge is a method, it is a life-long controversy. The newspaper writes

that Europe is alive, or every person, every political party will appear in the newspaper and act according to the actions of the other side. We took a European newspaper and did not write about it in Kazakh life, or we were stingy with Karymbaydai, language and news” (Qazaq gazeti, 1915).

In 1917, the position of the Alash movement in relation to religion and the state was published. The program, which includes these principles, defines the separation of religion from the state. In the content of the document: "the matter of religion should be separate from the matter of the state. All religions have equal rights Religion is free. To have own Muftiate (an administrative territorial entity under the supervision of a Mufti). Cases such as marriage, divorce, funeral, naming a child to be in the mullah, the widow's dispute to be considered in court" (Shaptayeva, Aldzhanova, 2017: 43). In December of the same year, the government of the Alash Horde was formed and Gumar Karash was elected Chief Kazi of the Kazakh people at the Orenburg Muftiate meeting. He was a Jadid theologian (Atash, Alzhan, 2014: 59).

The complete separation of the state and religion was established by law under the Provisional Government, which came to power after the February Revolution. In 1917, the Provisional Government adopted the document "on freedom of conscience. Its four chapters contained information about the separation of the state from religion. The first chapter states that "every Russian citizen is guaranteed freedom of conscience. The application of civil and political law does not apply to religious beliefs, and no one is persecuted for religious beliefs, and any restrictions on religious beliefs are not allowed" (Krikun, 2016: 107). The position regarding the change of religious faith and the belief or non-belief in the religion was confirmed by each citizen at the age of 14 by writing a written application to the Local Court. Sometimes it is also realized through oral statements. If a citizen is a member of a religious association, state institutions inform them about the change of religious beliefs or non-adherence of a citizen who has reached the age of 14, and report the same information to the local administration in case of non-adherence to any religious beliefs. V.G. Krikun wrote "Although religion was separated from the state under the Provisional Government, the Provisional Government retained the previous structures governing religious associations" (Krikun, 2016: 106). As proof of this, he cites the Russian Orthodox Church, and/which assesses that although the Synodal system of the church was abolished, it

was subordinated to the Ministry of religious faith and remained in the eyes of society as an assistant to the state apparatus. The ROC (Russian Orthodox Church) gradually began to separate from being the main partner of the state. After all, the Provisional Government did not pay much attention to Confessional features and declared the legal equality of all religions.

Before the adoption of the document "on freedom of Conscience" of July 14, 1917, Orthodox people were obliged to bring up their children in the spirit of orthodoxy, and the provisional government transferred such a will to the discretion of each grandfather. During the Russian autocracy, one of the parents was orthodox, and the other was obliged to adhere to the Orthodox faith for a child born from a marriage of faith. And the Provisional Government made it possible to determine the religious faith of a child based on the common consent and choice of parents with different religious beliefs. The ninth subparagraph of this document provides for issues related to religious educational institutions. On June 20, 1917, the competence of the Orthodox Church in schools was abolished, and this task was transferred to the Ministry of Public Education. The transfer of educational institutions to the jurisdiction of civil structures accelerated the process of secularization in the country. Researcher K. Yerofeyev: "It was under this provisional government that the principle of secularization policy began. Real estate, as well as typography and literature, were seized from the possession of the church. It should be noted that these initiatives of the Provisional Government were continued by the Soviet government" (Yerofeyev, 2015: 40).

Results and discussion

There are limited three stages in the history of the development of secularism in Kazakhstan. In the periods covered in Table 1, it is possible to compare the ways and characteristics of the formation of the pre-Soviet secular principles. The main sources in the study were the records and research of that time, as well as legislative documents.

Table 1 compares the importance of religion in society and the state through religious and secular legislation. As we can see, after the Kazakh Khanate, the importance of Sharia and traditions in society was constantly weakening. State law preferred Islam during the Kazakh Khanate and the Orthodox Church during the Tsarist Russia. Only under the Provisional Government were covered secular principles.

Table 1 – Comparison of the importance of religion in society and the state through religious and secular legislation

	The Kazakh Khanate	In the Kazakh Khanate under the Tsarist regime (before 1868)	The Tsarist regime (after 1868)	The Provisional Government
The Sharia function	Included articles protecting Sharia law. The death penalty was applied (Zheti Zhargy)	Included marriage and family relations. The death penalty was not applied (Sharia law weakened every year)	Included marriage and family relations. The death penalty was not applied (100 Rubles (currency name) and no more than 300 rubles for the cases related with nomads)	Included marriage and family relations (did not include any punishments)
Adat (customs and traditions)	Khanate attitude included in priority	Kazakhs public relations covered (not included serious criminal cases)	Kazakhs public relations covered (100 rubles and 300 rubles for Nomads)	Kazakhs public relations covered (cases related with punishments not included)
State Law	Law, in particular Secular was prioritized	General Imperial Law include “religious tolerance”, however Orthodox elements was included too	General Imperial Law include discrimination by Orthodox elements	Law based on secular principles

Table 2 provided an information to determine the importance and influence of religion through the religious people in society. In this case, the period of Tsarist law was divided into before years 1868 and after 1868. The reason is that in 1867 and 1868 the Tsarist government created the Provisional Government and introduced changes in the field of religion and the judiciary. This is clearly in Table 1.

During the reign of the Kazakh Khanate, clergy was appointed from the masters and masters had a special status. During the reign of the Tsar until 1868, the Tatars had a special status and were active in society. Their status was maintained after 1868, however the State decreased their activities.

In Kazakh society Mullahs (a person who has higher education in Islamic theology and sharia law) performed a religious and Sharia function. In order to strengthen the administrative power in the Kazakh Steppes, the Tsarist government assigned Mullahs religious and political, administrative functions. Religious duties only were approved under the Provisional Government.

Table 2 illustrates the relationship between religion and the State. The Kazakh Khanate gave priority to Islam, while the Tsarist government to the Orthodox Church. During the Provisional government, the State and religion were separated.

Table 2 – Illustration of the relationship between religion and the State

	The Kazakh Khanate	In the Kazakh Khanate under the Tsarist regime (before 1868)	The Tsarist regime (after 1868)	The Provisional Government
Mullahs appointed	Khoja (s)	Tatars (Mullah)	Believers from Kazakh families	Believers from Kazakh families (Jadidist)
Mullah’s function	Religious	Religious, administrative and political	Religious, administrative and political	Religious
Religion and the State	Islam was as the main religion	Orthodox was as the main religion	Orthodox was as the main religion	Religion and the State were separated

However, apart from this period, the relationship between the state and religion in the earlier history of Kazakhstan requires special study. Because the history of Kazakhstan covers only the period after the Kazakh Khanate, there is an opportunity to study today's topic in more depth, so it is important for future researchers to conduct research in this area. Also, the pre-Islamic psychology of the Kazakhs and their attitude to religion and the ruler are still among the topics of interest.

Conclusion

In the introductory part of the article, the authors set the following tasks:

- 1) Assessment of the influence of religion in public and legal relations under the Kazakh Khanate;
- 2) Analysis of the peculiarities of relations between religion and the state under Tsarist Russia and the Provisional Government;
- 3) Identification of the reasons for the emergence of the need for secularism as a result of legal and social changes in these periods.

According to the main section, religious power under the Kazakh Khanate belonged to the "Khoja", secular power belonged to the Khans and Sultans, and the judicial system belonged to the Biys. During the reign of Tsarist Russia, the Khan's power was abolished, and the Khoja was replaced by "Decree mullahs". In the judicial system, the Biy (judge, court) and parallel were used together with the general Imperial Court and the Sharia Court. However, among these three different courts, the jurisdiction of the general Imperial Courts was expanded, and the other two were narrowed. This process itself has influenced the reduction of religious elements of the legal framework in the management of the Kazakh Steppe.

The policy of baptism of Tsarist Russia and its actions against the religion of Islam stimulated the development of the Kazakh intelligentsia's idea of freedom of religion and the Prevention of discrimi-

nation. Meanwhile, the transformation of the Muslim peoples into colonies and the economic backwardness of Western countries brought to the center the positions of the Muslim intelligentsia regarding modernization. The reformatory view that Islam should have a positive impact on the modernization of not only religious teaching but also public consciousness has become widespread. In turn, this idea advocated allowing each industry to develop individually, suppressing the idea that religion should control everything. As a result, the opinion of Alashorda residents was born in favor of the separation of religion and the state.

In the history of Kazakhstan's relations between religion and the State, it became clear that the legal nature of the secularized state is fully reflected in the legislative documents of the "Provisional Government". Under the Provisional Government, freedom of religion was declared. At the same time, religious and public institutions were separated. The fact that these positions of the "Provisional Government" were supported by the Muslim and Russian intelligentsia showed that the policy of "religious discrimination" is outdated. Therefore, the beginning of the 20th century can be perceived as the time of consolidation of secular principles of Kazakh society.

Thus, the above research has shown the special place of the formation of modern Kazakhstan as a secular state during the reign of Tsarist Russia and the Provisional Government. Kazakh nationalists and Islamic reformist movements in particular made a significant contribution to the development of secular thought. As a result, the subsequent Soviet was able to create ideological preconditions for the separation of religion and politics for an independent Kazakhstan. However, due to the fact that the topic covers a long period, there is a need for a full-fledged study, focusing on each stage.

The article covers three stages and historical and legal aspects, but it is proposed to study the cultural values that influence religion and power on the pre-Kazakh Khanate and pre-Islamic secularism.

References

- Аташ Б.М., Альжан К.У. (2014) Құмар Қараш. – Алматы: Философия, саясаттану және дінтану институты. – 375.
- Ағдарбеков Т. (2012) Қазақтың әдет-ғұрып нормаларындағы қылмыстың түсінігі мен түрлері //Құқықтану ғылымының өзекті мәселелері журналы. Т. 62, 2. – 21 -40.
- Артықбаев Ж.О. (2012) Жеті жарғы мемлекет және құқық ескеркіші (зерттеу, деректер, тарих, мәтін). – Алматы: Жеті жарғы. – 150.
- Аршабеков Т. (2016) Әлихан және қарқаралы петициясы. <https://e-history.kz/kz/projects/show/23437/>
- Вареникова С. П. (2016) Казахское обычное право и судопроизводство биев. ЛексРусика. // Этноправо. – 8 (117). – М.: Университет имени О.Е.Кутафина в развитие правовой науки– 168-177.

- Ерофеев К.Б. (2015) Законодательные реформы Временного правительства о свободе совести и вероисповедания (март-октябрь 1917 г.) // Юридическая наука: история и современность. Том. 7. – 39 – 44.
- Зиманов С. (2009) Политический строй Казахстана первой половины XIX века и Букеевское ханство. – Алматы: Издательство Арыс. – 496.
- Крикун В. Г. (2016) Вероисповедная политика Временного правительства. – Вологда: Наука сегодня. – 106 -108.
- Қазақ газеті (1915). №94. Қыр баласы. <https://abai.kz/post/106939>
- Оскембаев К. С., Жабагина А. К. (2014) XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы саяси партиялар. <https://e-history.kz/en/contents/view/2427>
- Полный свод законов Российской империи. Том. 17, 13996. – 775 -776.
- Положение об управлении Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областями от 25 марта 1891 года. Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования Т.5. (2005): Алматы – 500-518.
- Сұлтан Хан Ж.А. (2013) Бөкейхан Алихан шығармаларының 9 томдық толық жинағы. Т. 6. – Астана: Сарыарқа. – 520.
- Сұлтан Хан Ж.А. (2016) Бөкейхан Алихан шығармалары. Екінші басылым. Том. VIII. Сарыарқа баспа үйі: Астана. – 568.
- Сұлтан Хан Ж.А. (2018) Бөкейхан Алихан шығармалары. Үшінші басылым. – Астана: Алашорда. Т. X. 562.
- Христофорова Т.Е. (2017) Деятельность Новокрещенской конторы во второй трети XVIII века // Наука и образование: исследования и разработки в эпоху глобализации. – 126 -131.
- Шаптаева Т., Альджанова Н. (2017) Алаш зиялыларының дін мен мемлекетке көзқарастары // ҚазҰУ Хабаршы, Дінтану сериясы. Том. 11, №3. – 40-44.

References

- Agdarbekov T. (2012) Kazakhtyn adet-guryp normalaryndagy kylmystyk tusinigi men turleri [The concept and types of crime in Kazakh customs norms] //Journal of actual problems of jurisprudence. Vol. 62, 2. – 21-40. (in Kazakh)
- Arshabekov T. (2016) Alikhan jane karkaraly petisiyasi. [Alikhan and karkaraly petition]. Retrieved from <https://e-history.kz/kz/projects/show/23437/> (in Kazakh)
- Artykbayev J. O. (2012) Zheti zhargy memleket zhane kukuk eskerkishi (zertteu, derekter, tarih, matin) [Monument of state and law "Zheti zhargy" (study, data, history, text)]. Almaty: Zheti zhargy. – 150. (in Kazakh)
- Atash B.M., Alzhan K.U. (2014) Gumar Karash. – Almaty: Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies. – 375. (in Kazakh)
- Ibadullayeva Z., Botbaybekova S., Abdurakhmanov N. (2016) The Khoja of West Siberia and Central Asia. The Anthropologist. Vol.26, 1,2. – 46-51.
- Khristoforova T. E. (2017) Dejatel'nost' Novokreshhenskoj kontory vo vtoroj treti XVIII veka [Activity of the newly baptizing office for the second third of the 18 century]// Nauka i obrazovanie: issledovaniya i razrabotki v jepohu globalizacii. Science and education: research and development in the era of globalization. – 126-131 (in Russian).
- Krikun V. G. (2016) Veroisповедnaja politika Vremennogo pravitel'stva [Religious policy of the Provisional government]. Nauka segodnja: Vologda city (Russian Federation). – 106-108. (in Russian).
- Mahoney J. (2004) Comparative-historical methodology //Annual Review of Sociology. Vol. 30.- 81-101. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/29737686?seq=1>
- Malikov, A. (2017) Kinship Systems of Xoja Groups in Southern Kazakhstan, Anthropology of the Middle East //Anthropology of the Middle East. Vol. 12, Issue 2. Retrieved from <https://www.berghahnjournals.com/view/journals/ame/12/2/ame120206.xml>
- Mirzageldiyev B., Shamshadin K., Almukhametov A. (2019) Aspects of management of the institute of Muslim clergy in Kazakhstan overview of the Russian Empire and the Soviet Union// European Journal of Science and Theology. Vol.15, 5. – 147-158.
- Oskembayev K. S., Zhabagina A. K. (2014) XX gasyrdin basyndagy Kazakhtandagy sayasi partialar. [Political parties in Kazakhstan in the early 20th century]. Retrieved from: <https://e-history.kz/en/contents/view/2427> (in Kazakh).
- Polnyj svod zakonov Rossijskoj Imperii [Full set of the laws of the Russian Empire]. Vol. 17, 13996. – 775-776. (in Russian)
- Polozhenie ob upravlenii Akmolinskoj, Semipalatinskoj, Semirechenskoj, Ural'skoj i Turgajskoj oblastjami ot 25 marta 1891 goda [The governance statement for Akmola, Semipalatinsk, Semirechensk, Ural, and Turgay Regions dated March 25, 1891]. The ancient world of Kazakh's law. Materials, documents and research T.5. (2005): Almaty – 500-518. (in Russian)
- Qazaq gazetі (1915) Qyr balasy [Child of the field]. №94. Retrieved from <https://abai.kz/post/106939>
- Sartori P. (2017) Exploring the Islamic Juridical Field in the Russian Empire: An Introduction. Islamic law and society. Vol 24, 1,2. – 1-19.
- Shaptayeva T., Aldzhanova N. (2017) Vzglyad intelligencii Alash na religiju i gosudarstvo. [Alash intelligence's view of religion and state]. Vestnik KazNU. Eurasian Journal of Religious studies. Vol. 11, 3. – 40-44. (in Russian).
- Sultan Khan Y.A. (2013) Bokeikhan Alikhan shygarmalarynyn 9 tomdyk tolyk jinagy [Complete nine-volume collection of works by Alikhan Bokeikhan]. – Astana: Saryarka. Т. 6. – 520. (in Kazakh).
- Sultan Khan Y.A. (2016) Bokeikhan Alikhan shygarmalary [Works of Alikhan Bokeikhan]. Second edition. – Astana: Saryarka Publishing House, Vol. VIII. – 568. (in Kazakh)
- Teleuova E. (2018) Social structure and social stratification of traditional society. Vestnik KazNU. History. Vol.90, 3. – 47-55.
- Tomohiko U. A. (2007) Particularist Empire: The Russian Policies of Christianization and Military Conscriptioin in Central Asia. -23-40.
- Tuna M. (2011) Madrasa Reform as a Secularizing Process: A View from the Late Russian Empire.//Comparative Studies in Society and History. Vol. 53, 3. – 540-570. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/41241824?seq=1>

Uyama T. (2000) *The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century.* – 70-99.

Varenikova S. P. (2016) *Kazahskoe obychnoe pravo i sudoproizvodstvo biev.* [Kazakh common law and jurisdiction of biys]. *Lex Russica.* –Etnopravo 8 (117); Moscow. University named after O.E.Kutafin in development of legal science – 168-177. (in Russian)

Yerofeyev K.B. (2015) *Zakonodatel'nye reformy Vremennogo pravitel'stva o svobode sovesti i veroispovedanija (mart-oktjabr' 1917 g.)* [Legislative reforms of the Provisional government on freedom of conscience and faith of March-October, 1917] *Juridicheskaja nauka: istorija i sovremennost'.* Legal science: history and modernity. Vol. 7. – 39-44. (in Russian)

Zimanov S. (2009) *Politicheskij stroj Kazahstana pervoj poloviny XIX veka i Bukeevskoe hanstvo* [The political course of Kazakhstan in the first half of 19th century and Bukey Khanate]. Publishing house Arys: Almaty. – 496. (in Russian)

С. Абдунайм¹ , А. Дүйсенбаева^{2*} , М. Исахан²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: albina87.03@yandex.kz

ХАФИЗ ӘД-ДИН ӘЛ-КЕРДЕРИ ӘЛ-БАЗАЗИ ЖӘНЕ ОНЫҢ «ӘЛ-ФАТАУАЛ-БАЗЗАЗИЯ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ҒИБАДАТҚА ҚАТЫСТЫ КӨЗҚАРАСТАРЫНЫҢ РАЦИОНАЛИСТІК МӘНІ

Мақалада Хафиз әд-дин Мұхаммед бин Мұхаммед бин Шиһаб бин Юсуф әл-Кердери әл-Хорезми әл-Базззидің өмірі, ол өмір сүрген дәуірдегі саяси-діни ахуал, Алтын Орда мемлекетінің құлдырауының саяси себептері, ғалымның Алтын Ордадан тұрақ таба алмай Осман мемлекетіне қоныс аударып, ондағы ғұламалармен пікірталас өткізуі, оның «Әл-Фатауал-Базззазия» еңбегінің фикһ іліміндегі орны мен рөлі сараланады. Сондай-ақ, Базззидің «Әл-Фатауал-Базззазия» еңбегіндегі ғибадат мәселелеріне қатысты ойлау қабілеті, талдаушылық қасиеті, ол берген діни үкімдердегі рационалистік пайымдаулар, айталық тазалық (дәрет), намаз, ораза, ұшыр, зекет, қажылық және мемлекет қазынасы мәселелерін талдаудағы ақылға мән берушілік сипаттары сөз болады. Базззидің фикһ көзқарастарын талдау барысында Әбу Ханифа мәзһабының өзге ғұламаларының көзқарастарымен салыстырылып, ғылыми зерделенеді. Дербес көзқарастарының ғылымилығын негіздеу арқылы оның фикһ іліміндегі орны мен рөлін айқындауға мән беріледі. Жалпы, «Әл-Фатауал-Базззазия» Ханафи мәзһабындағы классикалық шығармалардың бірі болып есептеледі. Хафиз әд-дин Мұхаммед бин Мұхаммед бин Шиһаб бин Юсуф әл-Кердери әл-Хорезми әл-Базззиді кейбір зерттеушілер абсолютті мужтахид дәрежесіне көтерілмегендігін айтса да, «Әл-Фатауал-Базззазия» да көтерілген әрбір фикһтық тақырыпқа автор Құран мен сүннеттен, фикһ мамандарының тұжырымдарын қисынды дәлелмен уәж айта отырып, өзінің иjtihadын ұсынған. Осы тұрғыда «Әл-Фатауал-Базззазия» авторының рационализмге басымдық бергендігі айқын аңғарылады. Әрі «Әл-Фатауал-Базззазия» авторының ғылымдағы амбициясын да көрсетеді.

Түйін сөздер: мәзһаб, таһарат, намаз, ұшыр, зекет.

S. Abdunaim¹, A. Duissenbayeva^{2*}, M. Issakhan²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: albina87.03@yandex.kz

Hafiz al-din al-Kerderi al-Bazazi and the rationalistic essence of his views on worship in "Al-Fatawal-Buzzazi"

The article highlights the life of Hafiz al-Din Muhammad bin Muhammad bin Shihab bin Yusuf al-Kerderi al-Khorezmi al-Buzzazi, the political and religious situation in his time, the political reasons for the decline of the Golden Horde, Not finding a place for himself to live in the Golden Horde, scholar moved to the Ottoman Empire, discussion with scholars, the place and role of his work "Al-Fataawal-Bazzazia" in teaching jurisprudence. In addition, Buzzazi's ability to think about issues of worship in his work Al-Fataawal-Buzzazi, his analytical skills, rationalistic views on the religious precepts he gave, such as purity (takarat), prayer, fasting, tithe, alms, pilgrimage and the state treasury. In analyzing Bazzazi's views on jurisprudence, they are compared with the views of other scholars of the Abu Hanifah madhhab and studied from a scientific point of view. The emphasis is on defining his place and role in jurisprudence by substantiating the scientific nature of his views. In general, "Al-Fataawal-Buzzaziya" is one of the classics of the Hanafi school. Although Hafiz al-Din Muhammad bin Muhammad bin Shihab bin Yusuf al-Kerderi said that al-Khwarizmi al-Buzzazi did not rise to the status of absolute mujtahid, the author clarified the conclusions of fiqh scholars from the Qur'an and Sunnah. for each fiqh topic raised in al-Fataawal al-Buzzazi, he presented his ijthihad with arguments. In this context, it is clear that the author of Al-Fataawal-Buzzazia prefers rationalism. And this is manifested in the ambitions of the author of "Al-Fataawal-Buzzazia" in science.

Key words: madhab, taharat, prayer, ushr, zekat.

С. Абдунайм¹, А. Дуйсенбаева^{2*}, М. Исахан²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: albina87.03@yandex.kz

Хафиз әд-дин әл-Кердери әл-Базази и рационалистическая сущность его взглядов на богослужение в «Аль-Фатаваль-Базазия»

В статье рассматривается жизнь Хафиза ад-Дина Мухаммада бин Мухаммада бин Шихаба бин Юсуфа аль-Кердери аль-Хорезми аль-Базази, политическая и религиозная ситуация в его время, политические причины упадка Золотой Орды, Не найдя себе места для жизни в Золотой Орде, ученый перебрался в Османскую империю, обсуждение с учеными, место и роль его произведения «Аль-Фатаваль-Базазия» в преподавании юриспруденции. Кроме того, способность Базази думать о вопросах поклонения в своей работе «Аль-Фатаваль-Базази», его аналитические способности, рационалистические взгляды на религиозные предписания, которые он давал, такие как чистота (тахарат), молитва, пост, десятина, милостыня, паломничество и государственной казны. При анализе взглядов Базази на юриспруденцию они сравниваются с взглядами других ученых мазхаба Абу Ханифа и изучаются с научной точки зрения. Акцент делается на определении его места и роли в юриспруденции путем обоснования научности его взглядов. В целом «Аль-Фатаваль-Базазия» – одна из классиков ханафитской школы. Хотя Хафиз ад-Дин Мухаммад бин Мухаммад бин Шихаб бин Юсуф аль-Кердери сказал, что аль-Хорезми аль-Базази не поднялся до статуса абсолютного муджтахида, автор разъяснил выводы ученых фикха из Корана и Сунны. по каждой теме фикха, затронутой в «Аль-Фатаваль аль-Базази», он представил свой иджтихад с аргументами. В этом контексте очевидно, что автор «Аль-Фатаваль-Базазия» предпочитает рационализм. И это проявляется в амбициях автора «Аль-Фатаваль-Базазия» в науке.

Ключевые слова: мазхаб, таһарат, намаз, ушр, закят.

Кіріспе

Тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстан қоғамында өткенге үнілу арқылы санаға тарих тағылымын сіңіру мәселесі мемлекеттік деңгейде қолға алынып, осы күнге дейін бірқатар іс-шаралар жүзеге асырылды. Елімізде бірнеше жылдар бойы «Мәдени мұра» бағдарламасының қолға алынуы, соңыра «Рухани жаңғыру» бағдарламасының кең масштабта іске асырылуы, сондай-ақ, Қазақ хандығының 550 жылдық мерейтойы мен Алаш Орданың 100 жылдығы және Алтын Орда мемлекетінің 750 жылдық мерейтойы секілді даталар мемлекеттік деңгейде атап өтілді. Аталған ауқымды жобалар мен мерейтойларда тарихи тұлғалардың өмірі мен мұраларын зерделеуге ерекше мән берілді. Себебі, тұлғалар өнегесі арқылы ғана жасампаз тарихымыздың құны артатыны белгілі. Осы тұрғыда, тарихта өмір сүрген саяси билеушілер және қоғам қайраткерлерімен қатар дін ғұламаларының да орны ерекше екені мәлім. Әсіресе, орта ғасырлар тарихында діннің қоғамдық рөлі аса жоғары болғанын ескерсек, дін ғұламаларының шығармашылығын танып білудің маңызы зор екені түсінікті. Өзінің іздеушісін күтіп жатқан қаншама тарихтағы діни тұлғаларымыз бар. Сондай ірі дін ғұламалардың бірі Арал теңізі бойындағы Кердер қаласынан шыққан Хафиз әд-дин Мұхаммед бин Мұхаммед

бин Шихаб бин Юсуф әл-Кердери әл-Хорезми әл-Базази десек, сірә қателеспейміз. Оның фикһ іліміне қатысты жазған «Әл-Фатауал-Базазия» еңбегіндегі рационалистік ой-тұжырымдар ол өмір сүрген дәуір үшін ғана емес дінге бет-бұрыс қарқынды жүріп жатқан бүгінгі уақыт үшін де аса маңызды.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Қазақстан мұсылмандарының тарихи тұрғыдан алғанда діни сенімі ислам дінінің сунниттік Ханафи мәзһабымен байланысты. Біздің мемлекетіміз дін қатынастарын реттеу мен дамытуда тарихи негізі бар осындай сара жолдарды қаперге алып, базбір түйткілді мәселелерді шешуде оны өз кәдесіне жаратуда. Бұл пікірімізге Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңының кіріспесінде «ханафи бағытындағы исламның» халықтың мәдениетінің дамуы мен рухани өміріндегі орнын мойындайтындығын (ҚР Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы Заң, 2011) атап өтуі, Қазақстандағы республикалық мәртебесі бар екі діни бірлестіктің бірі Қазақстан Мұсылмандары Діни Басқармасының Ханафи мәзһабын ұстануы (ҚМДБ, 2021) дәлел бола алады. Себебі, мың жылдан бері халқымыздың мәдениеті Ханафи

мәзһабының құндылықтарымен біте-қайнасқан болатын (Sahavi, 1355: 570) Қазіргі таңда да Ханафи мәзһабы Қазақстан мұсылмандарының рухани тұтастығын сақтауда темірқазыққа айналып отыр. Ал, Ханафи мәзһабын танып білу үшін осы мектептің өз жерімізден шыққан өкілдерін танып білу аса маңызды. Сондай Ханафи мәзһабының өз топырағымыздан шыққан ірі өкілінің бірі Хафиз әд-дин Мұхаммед бин Мұхаммед бин Шиһаб бин Юсуф әл-Кердери әл-Хорезми әл-Баззаси еді. Осы себептен де, мақалада Баззасидің өмірі мен қызметі және шығармашылығын, сондай-ақ, фикһтық көзқарастарын, оның ішінде ғибадатқа қатысты ой-пікірлерін саралауды зерттеудің негізгі нысаны ретінде қарастырдық.

Тақырыпқа қатысты орта ғасырлық тарихи классикалық деректер мен Ханафи мәзһабы ғұламаларының фикһтық көзқарастарын негізге ала отырып, ғылыми мақалада көздеген басымдыққа қол жеткізу үшін мынадай мақсат-міндеттерді негізге алдық:

- Баззасидің өмірі, қызметі, шығармашылығы, ол өмір сүрген ортаның ерекшеліктерін танып білу;

- Баззаси өмір сүрген кезеңде Алтын Орда мемлекетінің саяси-діни ахуалы, мемлекеттің құлдырау дәуірін бастан кешіруінің себептерін анықтау;

- Баззасидің діни білім алған қалалары мен ол қызмет еткен қалалар, сондай-ақ, Осман мемлекетіне қоныс аударып, ондағы дін ғұламаларымен пікірталас жүргізуін саралау;

- Баззасидің тазалану мен намаз оқу барысындағы кейбір діни амалдарды орындауға қатысты ерекше көзқарастарын зерделеу;

- Баззасидің ораза тұту барысындағы құлшылықты бұзатын амалдарға қатысты діни үкімдерінің ерекшелігін бағалау;

- Баззасидің ұшыр мен зекет жинау, оның кейбірінің мемлекет қазынасына толтыруға жұмсалатындығы, кейбірінің қоғамның әлжуаз топтарына садақа ретінде беруге қатысты көзқарастарының прогрессивтік мәнін бағамдау;

- Баззасидің қажылық құлшылығын атқарудағы кейбір элементтердің маңыздылығын ескеруін талдау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақаланың ғылыми әдіснамалық негізін саяси және әлеуметтік құбылыстарды танып білудің диалектикалық әдісі, жүйелік-құрылымдық, салыстырмалы талдау, логикалық және теориялық,

тарихи әдіс, кезеңдендіру, мәтіндік-талдау, дінтанулық және исламтанулық талдау мен сараптау әдістері құрайды.

Негізгі бөлім

Ата-тегі Хорезм аймағына қарасты Кердер кентінен шыққан Баззаси Алтын Орда мемлекетінің астанасы болған Сарай қаласында өмір сүрген. Тарихи деректерде өмір сүрген ортасы мен тұрған жерлері жайында толыққанды мағлұмат айтылмайды. Дегенмен, ол туралы фикһ еңбектерінен бірқатар мәліметтерді кездестіруге болады. Қол жеткізген деректер бойынша Баззасиге қатысты мынадай мәліметтерді анықтай алдық. Баззасидің негізгі есімі – Мұхаммед, кітаптарда Хафиз әд-дин Мұхаммед бин Мұхаммед бин Шиһаб бин Юсуф әл-Кердери әл-Хорезми әл-Баззаси түрінде беріледі. Кейбір деректерде оның есіміне Әл-Бәрикини деген тіркес қосылғанымен бұл Баззасиге емес, Кердери есімімен танылған Әбул-Уәжд Шамсуддин Мұхаммед Әл-Кердериге (642/1244) тиесілі (Bağdadi, 1955: 471).

Баззаси Кердер кентінің Хорезм аймағында орналасуына байланысты Хорезми деген атпен де танылған. Ғалымның аты-жөні барлық деректерде Мұхаммед бин Мұхаммед Әл-Баззаси түрінде берілсе де кейбір дереккөздерде бұдан басқа да лақаптары кездеседі. Негізінде Баззаси немесе Ибнул-Баззаси деген есімі кеңінен тараған (Laknavi, 1886: 673) Бұл оның отбасының тоқыма ісімен айналысуына байланысты болуы ықтимал.

Кердери ныспысына сүйене отырып Баззасидің Хорезм аймағында орналасқан Кердер кентінің тумасы екендігі негізге алынғанымен оның бұл жерде дүниеге келгендігіне қатысты нақты дерек кездеспейді. Сонымен қатар дереккөздерде Баззасидің туылған жылына қатысты да нақты мәліметтер берілмейді.

Баззаси Кердер кентінде туылды дегенмен оның негізгі өмір жолы Алтын Орда мемлекетінің астанасы болған Сарай қаласында өтті. Тоғыз жолдың торабында орналасқан бұл қала Баззасидің заманында әртүрлі ұлтар мен ұлыстармен қатар түркі халықтарының да өмір сүрген шаһары болды. Ғалымның түркі тектес екендігіне қатысты нақты дерек болмағанмен оның замандасы әрі Кердерден Сарай қаласына келген, «Нәһжүл-Фәрайдистің» авторы Махмуд бин Алидің (қ.б. 1360) өз еңбегін хорезм түрікшесімен жазғанына (İbnül-İmad, 1679: 683) сүйене

отырып, Базазидің түркі текті болуы ықтимал екенін айтуға болады.

Базази өз өмірін Сарай қаласында өткізген. Қырым мен Бұлғар қалаларына да барып, ол жерлерде ғылыми пікірталастарға қатысып, кейіннен Сарай қаласына қайтып оралған. Өмір сүрген ортасындағы қарама-қайшылықтың себебінен болса керек Анадолы өлкесіне де өтіп, османдықтардың ең үлкен ғалымдарының бірі болған Молла Фенаримен ғылыми тұрғыдан пікір таластырған, фуруғда (фикһ ілімінің тармақтары) Базази шеберлік танытса, усул (методология) мен басқа да салаларда Молла Фенари үстемдік танытқан (İbnül-İmad, 1679: 183).

Жалпы, Бәззәзидің дүниеге келген жылы нақты белгілі болмаса да оның (өмірден өткен уақытын негізге ала отырып) шамамен VIII (XIV) ғасырдың екінші жартысы мен IX (XV) ғасырдың алғашқы ширегінде өмір сүргендігі жорамалдаймыз. Оның өмір сүрген уақыты Алтын Орданың құлдырап, ыдыраған кезеңімен тұспа-тұс келеді.

Шамамен туылған жылы ретінде 1350 жылды өлшем ретінде алсақ, оның өмір сүрген кезеңінде Алтын Орда мемлекетінде әртүрлі атаулармен ауыр салықтардың салынғанын көруге болады. Осының салдарынан Қырым мен Бұлғар секілді мәдени қалаларда өмір сүрген халықтың мемлекет басшылығына қарсы үлкен наразылықтар тудырғаны байқалады (Ramzi, 2002: 192).

1360 жылдан кейін он жылға жуық жалғасын тапқан таққа талас үдерісі кезеңінде Базази өмір сүрген Сарай қаласында да қақтығыстар туындап, қаланы қорғаған әмірлердің саяси мақсатта қаланы тастап шығуына байланысты қаланың билігі әртүрлі хандардың қолына өткен. Жағдайдың шиеленіскені соншалық, билікке келген хан қаланы бес аптадай уақыт қана басқарып, қаланы тастап шығуға мәжбүр болатын. Бұл жағдай әсіресе қаланың тұрғындарына қатты әсер еткен (Тоған, 1912: 90-93).

Алтын Орда мен оның астанасына ықпал еткен ең үлкен фактор Әмір Темірдің Дешті-Қыпшақ жорығы болды. 1391 жылы жасалған алғашқы жорықта Сарай қаласымен бірге мемлекеттің ең дамыған қалалары басқыншылар тарапынан талан-таражға салынып, бұрынғы қол жеткізген жетістіктерінен айрыла бастайды. Кейіннен 1395 жылы жасалған екінші Дешті-Қыпшақ жорығы барысында мемлекет түгелдей талқандалады. Осы жорық барысында Сарай қаласына Әмір Темір әскері тарапынан от қойылып, қаланың басым бөлігі күлге айналады (Ramzi, 2002: 192).

Әмір Темір Алтын Орданы жаулап алғаннан кейінгі кезеңдерде мемлекет ыдырып, билік жиі ауысып отырды. Жалпы алғанда Базази өмір сүрген уақыты да қамтыған қысқа мерзімде (1357-1424) барлығы 33 хан ауысқан (Греков, Якубовский, 1950: 130). Бұл да Базази өмір сүрген дәуірдегі тұрақсыздықты көрсетеді. Соңында ресми түрде 1502 жылы Қырым ханы Менгли Гирейдің Сарай қаласын жаулап алуымен Алтын Орда хандығы толығымен ыдырайды.

Базази өмір сүрген дәуірге ислам құқығы тарихы тұрғысынан қарағанда, мәзһабтардың белгілі аймақтарда нық орнығып, ол жерлерден атақты ғалымдардың шыққандығы және бұрынғы жазылған еңбектерге осы дәуірдегі ғұламалар тарапынан түсіндірме (шарх) және мұхтасар еңбектердің жазылғандығы аңғарылады. Ислам құқығы тарихшылары тарапынан бұл кезең бұрынғы жазылған еңбектердің зерттелуі мен соларға негізделетін зерттеу жұмыстармен шектелгендіктен ислам құқығының құлдырау кезеңі ретінде қабылданады. Ислам құқығы ілімінің құлдырау кезеңі Шыңғыс ханның немересі Құлағудың Аббаси мемлекетінің астанасы Бағдатты басып алуынан басталып, «Мәжәлләнің» қолданысқа енуіне дейін жалғасқан. Алайда бұл тұралау кезеңінің басталуынан (Базази де өмір сүрген һижри VIII ғасырдың екінші жартысы мен IX ғасырдың алғашқы ширегі) һижри X ғасырға дейінгі кезең одан кейінгі ғасырларға қарағанда (X ғасырдан кейінгі) ерекшеленіп, бұл дәуірде ғалымдардың өз көзқарастары мен пікірлерін айта алғандығы байқалады. Һижри X ғасырдан бастап қандай да бір ғалымның өзінен бұрынғы айтылған көзқарастардың бірін таңдауы ұнамсыз іс саналғаны туралы айтылады (Үазісі, 2002: 80).

Аталмыш құлдырау кезеңінде жалпы алғанда саяси себептер, бұрынғы кезеңдермен салыстырғанда ислам территориясының кеңеюі және бұрынғыдай ғылыми қайнарларға қол жеткізудің қиындығы секілді мәселелер кездеспегендіктен ғалымдардың арасында тығыз байланыстың болмағандығы аңғарылады (Kerimullin, 1998: 152).

Сондай-ақ Ханафи мәзһабының алғашқы имамдарының көзқарастарының түсіндірмесінің жасалуына байланысты, Бәззәзи өмір сүрген кезеңде ғалымдардың негізгі назары алғашқы дәуірлерде жазылған кітаптарға емес, сол кітаптарды түсіндіретін еңбектерді аударуға және жаңа тұжырымдарды түсіндіруге мән бере бастағанын байқаймыз. Ғалымдардың ғылыми өлшемінде осындай өзгерістер орын алды (Үазісі, 2002: 85).

Бұрындары да көптеген еңбектердің ықшамдалған нұсқасы жасалғанымен, Бәззәзи дәуірінде мұхтасар (ықшамдау) жазу трендке айналды. Мұхтасар еңбектерді түсіндіру қажыр-қайратты қажет ететіндіктен, оларға түсіндірмелер жасалып, тіпті сол түсіндірме кітаптардың өзіне түсіндірмелер жазыла бастады (Veliyev, 2000: 22). Мұхтасар еңбектердің жиілеуіне сол ғасырлардағы «мәтін жаттау» (хафиз) әдісінің білім жолында кең таралуы себеп болған. Жаттауға ыңғайлы әрі жеңіл болуы үшін еңбектердің ықшамдалған нұсқасына деген қажеттіліктің туғандығы да ескерілуі керек.

Бәззәзидің фикһтық көзқарастары негізінен Құран мен сүннеттің шеңберінде рационализмге сай өрбіді. Фикһ ілімінің ғибадат бабы көбінесе өзгеріссіз қалатын үкімдерге негізделсе де, Бәззәзи құлшылық атқару үкімдерін де барынша ақылмен шешуге тырысты. Мысалы, оны ғибадаттың алғашқы сатысы дәрет алудың сүннеттері, мұстахаптарындағы көзқарастарынан көруімізге болады.

Фикһ саласындағы классикалық кітаптардың кіріспе бөлімі ғибадаттармен, ал ғибадаттар намазбен басталады. Намазға дайындық тарауындағы ең маңызды тақырып – тазалық. Фикһта білінуі қажет болған нәрселердің бірі – қандай заттардың нәжіс, қандай заттардың таза екендігі және бұлардың намазға әсері. Аталмыш мәселеге қатысты Бәззәзидің көзқарасы мынадай:

«Кісінің дәрет алу үшін тек қана бір ыдысты қолданып, басқа ыдысты қолданбауы, мешітте өзіне арнайы бір жерді иеленіп, басқа жерге намаз оқымаудың мәкрүһ болғаны секілді мәкрүһ» (Bazzâzi, 1310: 7). Яғни, Бәззәзи бұл жерде қатып-семіп қалуға болмайтынын, қажет болса, басқа ыдысты да қолдануға болатынын айтып отыр.

«Бауыздалған жануарлардың алқымында қалған қан таза саналады. Әбу Юсуфтан жеткен бір көзқарасқа сай бұндай қан өте қою болса, тиген жағдайда киімді нәжіс қылады. Осындай бір еттің бөлігі қазанға тасталғанда бір зәруліктің болуына және бұның нәжіс емес екендігіне қатысты бір дәлелдің болуына байланысты бұл қазан ласталған болып саналмайды. Бұған дәлел – хазіреті Айшаның саз балшықтан істелген ыдысында да мойын қанының іздері бар екеніне қарамастан оның бұл ыдысты қолдануды жалғастыруы. Сондай-ақ, бауырдан аққан қан да нәжіс болмайды, оған сырттан жағылған қан нәжіс саналады. Жүректегі қанның үкімі де тура осындай. Бұл мәселеге қатысты Қади былай

дейді: «Бауырдағы қан жуылмаса да таза. Тіпті бұлардың қаны мәсіге жағылып, сол күйде намаз оқылса да (бұл қан нәжіс болмағандықтан) намаз дұрыс болады» (Bazzâzi, 1310: 21). Яғни, Бәззәзидің сыртқы пішіннің тазалығына үңіліп, тым сақсынып кетуге болмайтынын, негізгі мәселе форма емес екенін негізге алғанын аңғарамыз.

Бәззәзи кейбір адамдардың сұйық сабынның беті жабылмағандықтан, ішіне тышқан түсіп кету немесе иттің тию ықтималдығы туралы айтып, оны нәжіс дегендерге оның нәжіс еместігін айтады. Өйткені басты нәрсенің таһарат екендігін және тек ықтималдылыққа сүйеніп бұдан бас тартылмайтындығын айтқан (Bazzâzi, 1310: 22) Яғни, Бәззәзи ықтималдық пен нақтылықты ажырата білу керектігін, діни үкім соған қарай берілетінін алға тартады. Мысалы, ол «Намаз оқыған адамның аяғының астында (аяғының астындағы кілем және төсеніш т.б.) бір нәжіс болса, ең дұрыс болған көзқарас бойынша намазын бұзады» (Bazzâzi, 1310: 34) дейді. Себебі, бұл жерде, төсеніштің нәжіс екендігі нақтыланып тұр. Көріп байқағанымыздай Бәззәзи фикһ ілімінің ғибадат бабындағы дәреттің тазалығы үкімдерінде догматикалық емес, рационалистік тұрғыдан өз ижтиһадын (ой-тұжырым) ортаға салған.

Бәззәзидің қамат пен намаз арасындағы үзілістің намазға әсері және азанды естіген кезде жасалуы керек болған әрекеттер жайында рационалистік мынадай көзқарастарын айтып өтуге болады:

«Қамат айтылғаннан кейін сүннет намазын оқыған адамның парыз намазынан бұрын тағы да қамат айтуы қажет емес. Сонымен қатар қамат айтылып қойғаннан кейін имам михрабқа келсе, қаматтың қайталануы қажет емес (Bazzâzi, 1310: 25). Намаз бен қамат арасындағы үзіліс ұзаққа созылса немесе екеуінің арасында бір нәрсе (ас-ауқат немесе ішетін су т.б.) желінетін болса қаматтың қайта айтылуы қажет (Haskafi, 2000: 87).

«Әл-Фатауал-Баззәзияда» намазда «Әт-тахият» дұғасын оқу кезінде сұқ саусақтың көтеріп-көтерілмейтіндігі, намаз оқуда қырағатқа қатысты жіберілген қателіктердің (зәлләтул-қари) намазды бұзып-бұзбайтындығы, жамағаттың намазды қайталап оқуының үкімі, имам намазда бір нәрсені тастап кеткен жағдайда жамағаттың да ол нәрсені тастап-тастамауы, қаза намаздарының мешітте оқылып-оқылмайтындығы, үзірге байланысты жұма намазына қатыса

алмаған кісінің бесін намазын қашан оқуы тиіс екендігі, қасиетті түндерде арнайы намаз оқудың үкімі және тиләуәт сәждесінің екі кісіден естіліп, естіген кісі тарапынан жасалуына қатысты туындайтын үкім секілді мәселелер жеке-жеке қарастырылады.

Басым көзқарасқа сай «Әт-тахият» дұғасын оқу барысында ташаһһудта саусақ көтерілмейді. Бұл жерде Базази Ханафи мәзһабы кітаптарының көпшілігінен ерекшеленіп, ташаһһудта саусақ көтермеуді дұрыс көреді. Себебі, бұл мәселеде Ханафи ғұламаларының көзқарасы консенсусқа жете қабыл. Ибн Абидин де: «Хуласа» және «Базазияда» сұқ саусақтың көтерілмеуі дұрыс саналса, «Хидая» шархында, «Мултақат» пен басқа да кітаптарда да сұқ саусақтың көтерілуі дұрыс саналған» дейді (Ibn Abidin, 2000a: 266). Ал Хаддад «Жәуһаратун-нәйира» атты еңбегінде аталмыш мәселе бойынша кейбір ғалымдардың саусақ көтеруді мақұлдап, кейбіреуінің мақұлдамағанын дәлелдерімен бірге көрсетеді (Haddad, 1978: 70).

Осы тақырыпқа қатысты жеке еңбек жазған Алиул Қари «Хуласа», «Уақиғат», «Аттабия» және «Ғиясия» секілді кейбір еңбектерде кең таралған көзқарастың тәшәһһудта саусақты көтермеу екендігі айтылғанын және «Шумни», «Зәйләғи», «Муниятул Муфти» және «Изахулислах» авторларының ташаһһудта саусақ көтеруді мәкрүһ санағанын айтады (Ali al-Kari, 1990: 76). Осы көзқарастармен бірге қарсы пікірлерді де келтірген Алиул Қари өз көзқарасын «Бұл істі жасауға болады және ерікке қалдырылады» деп білдіріп, өз сөзіне көптеген дәлелдер ұсынады (Ali al-Kari, 1990: 76-81).

Ибн Абидин де «Ташаһһуд барысында саусақтарды байлау жайындағы күмәндәрды жою» атты жеке еңбек жазып, бұл әрекетке рұқсат етілгенін айтады (Ali al-Kari, 1990: 93-106).

Базази ұлттық тіл ерекшелігін негізге алып, құлшылықтың кейбір мәселелерінде рационалистік тұжырым жасайды. Мысалы: «Ийәкә нәғбуду», «иннәә ағтойнәә кәл-кәусәр» секілді аяттарды бір-біріне қосып оқу намазды бұзбайды» (Bazzâzi, 1310: 22) дейді. «Муния» атты еңбекте де «Басым көпшілікті құрайтын ғалымдардың пікірінше бұлай оқу намазды бұзбаса, кейбір ғалымдардың пікірінше намазды бұзады» делінген. Бірқатар ғалымдар «Егер адамның тілі солай дағдыланған түрде оқыса, намазы бұзылмайды. Ал біле тұра оқыса, намазы бұзылады» деген. Яғни, бұл жердегі келіспеушілік «ийә» деп тоқтауға байланысты

туындаған. Әйтпесе ешкім қалыпты жағдайда намаздың бұрыс болатындығын айтпаған (Ibn Abidin, 2000b: 475). Сонымен қатар түркі тектес халықтар секілді «ха» және «һа» түрінде әртүрлі оқылуы қажет әріптерді шығара алмай, оларды бірдей етіп айтқан кісілердің де ғалымдар тарапынан намазы бұзылмайтындығы айтылған (Halabi, 1325: 481).

Дегенмен, Базазидің көзқарасынша тілдегі қателік, сенім негіздеріне нұқсан келтірмеу керек. Айталық, намазда Құраннан бір аят оқып, «Иса бин Лұқман» делінсе намаз бұзылып, «Мұса бин Лұқман» деп оқылса намаз бұзылмайды. Өйткені хазіреті Исаның әкесі жоқ, Мұсаның әкесі бар. Сондай-ақ осындай үлгіде оқыған адам тек әке есімінде қателік жіберген деп қабылданады (Al-Fatava al-Hindiyya, 1991: 80).

Базази жамағатты шектеу, тыйым салудан көрі кейбір мәселелерде ниетіне қарай оң пікір айтуды жақтайды. Мысалы, жамағаттың қайталауы, яғни бір жерде жамағатпен намаз оқылса, сол жерде екінші бір жамағат құру негізінде мәкрүһ болумен қатар екінші немесе кейіннен жамағатпен оқылған намаз біріншісімен бірдей үлгіде болмай, екінші намазда өзгертілсе мәкрүһ болмайды. Әбу Юсуфтан жеткен хабарда михрабтан басқа жерде тұрумен намаздың түрі де өзгерген саналады (Bazzâzi, 1310: 56). Сол себептен осыған назар салынып намаз оқылған жағдайда жамағатпен намаздың қайталануы мәкрүһ болмайды.

Базазидің көзқарасынша құлшылық барысында имам мен оған ұйыған жамағаттың өзара байланысы тәртіпке негізделуі шарт. Оның пікірінше имам жасамаса жамағаттың да жасамасуы тиіс бес нәрсе бар. Олар: айт намазының тәкбірлері, алғашқы отырыс, тиләуәт сәждесі, сәһу сәждесі және рүкіннің қалып қоюынан қорыққан жағдайдағы құныт дұғасы. Төрт жерде жамағат имамға ұйымайды. Олар: имам намазға әдейі тағы бір сәжде қосса, мереке күндері айтылатын тәкбірлерде сахабалардан жеткен риуаятта айтылғанынан да көп тәкбір айтса, жаназа намазында бес тәкбір айтса және намазда жаңылысып бесінші рәкәғатқа тұрған жағдайда жамағат имамға ілеспейді.

Имам тастап кетсе де, жамағаттың орындауы керек болған мынадай тоғыз нәрсе бар:

1. Имам ифтитах тәкбірінде қолдарын көтермесе де жамағат көтереді.
2. Имам «Субханака» дұғасын оқымастан фатиханы бастаса да, жамағат «субханака» дұғасын оқиды.
3. Имам рукуғ тәкбірін тастап кетсе де, жамағат

тастамайды. 4. Имам ифтитах тәкпірінде қолдарын көтермесе де жамағат көтереді. 5. Имам сәжде тәкпірін қалдырып кетсе де жамағат орындайды. 6. Имам «самиаллаһу лимән хамидах» деуді қалдырса да жамағат орындайды. 7. Имам тәшәһхудты тастап кетсе де жамағат тастамайды. 8. Имам сәлем бермесе де, жамағат сәлем береді. 9. Имам ташриқ тәкпірлерін тастаса да, жамағат тастамайды.

Озып кеткен адам имамның сәлем беруін күткен кезде басқа жамағаттың алдынан өтіп кетуінен қауіптенген жағдайда, имам сәлем берместен бұрын өткізіп алған рәкәғаттарын толықтыру үшін орнынан тұрады.

Намаз барысында орынның тарлығына байланысты түрегеп тұрып рәкәғатын атқара алмағандар, қауіп намазы оқылғанда бірінші топта болғандар үлгерген болып саналып, намаздарында сәһу сәждесін жасамайды және бір қырағатта болмайды.

Бәззази мұсылман баласы бір-бірінің қателіктерін көріп сөкпес үшін кейбір мәселелердің жария болғанын қаламаған. Мысалы, оның ойынша қаза намаздар мешітте емес үйде оқылады. Өйткені қалыпты жағдайда адамның бір намазды уақытынан кейінге қалдыруы күнә саналады. Адам күнәсын жария етпеуі қажет.

Бәззази құлшылықтарды маңыздылығына қарай сыныптауды дұрыс көрген. Мысалы, науқас, жолаушы және тұтқын секілді жұма намазына бару мүмкіндігі болмаған адамдардың бесін намазын оқу үшін жұма намазының бітуін күтулері мұстахап. Егер жұма намазының аяқталуына дейін күтпесе мәкрүһ істеген болады (Bazzâzi, 1310: 58). Адамның ешқандай себепсіз жұмаға бармай, жұма намазы бітпей тұрып бесін намазын оқуы – харамға жақын мәкрүһ. Ал, жұма намазы оның жауапкершілігінен түседі (Haddad, 1978: 116). Яғни, жұма намаздың дәрежесі жоғары болғандықтан, зәрулік жағдайда оның орнына бесін намаздың жұма намаздан бұрын оқылуын Бәззази құптамаған.

Бәззази құлшылықтарға негізсіз жаңалық енгізуге қарсы тұрған. Оның ойынша адам нәзір етіп атаған болса да қадір түні, бәрағат түні немесе рағайыб түндерінде жамағатпен намаз оқуы мәкрүһ болады. Адамның алғашқы ғасырларда орындалмаған бұндай ғибадатты өзіне жүктеуі дұрыс емес. Бұл жердегі мәкрүһ – нәпіл намаздарда арнайы бір жерге жиналып жамағат құрудан бастау алады. Екінші жағынан қадір, бәрағат немесе рағайыб түні намазы секілді намаздарды адамдарға бұлардың діннің үкімінен

еместігін білдіру мақсатында орындамаған жөн болады (Bazzâzi, 1310: 54).

«Әл-Фатауал-Баззазияда» құлшылықтан өзге зекет, кісі ақысына кірмеу мәселелері де қарастырылған. Мысалы, Бәззази кемістігі бар малдан зекет беріліп-берілмейтіндігі, басқарушы биліктен сыйлық алу мәселесі, бір залым адамның хақсыз жолмен алған мүлікті өз мүлкіне қосуы нәтижесінде өзінің мүлігін қолданып-қолданбауы, сыртқа белгілі мүліктен (әмуәли захира) алынған зекеттің жеткілікті болып-болмауына қатысты мәселелерді жеке-жеке талдаған.

Денесінде кемістігі болған үй жануары нишап көлеміне жетсе де одан зекет беру уәжіп емес. Өйткені оның барлығының садақа ретінде берілуі керек. Бірақ садақа етілуі уәжіп болған кемістігі бар малын кісі зекетке ниет етіп берсе, онда зекет орындалған болып саналады (Bazzâzi, 1310: 58). Яғни, садақа етілуі уәжіп болған малды осындай ниетпен берсе зекет берген болып саналады. Ибн Абидиннің айтуынша Баззази бұл пікірін Захирия мәзһабындағы «Адам харам малдан сауап үміт етіп, пақырға бір нәрсе берсе, оны біле тұра алған пақыр да оған дұға жасаса екеуі де кәпір болады» деген сөзін терістеу үшін кітабына қосқан.

Бәззазидің келесі маңызды ой-тұжырымдарының бірі – әлеуметтік мәселелерге қатысты еді. Оның пікірінше садақа алуына діни тұрғыдан рұқсат болмаған адамның егер берілген зат мемлекет қазынасынан болса (бәйтул-малдан) оны алмағаны дұрыс. Егер патша мұндай сыйлықты өзіне мұраға қалған мүлкінен берген болса, оны алуға болады. Осыған қатысты Баззази былай дейді: «Хорезмдегі ғалымдар басқарушылардың тағамдарынан бас тартқанымен, сыйлықтарын қабылдайтын. Одан бұның себебін сұрағанда: «Олар тағамдарын алып келгенде бұл мұбаһ болды. Осындай жағдайда ол тағамнан дәм татқан адам оны ұсынған кісінің иелігінде кезде мүлкін жеген болады. Сол арқылы залымның (патша солай болса) тағамынан дәм татқан саналады. Сыйлық болса ризашылықтың нәтижесі саналып, оны алғаннан кейін, оған өз мүлкі секілді иелік етеді» деп жауап берген.

Бәззазидің көзқарасынша залым патша бір адамның көпшілікке белгілі мал-мүлкінен зекет алса, дұрыс көзқарасқа сай бұған рұқсат етіліп, ол адамның мойнынан зекет парызы түседі. Яғни қайтадан зекет беруге міндеттелмейді.

Бәззазидің тағы бір маңызды көзқарасы – салыққа қатысты пікірлері еді. «Әл-Фатауал-

Базазияда» хараж және ұшырға қатысты тақырыпта егістік даласындағы өнімнің ұшыры немесе харажы берілместен ол өнімді пайдалану немесе пайдаланбау, өнім таусылған жағдайда харажды жауапкершіліктен алыну-алынбауы, егістік даласының сатылуы нәтижесінде хараждың кім жақтан төленетіндігі, мемлекет тарапынан ұшыр алынбаған жағдайда туындайтын нәтижелер, уақыфқа тиесілі жерден ұшыр немесе хараж алынып-алынбайтындығы, хараждың зекет жинаушы адам тарапынан алынбай кісінің еркіне қалдырылуы және Иран шахтарының өлкесіндегі диқандарға қатысты ұстанымдар жайлы дерек беріледі.

Бәззидің пікірінше адамның өз егінінің зекетін өтеместен бұрын ол өнімді пайдалануы халал болмайды. Бірақ ұшыр беруге нақты шешім жасаған болса, онда мәселе басқа. Егер ұшырын өтмей тұрып бұл өнімді пайдаланса, оның орнын толтырады (Bazzâzi, 1310: 58). Бұдан шығатын үкім – ұшырын берместен бұрын егістік өнімін масақтарынан айырып, дәндерін шығару да дұрыс емес (İbn Abidin, 2000с: 322). Бұл жерде Бәззидің бұл үкімі арқылы салықпен мемлекетке және көпшілікке көмектесуді оң көреді.

Бәззидің пайымынша мұсылман құқығында әртүрлі әлеуметтік ахуал мен табиғи жағдайлар ескерілуі тиіс. Мысалы, оның ойынша егін орылғаннан кейін алынған өнімнің жоғалуы харажды (салық) жауапкершіліктен түсірмейді, егіннің ормастан бұрын өртенуі, суда қалуы, суыққа үсіп кетіп немесе ыстыққа күйуі, шегірткенің зияны секілді тосқауыл бола алмайтын жолмен жойылған жағдайда хараж парызы мойнынан түседі. Бұл үкім өнім түгелдей жойылған жағдайда жүзеге асады. Егер өнімнің бір бөлігі жойылып, бір бөлігі аман қалған жағдайда, қалған көлеміне қарай зекет беріледі. Сондай-ақ хараждың төленбеуі үшін өнім жойылғаннан бастап, тағы да егіп, орып алатындай уақыттың болмауы да бір шарт ретінде қосылады (Bazzâzi, 1310: 92). Яғни ұшыр немесе хараж беруші адамның бидай, арпа немесе басқа да дәнді дақылдарды егуге уақытының қалмауы туралы айтылады (İbn Abidin, 2000с: 323).

Бәззидің салық саясатында жеке тұлғаның да, мемлекеттің де мүддесін әділ қорғауға тырысады. Мысалы, оның пікірінше адам егістік жерін сатқан жағдайда тұтынушының ол жерге егін егетіндей уақыты болса, хараж тұтынушыға міндеттелсе, ондай уақыт болмаған жағдайда хараж беру сатушыға тиесілі болады. Пәтуа берілген көзқарасқа сай егістік 3 ай

тұтынушының қолында болған жағдайда харажды төлеу алушыға, ал кері жағдайда сатушыға міндеттеледі. Әрине бұл егістік алқабына егін егілген жағдайда орындалады. Егер егістік егілген болса, харажды төлеу тұтынушыға тиесілі болады (Bazzâzi, 1310: 92).

Бәззидің пәтуасында зекет жинаушы (сұлтан) ұшыр алуды ұмытып, оны егістіктің иесінің еркіне қалдырса, иесі ұшырды пақыр кісілерге таратады. Егер зекет жинаушы біле тұра ұшыр алмаған жағдайда мынаған назар аударылады, егер ұшыр беру керек болған адам пақыр болса, зекет жинаушы оны төлеуге жауапты болмай, ал егер ұшырды беретін кісі дәулетті болған жағдайда, зекет жинаушы осы алуы керек болған ұшырды жиналған хараж мүлкінен алып пақырларға (садақалар жиналған қазынаға) төлеуі керек (Bazzâzi, 1310: 93). Ибн Абидин Захирадан мынадай сөзді келтіреді: «Осы себептен патша мүлік иесінен зекетін алғаннан кейін оны бірден пақырларға таратпастан бұрын зекетті берген адамның өзі мұқтаж жағдайға түссе, оны басқа бір мұқтаждарға бере алатындығы секілді зекет берген адамның өзіне де бере алады (21: 330).

Осы жерде мынаны да ескере кетейік: Ғалымдар мемлекет қазынасын:

- олжа,
- хараж және жизия кірістері,
- зекет,

- иесі белгісіз заттар жиналған бөлік деп төртке бөлген. Бұлардың екінші бөлігін құраған кірістер мемлекеттің қажеттіліктеріне және ислам өлкесіндегі өзге сенім өкілдерінің мұқтаждарына жұмсалады. Ал, зекет болса, Құран Кәрімде Жаратушы көрсеткен топтарға таратылады (Husri, 1986: 448).

Уақыфқа тиесілі егістік жерге де жоғарыдағыдай ұшыр мен хараж беру уәжіп болады (13: 91).

Бәззидің табиғи жағдайларды ескеріп, жеке тұлғаның да ақысы қорғалу керектігіне мән береді. Мысалы, шегіртке секілді сақтану мүмкін болмаған жәндіктер хараж егістігіне қатер төндірсе хараж беру міндеті алынып тасталады (Bazzâzi, 1310: 90). Сондай-ақ, салық жинаушы патшаның хабарынсыз харажды ол егістікті егуші диқанға қалдырса, ол кісі зекет берілетін кісілердің қатарынан болса, бұл халал болады (Bazzâzi, 1310: 90).

Жалпы, Бәззидің халықшыл еді. Оның кітабында: «Бұрынғы Иран шахтарының жасаған жақсы істерінің бірі – диқанның егіні бір апаттың себебінен зарар көрсе, бұндай жағдайдағы диқандарға тұқым мен керекті нәпәқаны қазынадан

бөлуі және «Пайда түсетін кезде диқандарға ортақ болып, шығынға ұшыраған кездерінде қалай ортақ болмаймыз?» деген сөздері бар еді. Бір мұсылман патша болса өз халқына ол Кисралардан (Иран шахтары) да мейірімді (Bazzâzi, 1310: 90).

«Әл-Фатауал-Баззазияда» ораза тақырбының аясында ауыз қуысында қалған су түкірікпен бірге жұтылса оразаның бұзылып-бұзылмайтындығы, ораза уақытының басталғанына қатысты куәліктерге қарсы адамның тамақ жеуді жалғастыруынан туындайтын нәтижелер мен ораза ұстаудың түрегеп намаз оқуға әсер етуіне байланысты атқарылатын әрекеттер жайында сөз қозғалады.

Бәззәзидің пікірінше сумен ауызды шайғаннан кейін ауыз қуысында қалған су біраз уақыттан кейін түкірікпен бірге жұтылса, мұндай жағдайдан құтылу мүмкін болмағандықтан ораза бұзылмайды (Bazzâzi, 1310: 100).

Бәззәзидің оразаға қатысты тағы бір пікірі – екі кісі біреудің жанында таңның атқанына, екі адам таңның атпағанына куәлік етсе, жанында куәлік жасалған адам жеуін жалғастырып, кейін таң атқаны анықталса, бұл кісіге кәффәрат өтеу қажет болады. Өйткені дәлел болымсыз қылу үшін емес, бекіту үшін қолданылады. (Сол себепті бір нәрсенің болмауына емес, болуына қатысты куәлік жасалады). Осыған сай бұл жерде жоққа шығарушының (таңның атпағанын айтушының) емес, бекітушінің (таңның атқанын айтушының) дәлелі алынады (Bazzâzi, 1310: 100). Алайда бір кісі таңның атқандығына, екі кісі атпағанына куәлік етсе, куәлік жасалған кісі жеп-ішуін жалғастырса, бұл кісінің кәффәрат өтеуі қажет емес (Bazzâzi, 1310: 100).

Бәззәзи оразада адам денсаулығын маңызды санаған. Мысалы, ораза тұтса намазын тұрып оқи алмайтынын, ал тұтпаса тұрып оқи алатынын ойлаған адам оразасын тұтып намазын отырып оқиды. Осылайша екі ғибадатын бірден орындаған болады (Bazzâzi, 1310: 105).

«Әл-Фатауал-Баззазияда» қажылықтың парызы болуына байланысты ғалымдардың өздері өмір сүрген уақыттың жағдайын көрсететін көзқарастары мен Бәззәзидің бұл көзқарастарға қатысты өзіндік пікірі және қажылықтың пен садақаның қайсысының абзал екендігі жайындағы көзқарастар туралы айтылады.

Баззәзи қажылыққа баруға қатысты әртүрлі ғалымдардан өз дәуірлерінен көрініс беретін әртүрлі көзқарастарға орын беріп, былай дейді: «Уәбри Хорезмде, Ибн Шужаға Хорасанда, Әбу Бәкір Рази Бағдатта өз замандарында ер

адамдардың мойнынан қажылық парызының түсетіндігінайттыппәтуаберген. Саффарболса «Әйел адамдардан қажылық парызының түсетіндігіне күмәнім жоқ. Бірақ ер адамдардан түсіп-түспейтіндігіне қатысты күмәнім бар» деген. Саффар бұл сөзіне дәлел ретінде ол өлкелерден алынған көп мөлшердегі мүліктің мемлекетке жеткізілуі үшін пара беру қажеттілігінің сезілуін келтіреді. Ал құлшылықтар бір күнәға себеп болатын жағдайда ол ғибадаттың жауапкершіліктен түсетіндігін көрсетеді. Баззәзи бұл пікірге қарсы шыққан ғалымдардың да көзқарастарын айтып өтіп, бұндай жағдайда қажылықтың жауапкершіліктен түспейтігін айтқан көзқарастың үстем екенін білдіріп, әлбетте сапарда бірқатар қиыншылықтардың болатындығын, алайда бұндай қиыншылықтарға Алланың разылығына қол жеткізу үшін шыдау керектігін алға тартқан (Bazzâzi, 1310: 107).

Баззәзидің пәтуа кітабында қажылықтың садақадан абзал екендігі туралы көзқарас айтылған. Әбу Ханифа алғашында садақаның қажылықтан абзал екендігін айтса, кейін қажылыққа барып, сапар машақатын көрген соң қажылықтың садақадан абзал екендігін айтып пәтуа берген. Яғни, Бәззәзидің пікірінше қажылықта көрген қиындық тәнге де, мүлікке де қатысты болғандықтан үстем болған көзқарасқа сай қажылық садақадан абзал саналады (Bazzâzi, 1310: 107).

Нәтижелері және талқылама

Ханафи мәзһабын зерттеушілердің бұл мәзһабтағы ижтихадтың (діни үкімдер) ең қатты даму кезеңі ретінде VIII-XIII ғасыр аралығы деген тұжырымы қалыптасқан. Шынында да, аталған дәуірде зохир-риуая (алдыңғы үкімдер) мен нәдир риуая (кейінгі үкімдер) ижтихады биік белеске көтерілді. Дегенмен, Ханафи мәзһабы ижтихаттарының дамуы аталған кезеңмен тоқтап қалған жоқ. Ханафи мәзһабы XV ғасырда да дамып отырған. Соның бір дәлелі Хафиз әд-дин Мұхаммед бин Мұхаммед бин Шиһаб бин Юсуф әл-Кердери әл-Хорезми әл-Баззәзидің «Әл-Фатауал-Баззазия» трактатындағы біз көрсетіп отырған жаңа фикһтық тұжырымдар еді.

Ханафи мәзһабын зерттеушілер арасында мәзһабты дамытушы ошақтар ретінде Алтын Орда немесе оның астанасы Сарай қаласы мүлде көрсетілмейді. Ханафи мәзһабын дамытушы мектептер ретінде көпшілікке Куфа, Қорасан, Шам, Қаһира, Мәуараннахр, Диобанд белгілі

болған. Ал, Алтын Орда астанасы Сарай қаласы мүлде негізге алынбаған. Алайда, Алтын Орда мемлекетінде де Ханафи мәзһабын дамытқан көптеген ғұламалар шықты. Осы күнге дейін Әл-Кафауи көбірек ауызға алынса, енді оның қатарын Хафиз әд-дин Мұхаммед бин Мұхаммед бин Шиһаб бин Юсуф әл-Кердери әл-Хорезми әл-Базазиді толтырып отыр.

Қорытынды

Хафиз әд-дин Мұхаммед бин Мұхаммед бин Шиһаб бин Юсуф әл-Кердери әл-Хорезми әл-Базази Алтын Орда мемлекетінің құлау дәуірінде өмір сүрген атақты фикһ ілімінің майталманы. Ол фикһ ілімінің тоқырау кезеңінде өмір сүрсе де, мұсылман құқығына қатысты көптеген өзекті мәселелерге өз тұрғысынан пайым жасай алды. Әбу Ханифа мектебінің өкілі болғандықтан, мәзһаб шеңберінде рационалистік пікірлер айтуымен оның көзқарастары аса құнды еді. Бәззазидің «Әл-Фатауал-Базазия» еңбегіндегі діни үкімдер Әбу Ханифа ғұламаларын қайталауымен емес, өзіндік тұрғыда

фикһ мәселелерін талдай алуымен аса маңызды. Соның бірі, осы мақалада талданған оның ғибадат және салық мәселелеріне қатысты фикһтық ұстанымдары еді.

Ол фикһ тармақтарына догматикалық тұрғыдан емес, әділдік принципі тұрғысынан, сондай-ақ, рационалистік пайым тұрғысынан талдау жасайды. Қарапайым мәселе – дәрет (тазалану) алудың шарттары, сондай-ақ, намаз оқу барысындағы қамат, отырғанда сұқ саусақты көтеру, әр халықтың сингармонизм ерекшелігін ескеріп, тәжуидте ережеден тыс қағидалардың болатындығы, қаза намазды өтеу мен жұма намаздың кейбір мәселелері, ораза тұтудағы кейбір үкімдер, ұшыр мен зекет бабының базбір мәселелері, мемлекет қазынасының түсімдері, қажылық құлшылығын атқару нормаларында Құран мен хадисті және ғұламалардың ижтиһадтарын салыстыра отырып, қисынды дербес шешім айтады. Әлеуметтік және табиғи ерекшеліктері де молынан ескереді. Бұл – Бәззазидің фикһ іліміндегі басты ерекшелігі һәм оның ғұламалығын әйгілейтін негізгі фактор десек асыра айтқандық емес.

Әдебиеттер

- Al-Fatava al-Hindiyya fi Mazhabi'l-Imami'l-A'zam Ebi Hanife ve bi Hamishihi Fatavayi Kadihan va'l-Fatava al-Bazzaziyya I (1991). Daru sadir. – Beyrut. – 474.
- Ali al-Kari, Ebül-Hasan Nureddin Ali b.Sultan Muhammed 1014/1606 (1990) Tezyinül-ibare li tahsinil-işare; et-Tedhin lit-tezyin ala vechit-tebyin.thk. Osman b.Cuma Damiriyye. – Taif: Darül-Furkan. – 291.
- Bağdadi, Babanzada İsmail Paşa (1955) Hediyyetül-arifin esmail-müellifin ve asarül-musannifin. trc. Kilisli Rifat Bilge.tashih İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Avni Aktuç. I-II. – Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, II. – 471.
- Bazzâzi, Hâfizuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihâb b. Yusuf el-Harazmî el-Kardârî (1310) Al-Fataval-Bazzaziyya, IV. Matbaatü'l-Emiriyye. – 204.
- Haddad, Abubakir b.Ali al-Abadi 800/1397 (1978). el-Cevheretün-neyyire. – İstanbul: Fazilet Neşriyat. I. – 387.
- Halabi, Burhaneddin İbrahim b.Muhammed b.İbrahim 956/1549 (1325) Halebi kebir. – Dersaadet: Arif Efendi Batbaası. – 874.
- Haskafi, Alauddin Muhammed (2000) ed-Dürül-muhtar. I-XII. Thk.Abdülmecid Halebi, II. – Beyrut: Darul-Marife. – 311.
- Husri, Ahmed Muhammed (1986) Es-Siyasetül-iktisadiyye ven-nüzümül-maliyye fil-fikhil-İslami. – Beyrut: Darül-Kitabil-Arabi. – 300.
- İbn Abidin (2000b) Reddul-Muhtar alad-Durril-muhtar, II. thk. Abdülmecid Halebi. – Beyrut: Dâru'l-ma'rife. – 623.
- İbn Abidin (2000c) Reddul-Muhtar alad-Durril-muhtar, III. thk. Abdülmecid Halebi. – Beyrut: Dâru'l-ma'rife. – 561.
- İbn Abidin (2000a) Reddul-Muhtar alad-Durril-muhtar, I. thk. Abdülmecid Halebi. – Beyrut: Dâru'l-ma'rife. – 358.
- İbnül-İmad, Abul-Falah Abdülhay b.Ahmed b.Muhammed (1679) Şezeratüz-zeheb fi ahbari men zeheb. – Beyrut: Daru İhyait-Türasil-Arabi, VII. – 385.
- Kerimullin, Ebrar (1998) Tatarlar: ismimiz vekimliğimiz. çev. Zeynep Sarışık. – İzmir: İrfan Kültür ve Eğitim Merkezi. – 420.
- Laknavi, Ebül-Hasenat Muhammed Abdülhay b.Muhammed (1886) el-Fevaidül-behiyye fi teracimil-hanefiyye: et-Talikatüs-seniyye ael-fevaidil-behiyye 1304/1886. Tashih ve talik Muhammed Bedreddin Ebu Firas en-Nasani. – Kahire: Matbaatüs-Sade, 1324. – 673.
- Ramzi, M.M. (2002) Telfikül-ahbar ve telkihül-asar fi vakai Kazarne Bulgar ve mülukit-Tatar.takdim ve talik İbrahim Şemseddin. – Beyrut: Darül-Kütübil-İlmiyye, I. – 987.
- Sahavi, Şamsaddin Muhammed b. Abdurrahman. (1355) ed-Davul-lami li ehliil-karnit-tasi. – Kahire: Mektebetül-Kudsi, X. – 570.
- Togan, Ahmed Zeki Velidi (1912) Türk ve Tatar tarihi. – Kazan: Millet Kütüphanesi. – 323.
- Veliyev, Rafael Mirgasimoğlu, Cemil Abdurrahmanoğlu Muhammetşin (2000) Büyük Bulgar: Bulgar-Tatar uygarlığının anıtı. çev.Fazıl Ağış. – Ankara: Türksoy Yayınları. – 250.

- Yazıcı, Nesimi (2002) İlk türk-islam devletleri tarihi. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. – 451.
Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. (1950) Золотая Орда и её падение. – М.–Л.: Изд-во АН СССР. – 505.
ҚМДБ (2021) https://kk.wikipedia.org/wik/Қазақстан_мұсылмандары_діни_басқармасы
ҚР Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы (2011) <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483>

References

- Al-Fatava al-Hindiyya fi Mazhabi'l-İmami'l-A'zam Ebi Hanife ve bi Hamişihî Fatavayî Kadîhan va'l-Fatava al-Bazzaziyya I (1991). Daru sadir [Indian Fatwas in the Doctrine of the Greatest Imam Abu Hanifa and in its margins Fatwas of Qadi Khan and Brazia Fatwas]. – Beyrut. – 474. (in Arabic)
- Ali al-Kari, Ebül-Hasan Nureddin Ali b.Sultan Muhammed 1014/1606 (1990) Tezyinül-ibare li tahsinil-işare; et-Tedhin lit-tezyin ala vechit-tebyin.thk. Osman b.Cuma Damiriyye [Decorate the phrase to improve the sign, and its tail is decorated to decorate the face of the illustration Othman bin Juma Dhmailiyya]. – Taif: Darül-Furkan. – 291. (in Arabic)
- Bağdadi, Babanzada İsmail Paşa (1955) Hediyetül-arifin esmail-müellifin ve asarül-musannifin. trc. Kilisli Rifat Bilge.tashih İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Avni Aktuç. I-II [The gift of those who know the names of the authors and the effects of the classifiers]. – Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, II. – 471. (in Turkish)
- Bazzâzi, Hâfizuddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb b. Yusuf el-Harazmî el-Kardarî (1310) Al-Fataval-Bazzaziyya, IV. Matbaatü'l-Emiriyye [Fatawa al-Bazazia]. – 204. (in Arabic)
- Grekov B.D., Jakubovskij A.Ju. (1950) Zolotaja Orda i ejo padenie [The Golden Horde and its fall]. – M.–L.: Izd-vo AN SSSR. – 505. (in Russian)
- Haddad, Abubakir b.Ali al-Abadi 800/1397 (1978). el-Cevheretün-neyyire [Shining gem]. – İstanbul: Fazilet Neşriyat. I. – 387. (in Turkish)
- Halabi, Burhaneddin İbrahim b.Muhammed b.İbrahim 956/1549 (1325) Halebi kebir [Big Milky]. – Dersaadet: Arif Efendi Batbaası. – 874. (in Arabic)
- Haskafi, Alauddin Muhammed (2000) ed-Dürül-muhtar. I-XII. Thk.Abdülmecid Halebi, II [Investigation by Abd al-Majid al-Halabi]. – Beyrut: Darul-Marife. – 311. (in Arabic)
- Husri, Ahmed Muhammed (1986) Es-Siyasetül-iktisadiyye ven-nüzümül-maliyye fil-fikhil-İslami [Economic policy and financial systems in Islamic jurisprudence]. – Beyrut: Darül-Kitabil-Arabi. – 300. (in Arabic)
- İbn Abidin (2000b) Reddul-Muhtar alad-Durril-muhtar, II. thk. Abdülmecid Halebî [The chosen response to Al-Dur Al-Mukhtar, Investigated by Abdul Majeed Al-Halabi]. – Beyrut: Dâru'l-ma'rife. – 623. (in Arabic)
- İbn Abidin (2000c) Reddul-Muhtar alad-Durril-muhtar, III. thk. Abdülmecid Halebî [The chosen response to Al-Dur Al-Mukhtar, Investigated by Abdul Majeed Al-Halabi]. – Beyrut: Dâru'l-ma'rife. – 561. (in Arabic)
- İbn Abidin (2000a) Reddul-Muhtar alad-Durril-muhtar, I. thk. Abdülmecid Halebî [The chosen response to Al-Dur Al-Mukhtar, Investigated by Abdul Majeed Al-Halabi]. – Beyrut: Dâru'l-ma'rife. – 358. (in Arabic)
- İbnül-İmad, Abul-Falah Abdülhay b.Ahmed b.Muhammed (1679) Şezeratüz-zeheb fi ahbari men zeheb [The golden tree in Al-Ahbri is made of gold]. – Beyrut: Daru İhyait-Türasil-Arabi, VII. – 385. (in Arabic)
- Kerimullin, Ebrar (1998) Tatarlar: ismimiz vekimliğimiz. çev. Zeynep Sarışık [Tatars: our name, our identity]. – İzmir: İrfan Kültür ve Eğitim Merkezi. – 420. (in Turkish)
- Laknavi, Ebül-Hasenat Muhammed Abdülhay b.Muhammed (1886) el-Fevaidül-behiyye fi teracimil-hanefiyye: et-Talika-tüs-seniyye alel-fevaidil-behiyye 1304/1886. Tashih ve talik Muhammed Bedreddin Ebu Firas en-Nasani [Correction and commentary by Muhammad Badr Al-Din Abi Firas Al-Naasani Al-Halabi]. – Kahire: Matbaatüs-Saade, 1324. – 673. (in Arabic)
- Qazaqstan musylymandary dini baskarmasy [Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan]. https://kk.wikipedia.org/wik/Қазақстан_мұсылмандары_діни_басқармасы (in Kazakh)
- QR Dini qyzmet zhane dini birlestikter turaly 2011 zhylygy 11 qazandagy № 483-IV Zany [Law of the Republic of Kazakhstan dated October 11, 2011 № 483-IV "On Religious Activity and Religious Associations"]. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483> (in Kazakh)
- Ramzi, M.M. (2002) Telfikül-ahbar ve telkihül-asar fi vakai Kazanve Bulgar ve mülukit-Tatar.takdim ve talik İbrahim Şem-seddin [Fabricating news and grafting antiquities into the events of Kazan, Bulgar and the Tatar kings]. – Beyrut: Darül-Kütübil-İl-miyye, I. – 987. (in Turkish)
- Sahavi, Şamsaddin Muhammed b. Abdurrahman. (1355) ed-Davul-lami li ehliil-karnit-tasi [The Shining Light of the Nineth Century]. – Kahire: Mektebetül-Kudsi, X. – 570. (in Arabic)
- Togan, Ahmed Zeki Velidi (1912) Türk ve Tatar tarihi [Turkish and Tatar history]. – Kazan: Millet Kütüphanesi. – 323. (in Turkish)
- Veliyev, Rafael Mirgasimoğlu, Cemil Abdurrahmanoğlu Muhammetşin (2000) Büyük Bulgar: Bulgar-Tatar uygarlığının anıtı. çev.Fazıl Ağış [Great Bulgarian: monument to the Bulgarian-Tatar civilization]. – Ankara: Türksoy Yayınları. – 250. (in Turkish)
- Yazıcı, Nesimi (2002) İlk türk-islam devletleri tarihi [History of the first Turkish-Islamic states]. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. – 451. (in Turkish)

Ю. Бертымұратов

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: joldaskz@list.ru

ЖҮКТІЛІКТІ ЖАСАНДЫ ТҮРДЕ ҮЗУДІҢ АЛДЫН АЛУДАҒЫ ДІНИ УАҒЫЗДАРДЫ ДЕРЕКТАНУЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ТАЛДАУ

Мақалада жүктілікті жасанды түрде үзу бойынша діни уағыздарда (сүре аяттарында, хадистерде) бар өсиеттер талдау арқылы түсіндірілген. Біріншіден, жүктілікті жасанды түрде үзуге тікелей қатысты, кезекте алдын алу бойынша уағыздар жинақталған. Сондай-ақ, тікелей және жанама мағынадағы уағыздар бірдей талдауға алынды. Мұндағы басты мақсат кез-келген санаттағы тууға қабілетті мұсылман әйелдерінің жүктілікті жасанды түрде үзуінің алдын алу жұмыстарын ойластыру. Жылдар бойы толасмай отырған жүктілікті жасанды түрде үзудің алдын алу жұмыстарының қатарына діни уағыздарда айтылатын профилактикалық мәні бар материалды қосымша құрал ретінде қолдану мақсат тұтылып отыр. Мақсат жүктілікті жасанды түрде үзудің алдын алу бойынша эффективті әдіс-тәсілдерді ойластыруда дінде бар уағыздарды пайдалану қаншалықты оң нәтижелер беретінін осы сияқты зерттеулер арқылы сынап көру. Сондай-ақ, зерттеу біршама отбасыларының жүктілікті жасанды түрде үзубеуіне немесе жауапкершіліксіз жүкті болмауына көп жағдайда дін, яғни діни уағыздар кедергі болғанын сөз етеді. Жүктілікті жасанды түрде үзуде этикалық, медициналық салдарлардың көп жағдайда адамдармен ескеріле бермейтіні анықталып, ал діни уағыздар профилактикалық тұрғыдан тиімді болып келетіні астарлап айтылады.

Түйін сөздер: ислам, балиғат жасы, неке, түсік жасау, діни этика.

Yu. Bertymuratov

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty
e-mail: joldaskz@list.ru

Source analysis of religious sermons on the prevention of artificial termination of pregnancy

The article interprets religious sermons (verses of surahs, hadiths) on artificial termination of pregnancy. To write this article, first, we have collected sermons directly related to the artificial termination of pregnancy, and then on the prevention of this problem. Direct and indirect sermons were also involved. The purpose of the organization of preventive work on artificial termination of pregnancy in Muslim women of any age. The main goal of the researchers is to introduce religious sermons as a method of struggle to reduce the number of artificial abortions that do not stop for many years. During the test, the effectiveness of existing religious sermons, their impact on positive results; for further use as a method to prevent artificial termination of pregnancy. The researchers also noted that in most cases, religion, that is, religious preaching, prevented many families from circumventing abortion, and realized the irresponsibility to themselves. And also, the question is raised about the non-effectiveness of ethical, medical methods to reduce artificial abortion, people have stopped taking into account their complications, but oddly enough, religious sermons are beginning to be effective on this issue.

Key words: islam, the age of baligat, marriage, abortion, religious ethics.

Ю. Бертымұратов

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы
e-mail: joldaskz@list.ru

Источниковедческий анализ религиозных проповедей по профилактике искусственного прерывания беременности

В статье интерпретированы религиозные проповеди (аяты сур, хадисы) по искусственному прерыванию беременности. Для написания статьи, во-первых, собраны проповеди непосредственно касающиеся по искусственному прерыванию беременности, после по профилактике

данной проблемы. Так же прямые и косвенные проповеди тоже были задействованы. Цель организация профилактических работ по искусственному прерыванию беременности у мусульманских женщин любого возраста. Главная цель исследователей ввести религиозные проповеди как метод борьбы для снижения числа искусственного прерывания беременности, которые не прекращаются на протяжении многих лет. В ходе проверки, эффективность существующих в религии проповеди, их влияние на положительные результаты; для дальнейшего использования как метод по предотвращению искусственного прерывания беременности. Исследователи также отметили, что в большинстве случаев религия, то есть религиозные проповеди, препятствовали тому, что многие семьи обошли аборт, и осознали безответственность перед самим собой. А так же, поднимается вопрос о не эффективности этических, медицинских методов по снижению искусственного прерывания беременности, люди перестали учитывать их осложнений, но как ни странно религиозные проповеди начинают быть эффективными по данному вопросу.

Ключевые слова: ислам, возраст балигат, брак, аборт, религиозная этика.

Кіріспе

Қоғам дамығанмен көнеден бергі мәселелер шешімін таппай келеді. Кейбір мәселелер қоғамнан қоғамға өтіп күрделенуде. Осындай мәселелердің бірі жүктілікті жасанды түрде үзу. Зерттеу үдерісінде жүктілікті жасанды түрде үзу күн тәртібінде *өзекті* екені анықталды. Сондай – ақ жүктілікті жасанды түрде үзу жаһанды мәселелердің бірі.

Зерттеуде қолданылған деректер көзін негізінен діни материал қоры, атап айтқанда Құран Кәрім сүрелері, аяттары және хадистер құрайды. Діни материал – қосымша деректермен және ғылыми зерттеулермен салыстырылып талданды. Мақала исламда жүктілікті жасанды түрде үзу бойынша бекітілген зерттеудің бір бөлігі болып табылады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Тақырыпты зерттеуге жүктілікті маңызды себепсіз жасанды түрде үзудің етек алуы себеп болды. Жағдай мұсылмандар діни басқармасының назарына ілігіп отыр. Жүктілікті жасанды түрде үзуге исламның көзқарасын ескеріп, бұл отаны мұсылман өкілдерімен маңызды себепсіз (медициналық) іске асыру дінге қайшы екенін көпшілікке түсіндіру маңызды. Жалпы, жүктілікті жасанды түрде үзу әлемдік деңгейде шешімін таппаған, жоғарыда айтып кеткендей көнеден бергі тарихы бар, енді жаһанды мәселеге айналып отыр. Бір қызығы жүктілікті жасанды түрде үзу бірқатар ислам дінін ұстанушы халықтарда, оның ішінде қазақ халқында ХХ – ғасырдың бірінші жартысына дейін мәселе ретінде туындамаған. Жалпы мақаланың мақсаты жүктілікті жасанды түрде үзудің алдын алу жолында исламда бар уағыздарды талдау,

сондай – ақ оларды тиімді қолдану жолдарын жаңғырту зерттеудің *міндеті* болып отыр.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеуде деректану саласының тарихилық, салыстырмалық және сыни талдау әдістері қолданылды. Әдеттегідей, тарихилық әдіс – мақала тақырыбының мәнін (тарихын) бір жүйеде жеткізуге септігін тигізді; жүйелі ойдың қалыптасуында, деректердің рет ретімен тізбектеліп қолданылуында маңызды рөл ойнады. Салыстырмалық әдісі – деректерді іріктеуде, мақаланың шыншылдығын, ғылымилығын арыттыруда қажет болды. Өзге тілдердегі деректерді аудару үшін лингвистика, деректердің уақытын анықтауда хронология салалары, қосымша тарихи пәндер қатарынан қолданылды. Діни деректердің мазмұнындағы астарлы, жанама мәліметтерді сөйлетуге герменевтикалық әдіс пайдаланылды.

Негізгі бөлім

Исламда діни – этикалық тәрбие отбасынан басталады. Отбасында ұл мен қызға берілетін мұсылмандық тәрбие, олардың уақытымен үйленулерін қатал қадағалауға негізделген. Құран Кәрімде «Нәбә» сүресінде: «Сендерді жұп–жұп етіп жараттық» деп жазылған. Мазмұнында: «Жердің тепе-теңдігін сақтап әрі оны қимылдатпау үшін тауларды қазық еткені. Және барлық мақлұқаттар мен өсімдіктерді аталық және аналық етіп жұбымен жаратуы» (Серікбай, 2020: 1) жер бетіндегі адамзаттың, міндетті түрде жұп–жұп болып өмір сүруі тепе-теңдік кепілі деп түсіндірілген.

Мұхаммед Пайғамбар: «Құл үйленген кезде діннің жартысын кәміл орындаған болады. Ал, енді қалған жартысы бойынша (немқұрайлы бо-

лудан) Алладан қорықсын», (Жұмағұлов, 2020: 1) – деп үйленудің діннен екендігін айтқан. Сондай-ақ «Айшадан жеткен риуаятта Алланың Елшісі: «Неке – менің сүннетім. Кімде-кім менің сүннетіме амал етпесе, ол менен емес. Сондықтан да үйленіндер, мен Қиямет күні басқа үмбеттерге сендердің көптіктеріңмен мақтанайын» деп, (Жүсіпов, 2021: 1) ер мен әйелдің үйленуін нақтылаған. Хадис мазмұнындағы басты уағыз барша мұсылманды үйленуге үгіттеу. Бұл уағыз көпшілікпен орындалған жағдайда, көптеген келеңсіз мәселелерді болдырмаудың алдын алады. Соның қатарында жүктілікті жасанды түрде үзудің алдын алу уақытымен үйленуге тікелей қатысты. Уақытымен отбасын құрған жастар, оның ішінде қыздар келеңсіз жағдайларға тап болмайды. Уақытымен үйленген ер бала шамасынша бос жүріске салынбайды. Ислам діні үгіттеп отырған уақытымен үйлену уағызы, әсіресе бүгінгі таңда орындалмай жүрген ағымдардың бірі, ал үйлену жүктілікті жасанды түрде үзуді болдырмаудың және алдын алудың басты профилактикасы. Пайғамбар келесі бір хадисінде: «Ей, жастар тобы! Іштеріңнен кімнің күші жететін болса – үйленсін. Өйткені үйлену арқылы ол көзін харамдарға қараудан сақтайды әрі мүшесін қорғайды. Ал, егер кімнің күші жетпей жатса ауыз бекітсін. Өйткені ораза – оның қалқаны» (Жүсіпов, 2021: 1) деп, үйленудің қоғамда атқаратын этикалық қызметін, әйел қауымы алдындағы мәдениетін, адамдар арасында келеңсіз жағдайды болдырмау тәртібі деп белгілеген. Хадистің жазылған уақытын ескеретін болсақ, уағыз осы күнге дейін маңызын жоймаған.

Шариғат бойынша отбасында ата-ананың балалары алдындағы басты парызы балиғат жасына толған ұл мен қызды, міндетті түрде некеге тұрғызып, шаңырақ көтерту. Яғни үйлендіру, отбасын құрғызып, балалы-шағалы болуын қадағалау. Мұндағы діннің жаһанды мақсаты қоғамда балиғат жасынан асқан некеге тұрмаған ер мен әйел болмау керек, некеге тұрмау ислам бойынша, қай жағынан алып қараса да дұрыс ағым емес. Ислам бойынша ержеткен баласын әрбір ата-ана үйлендіруге міндетті. Ержеткен ұл, қызды уақытымен үйлендірмесе, онда шаһауаты себепті істелген күнәға тек ұл-қызы емес, ата-аналары да жауапты. Шариғат бойынша, маңызды шарт – некеге отырушылардың міндетті түрде кәмелетке толған (жоғарыда айтқан балиғат жасына толуы), ақыл-есі бүтін, жақын туыс болмауы тиіс. Пайғамбар: «Біздің

жол отандасу. Кімде-кім мұннан қашқақтаса – біздерден емес» – деген (Өсерұлы, 1994: 78).

Балиғат жасы – шариғат бойынша ұл балаларда он екі, қыз балаларда тоғыз жасқа толғаннан басталады. Яғни еркектік және әйелдік белгілері көрінгеннен бастап, ұлдар ержеткен, қыздар бойжеткен болып есептеледі. Егер көрсетілген жастарында физиологиялық тұрғыдан ересектік белгілер көрінбесе, ұл да, қыз да он бес жасында балиғатқа толған. Бұл жайында фикһ кітаптарында: екі имам (Әбу Юсуф пен Мұхаммед): егер аталған белгілері көрінбесе, екеуі де (ұл да, қыз да) он бес жасында балиғат жасына толады, делінген. Яғни ислам дінінің үкімі осы. Сонымен балиғат жасының ең төменгі көрсеткіші ұлдар үшін – он екі жас, ал қыздар үшін – тоғыз жас (Убайдулла ибн Масғұд, 2021: 1). Балиғат жасына толудың негізгі себебі денеден мәнидің шығуы. Бұл жөнінде Нұр сүресінің 59 – аятында: «Өз қатарларыңдағы балаларың балиғат жасына толғанда үлкендер рұқсат сұрағандай (әсіресе жатын бөлмеге) рұқсат сұрасын» (Кулиев, 2020а: 24-27) делінген. Аятта «сендердің балаларың балиғатқа жеткен кезде» – деп айтылады. «Балиғатқа жеткен» деген сөз аятта «хулум» деп берілген. «Хулум» сөзі ұйықтап жатқан кезде енуыздың (шәует, ұрық) шығуы деген мағынада. Ұл мен қыз, екеуінің де балиғатқа толу жасы әдетте он бес жастан аспайды. Ер жетіп немесе бой жетіп, ұл мен қыз «біз балиғат жасына толдық» десе, олардың сөздері қабылданады. Оларға балиғат жасына толған адамдардың үкімі жүреді (Бұхари, 2021: 1). Сонымен қатар «рұқсат сұрасын» деп отырған мағына, әр бір балиғат жасына толған бала, қай уақытта болмасын, мейлі таңертең, түсте, кешкісін жатын бөлмеге, міндетті түрде рұқсат сұрап кіру керек, ол жөнінде, әрі қарай: «Жатын бөлмеге үш уақыттан басқа (шешінетін уақыттар, жалаңаштанатын) рұқсатсыз кіруге, тек балиғат жасына толмаған балаларға болады» (Кулиев, 2020а: 24-27) делінген. Мұндағы мағына, жыныстық жасқа толған жасөспірімдерді тал жасынан бастап, кішігірім этикеттерді орындау арқылы тиым қойылатын әрекеттерге бармауының алдын алу. Жатын бөлмеге рұқсатпен кіруді қадағалаудағы мақсат, жыныс қатынасы орындалатын жерден бастап, оған қатысты барлық әрекеттердің дінмен қатал қадағаланатынын, әр бір балиғат жасына толған баланың бойына уағыздар арқылы сіңіру.

Сондай-ақ, дін балиғат жасына толған ұл мен қыздың, дер кезінде некелеспей, уақытты

ұзартып, үйленуді шегерте беруіне бірден-бір қарсы, яғни үйлену уақыты созыла бермеу керек. Үйлену бойынша келесі уағызда «Сендерге оған тұрақтауларың үшін өз жыныстарыңнан жұбайлар жаратып, араларыңа сүйіспеншілік, мейірімділік пайда қылғандығы да оның белгілерінен. Сөз жоқ, осыларды ойлаған елге белгілер бар»; сондай-ақ, «Іштеріндегі бойдақтарды (ер жеткен ұл, қыздарды, тұл ер, әйелдерді) қолдарыңдағы құл, күндердің дұрыстарын үйлендіріңдер. Егер олар кедей болса, Алла өз кеңшілігімен оларды байытады. Алла аса кеңшілік иесі, толық білуші» (Крачковский, 2021: 1) деп, үйлену әрбір адамға қатысты екені нақты жеткізілген. Сонымен, ислам үйленуге қатысты өз үкімін нақты жеткізген. Сүре аяттары мазмұнында қоғамда барлық пенде үйлену керек деген мағына жатыр. Үйлену – шарифат бойынша адам болмысын толықтыратын, жетілдіретін байланыс.

Шарифат христиан дініндегі тәркідүниелік (монахтық) дәстүрімен келіспейді. Өйткені мұндай әдеттер адамның әу баста жаратылған болмысына қарсы, адами қажеттіліктерді, мүдделерді жоққа шығару, жаратылыс сипатқа қарсы шығу. Бұған дәлел: «...тәркідүниелікті олар өздері тауып алды, біз оларға Алланың разылығын іздеуді ғана міндеттеп, ал оны (тәркідүниелікті) міндеттемеген едік. Алайда олар оны (аталған міндетті) дұрыс сақтай алмады. Олардан иман келтіргендерінің сыйын бердік, алайда олардың көбі – пасықтар» (Кулиев, 2020: 27). Пайғамбар хадистері де осы ұстанымды нақтылай түседі. Байһақидың Сағид ибн Әбу Уаққастан жеткізген хадисінде былай делінген: «Алла бізге тәркідүниеліктің орнына таза ханифиликті (яғни, өңі бұзылмаған саф таза діни дәстүрді) берді» (Крачковский, 2021: 1). Табарани мен Байһақилердің таратқан бір риуаяттарында Пайғамбар: «Кімде-кім үйленерге жағдайы жеткілікті бай бола тұрып үйленбесе ол менен емес» (Муслим, 2018: 1) – деген. Сондай-ақ, «Ал, мен бұдан былай әйелдерге еш жақындамаймын әрі ешқашан да үйленбеймін» – деген адамға, сол кезде Пайғамбар келіп: «Әлгі сөздерді айтқан сендер ме? Ал, мен болсам, уаллаһи, Алладан сендерден артық қорқамын, сендерден артық тақуалық қыламын. Алайда ораза тұтамын – аузымды ашамын, намаз оқимын, ұйықтаймын және әйелдеріммен де қосыламын. Кімде-кім менің осы сүннетімнен бас тартса, ол менен емес» (Ибн Маджа и аль-Хаким, 2021: 1) деп шешімін нақты білдірген. Үйленуге қатысты аяттардағы өсиетті орындау

«неке» деп аталады. Үйлену мақсатында ер адам некеге тұру үшін, алдымен бірнеше талаптарды орындауы парыз, алдымен төмендегі деректегі мәліметке сәйкес: «Әһлу сүннет имамдары Ханафи мазхабының ғұламасы, Әбу Ханифаның шәкірттері Имам Мухаммад, Имам Малик және Имам Шафиғидың пікірлері бойынша неке қиылу үшін қыздың әкесінің рұқсаты керек», қыздың қамқоршысының рұқсатысыз қиылған неке – маукуф. Яғни, ата – анасы құптамайынша ерлі-зайыпты атана алмайды. Имам Мухаммад «... қыздың қамқоршысы оның рұқсатынсыз неке қиылғандығын білсе, некені бұза алады, құптай да алады деген. Жасырын қиылған неке әлсіз, жауапкершілігі төмен болады»; Пайғамбар: «Шарифатқа қайшы үйлену мен шарифатқа сай үйленудің ара жігін айыратын нәрсе дабыл қағып, жария ету» (Алмаханов, 2017: 1) деген. Пайғамбар хадисін үлгі тұтқан қазақ халқы ата-ананың батасын алып, дастарқан жайып дәм беріп, беташар жасап үйленгендігін той арқылы жариялаған. Үйленуді неке арқылы іске асыру үшін, орындау керек басты парыз оны жария ету. Яғни, ер мен әйелдің некеге тұрғанын барша қауым білу керек. Мұндағы мән неке ішінде орындалатын: жыныстық қатынас, кейін сәби дүниеге әкелу және т.б. шаралар жасырынсыз, діни тәртіпке сай жүру керек. Жыныстық қатынас тек қана неке ішінде орындалу керек. Бұл діни талап шектеулік болып көрінгенмен, адамдардың хайуандардан бөлек тіршілік екенінің, қоғамның дұрыс жолмен өрбуінің кепілі. Ислам бойынша адамның жыныстық қатынасқа түсу тәртібі, сезімін қадағалау қажеттілігі түсіндірілген. Адам құштарлық сезімін қанағаттандыруда дін қоятын шектеуліктер мен талаптарды ұстану керек. Құштарлық сезім адамға берілген санамен қадағалану керек. Талапты мұсылманның қадағалау қадағаламауына дін кепілдік бермейді; егер адам нәпсіге бой алдыратын болса хайуанға айналады, өзіне тұлға ретінде, жанұясына, жалпы қоғамға кір келтіреді; бірақ, құштарлық сезімді қадағалау тәркідүниелік өмір сүру салтына ұласпауы керек. Бұл Алланың адамға берген табиғи сезімдеріне, оның ішінде жер бетінде ұрпақ жалғастыру қасиетіне қарсы. Адамның табиғи сезімдеріне қандайда бір шектеуліктер жоқ. Дегенмен орын алуы мүмкін дұрыс емес әрекеттерге тиым қойылған. Мұндай шектеуліктер, исламға дейінгі діндермен, яғни: азғындыққа, зинақорлық және жезөкшелікке тиым қойылған. Бірақ неке мен үйленуге рұқсат бар. Ислам некені қолдап, сол дұрыс жолды

таңдаған, бірақ ер мен әйелдің тәркідүниелікке көшіп, барлық әлемнен оқшаулануына қарсы, себебі мұндай жағдайдағы адамдар табиғи қажеттіліктерін орындай алмай, жер бетінде адам қалмаған болар еді (Аль-Кардауи Юсеф, 1994: 65-66). Адамға табиғатпен берілген жыныстық сезім тек қана неке ішінде қанағаттандырылуы керек. Адамға берілген бұл сезімді неке ішінде өтеу, жоғары да айтып кеткендей исламға дейінгі діндерде қарастырылған. Ер мен әйел аралық жыныстық қатынасты христиан діні шеңберінде қарастыратын болсақ: «Библия отпределяет сексуальные отношения как дар Бога человеку. Дар, который человек может осуществлять для взаимной радости в рамках брака» (Бюне, 1993). Яғни, жыныстық қатынас неке ішіне орындалуы керек; «Только тогда, когда наше общения с Богом ничем не омрачено, а сердце преисполнено им самим, мы можем поставить сексуальные отношения на то место на шкале жизненных ценностей, которое полагается им согласно Библии. Утешайся Господом, и Он исполнит желания сердца твоего» (Бюне, 1993). Дін адамзат алдында, бірінші орынға діни міндеттерді, кейін, оны орындаған жағдайда пенденің «жер қажеттіліктерін» орындайтынын меңзеп отыр. Әрі қарай, «Интимные отношения – не только производства, потомства, но и нормальное следствие счастливого духовного и сердечного общения, выражение гармоничного уединения в духе, в душе и теле при взаимном уважении друг к другу» (Бюне, 1993); ер мен әйел аралық жақын қарым-қатынастың (төсек қатынасы) ұрпақ жалғастығындағы маңыздылығымен қатар, адам дені, тәні және жаны аралық байланыстың дұрыс өрбуінің кепілі екені баяндалып отыр. Қазіргі психология, медицина салалары тұрғысынан айтқанда адамзат өміріндегі ер мен әйел аралық төсек қатынасы қажеттілігінің адам дені үшін маңыздылығы, түбегейлі түрде түсіндіріліп, бірақ бұл қатынастың, неке ішінде орындалуын талап етіп қояды. Аталмыш уағыз-тәрбие інжіл кітабы желісімен: «Почему оставит человек отца своего и мать и прилепится к жене своей, и будут двое одна плоть» (Бюне, 1993) деп, ер мен әйел үйленгеннен кейін «айырылмас тұтасқа» айналатыны баяндалған. Ұқсас мәлімет ислам дінінде, Бақара сүресінде «... сендер (ер мен әйел) бір – бірлеріңнің киетін киіміңдер ...» (Өсерұлы, 1994: 76-77) деп берілген. Діндерде бар ұқсастықтарға келетін болсақ, христиандар: «Не уклоняйтесь друг от друга, разве по согласию, на время для упражнения в посте и молитве,

а потом опять будьте вместе, чтобы не искушал вас сатана невоздержанием вашим» (Бюне, 1993) деп уағыздаса, исламда да ерлі зайыптылардың жыныстық қатынасқа түспейтін шақтарының бірі – отыз күн ораза ұстау уақыты.

Сайып келенде, өзге діндерде де, неке құрудың мақсаты – адамзат өмірің дұрыс өрбуімен сабақтасады. Некесіз қатынас, Інжіл бойынша: «Бог определил брак как рамки, в которых могут осуществляться сексуальные отношения. Всякое использование сексуальных отношений вне брака Библия называет прилюбодеянием, блудом, развратом, нечистотой» (Бюне, 1993); исламда бұл әрекет – зинақорлық деп аталады. Христиан дінінде некеге дейін ер балаларға келесі талаптар қойылады: «Если исходит из того, что, как правило ответственность за семью молодой человек в состоянии нести только с 19 – 25 летнего возраста, то это означает, что молодой христианин, серьезно решивший следовать Христу, 6 – 12 лет до вступления брака должен жить в сексуальном воздержании» (Бюне, 1993). Осы сын уақытында әрбір христиан діні өкілі өзінің болашағына дұрыс жол салады. Осы жылдарда құдай көмегі арқылы нәпсі қызығушылықтарын жеңіп тұлға ретінде қалыптасады немесе төзімділік танытпай құлайды, жеңген адам әрі қарай құдай назарындағы дұрыс адамға айналады. Жастық шағында жан-жақтан қызықтырған нәпсі қызығушылықтарына мойынсұнбай, керсінше одан сайын құдайға жақындай түседі. Немесе нәпсі қызығының тәлкегіне айналады. Әрине, дәл осы жылдар аралығында жас христианды жолдан тайдырмақшы болып түрткіші күштердің әрекеттері сезіледі. Сондай-ақ, жас ер жігіт пен қыз аралық достық қарым-қатынасы Інжіл заманында мәселе ретінде көтерілмеген. Себебі ер балалар мен қыз балалар қатал түрде екі бөлек тәрбиеленген (Бюне, 1993). Мұндағы мағына жігіт пен қыз аралық құштарлық сезімнің алдын алу, себебі оның некеден бұрын басталуы жақсылыққа апармайтыны белгілі. Құштарлық сезімнің уақытынан бұрын басталуына дін қарсы. Ал неке жөнінде: «В Кор. 1 ясно сказано, что брак – дело хорошее и верное. Для безбрачия существует лишь одна причина. «Неженатый заботится о Господнем, как угодить Господу» (Бюне, 1993). Мұнда үйленбеген жігіт уақытын тек қана құдай жолына берсе, үйленген жігіт – отбасына бөледі. Үйленбеді жауапкершіліктен қашу, өзіне көп уақыт бөлу деп түсінуге болмайды, толықтай құдай жолына мойынсұну деп түсіну керек. Дегенмен дін әрбір адамның некеге

тұруын қалайды, ал құдай жолын таңдағандар, өз шешіміне нақ сенімді болу керек. Ол жөнінде: «Но, кто непоколебимо тверд в сердце своем и, не будучи стесняем нуждою, но будучи властен в своей воле, решился в сердце своем ...» деп хабарланса, келесі мәліметте «Лучше вступить в брак, нежели разжигатся и дальше во избежание блуда, каждый имей свою жену» (Бюне, 1993) делінген. Сондай-ақ Інжіл бойынша христиан діні өкілінің дінсізбен неке құруына үзілді-кесілді қарсы, себебі, уағыз бойынша: «Не преклоняйтесь под чужое ярмо с неверным. Ибо какое общение праведности с беззаконием? Что общего у света со тьмою? Какое согласие между Христом и Велиаром? Или какое соучастие верного с не верным?» деп, қарсылық білдірген. Ал зейнақорлық жөнінде: «Кто же прелюбодействует с женщиною, у того нет ума; тот губит душу свою, кто делает это; побой и позор найдет он, и безчестие его не изгладится» (Бюне, 1993) деп қатал сынап, үкімін жасаған.

Жыныстық құштарлықты басу, тежеу, тоқтату дұрыс емес, тек қана оның уақытымен өтелуіне жағдай жасаған дұрыс. Ол үшін әрбір адам ислам діні уағыздап отырған балигат жасын ескеріп, уақытымен некеге тұру керек. Қазіргі қоғамда заманауи үйлену, тұрмыс құру жас көрсеткіші біршама өзгерген. Бірақ отбасын құру салтын ұстанған жөн.

Сонымен, ислам оқымыстылары үйленудің қоғам мәдениетіне, адам денсаулығына қажеттілігі мен пайдасын; үйлену тек нәпсі қажеттілігін өтеу емес, биологиялық мұқтаждықты дұрыс жолмен реттеу деп түсіндіреді. Осы тұрғыдан, ислам оқымыстылары үйлену бойынша төмендегідей тұжырымдар жасаған:

Біріншіден, *адамзат ұрпағын сақтау* – үйлену арқылы адамзат тегі көбейеді, тұқымы жойылмай, ұрпақ соңынан ұрпақ ауысып, көбейе береді. Құран Кәрімде үйленудің осы бір хикметі назардан тыс қалмаған. Осы тұрғыдан, «Алла Тағала сендер үшін өз қабырғаларыңнан жұбайларыңды жаратты, одан сендерге ұрпақ сыйлады және несібелерін берді. Сонда да олар өтірікке сеніп, Алланың мейіріміне сенбей ме?» (Кулиев, 2020: 72) деген дерек бар;

екіншіден, *текті сақтау* – яғни, ұрпақтар ауысып, өз тектерін біледі. Некеге тұрып, үйленбеген жағдайда тектілік бұзылар еді. Сонымен неке азғындыққа, зинақорлық және жезөкшелікке тоқтау болып есептеледі;

үшіншіден, *қоғамдық ахлақты сақтау* – некеге тұрып үйлену адамдарды ахлақтық,

адамгершілік ұстанымдардан және қағидаттардан шығып кетуден қорғап сақтайды;

төртіншіден, *аурулардың алдын алу* – үйленіп, некеге тұру, харам қарым-қатынастан және зинақорлық алдарынан тарайтын ауру түрлерінің алдын алады;

бесіншіден, *рухани әрі психологиялық жай табу* – некеге тұру, үйлену арқылы жұбайлардың арасында сүйіспеншілік және мейірімділік қатынас орнайды. Алла Тағаланың адамды әу баста жаратқандағы қағидасы. Қасиетті Құран Кәрімде: «Алла Тағаланың белгілерінің бірі – сендердің өздеріңнен, олардан тыныштық табуларың үшін жұбайлар жаратуы өз ара махаббат және мейірім орнатуы болды. Шын мәнінде мұнда ойланған адамдар үшін белгілер бар» (Кулиев, 2020: 21). Аятта ер мен әйел аралық байланыс, олардың жан тыныштығына ие болуына әсер ететінін, бірақ мұның неке ішіне орындалу керектігін айттып отыр.

Имам ибн Аль-Кайим өзінің «Ат-тибб Ан-Набави» (Пайғамбар медицинасы) кітабында Пайғамбар атынан жыныстық қатынастың денсаулыққа және т.б. пайдалары жөнінде: «Біріншіден, адам нәсілін сақтау және көбейту...»; екіншіден, ер адам бойында ұрықты ұзақ уақыт сақтамау; жыныстық қалау сезімін қанағаттандыру...» (Кулиев, 2020: 21) деген. Сонымен қатар, дәрігерлер жыныстық қатынастың болуы адам денсаулығының дұрыс өрбуінің бір түрі деп түсіндіреді. Еще одна его полезная сторона такова, что он помогает опускать взор, способствует самообладанию, позволяет воздерживаться от запрещенного, в том числе и женщинам. Бұл адамға екі дүниеде де сауап, әрі дұрыс жол. Сондай-ақ, Пайғамбар өз әйелдерімен дер уақытында жыныстық қатынасқа түсіп отырған, және бұл жөнінде: В вашем мире дорогими для меня были сделаны женщины и благовония (Ахмад и Ан-Нисаи) деген (Аль-Кайим, 2020: 1).

Сондай-ақ, биологиялық мұқтаждық уақытымен өтелген кезде, ер мен әйелдің, әсіресе әйелдің гормоналдык жүйесі дұрыс бағыт алады, мұнда түрлі медициналық ауытқушылықтардың орын алмайтыны меңзеліп отыр. Мәселенің медициналық күрделілігі, заманауи зерттеулерде егжей-тегжейлі зерттеліп, салдарлары бойынша тұжырымдар, интернет желісінде кең тараған ақпараттардың бірі. Мысалы «әйелдердің жыныстық мүшелері әлсіз күйге түсіп, гинекологиялық ауру түрлері пайда бола бастайды. Жыныстық қатынасқа жиі түспегендіктен жыныс мүшелерінде қан ұйуы, әр түрлі

гинекологиялық аурулардың түрлері (фибромы, кисты, аднексит), сондай-ақ гормондық дисбаланс ерлер мен әйелдерде бірдей бұзылуы мүмкін. Ерлерде тері бөртуі, агрессия және жүйкелік ауытқу синдромдары, әйелдерде коллаген аз бөлініп, уақытынан бұрын қартайуы, салмақ қосып, ұйқы бұзылып, спирттік ішімдіктерге деген әуестік басталуы мүмкін» (24 Здоровье, 2020: 1). Шынтуайтында исламдық уағыздарды ескерген жағдайда алын алуға болатын синдромдар.

Уақытымен тұрмыс құрған қыз табиғи физиологиялық мүмкіншіліктерін тұрмыс құрған әйел статусында ашық, дер уақытында орындайды. Бұл әйелдің физиологиялық және психологиялық денінің сау болуының кепілі, егер керсінше болса, зерттеуші А.М. Свядошаның мәліметті бойынша: «15% әйелдер білікті сексопатолог, сексолог, психолог мамандардың көмегіне жүгінген. Көп жағдайда, шешілмеген жыныстық мәселелер ауыр невроздық, психосоматоздық тіпті суицидалдық әрекеттерге әкелуі мүмкін» (Попова, 2005: 4) деген. Тұрмыс құрған әйел өмірге бала әкелу үдерісін жеке басына қарсы әрекеттерсіз іске асырады. Сонымен жүктіліктің неке ішінде болуы қай жағынан алып қарасақта дұрыс. Некесіз жүктілік шариғатпен құпталмайды, дегенмен баланы дүниеге әкелуге тиым жоқ. Жалпы, жүктілікті жасанды түрде үзуге кейбір жағдайларда ғана рұқсат берілген, мысалы: «Ислам жүктілікті жасанды түрде үзуге, егер жүктілік әйел өміріне қауіп төндірсе, немесе денсаулығына маңызды кері әсері анықталса рұқсат берген, қалған уақытта іске асыруға болмайтын шара, тіпті жүктілік некеден тыс көтерілген күннің өзінде» (Аль-Кардауи Юсеф, 1994: 89–90). Сонымен жүктілікті жасанды түрде үзуге дінмен тиым салынған, мысалы: «Пророк Мухаммад не разрешил утанавливать наказание к такой женщине до родов и завершения ею срока кормления ребенка грудью. В этом нет никакого греха. Мусульманские богословы считают, что совершение аборта, если оживление ребенка в утробе матери уже имело место – большой грех и преступление против личности, нравственности, жизни. Поэтому во многих мусульманских странах за аборт установлен выкуп как за убитого. Он называется – дийа» (Аль-Кардауи Юсеф, 1994: 89–90). Дийа – ислам дінінде ауқымды түсініктердің бірі, оның ішінде жүктілік жасанды түрде үзілгенде оған төленетін төлем мөлшері, мағынасы т.б. қырсырлары жеке талау керек тақырып.

Биологиялық мұқтаждықтың (жыныстық қатынас) уақытымен басталып, қажетті уақытында өтелуі, дінде астарлап айтылып, маңыздылығы на-

зардан тыс қалмаған. Биологиялық қажеттіліктің уақытынан шегертілуі гормоналдық салдарларға алып келеді. Бұл медицина саласында түсіндіріледі. Жалпы, мәселемен жаһанды түрде дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы айналысады. Жыныстық денсаулыққа ерекше назар аударуды қолға алған. 1997 жылдан бастап ДДСҰ аясында психиатрия және адамның сексуалдығы туралы ғылыми бөлім ұйымдастырылуы кездейсоқтық емес, кейін көп ұзамай ДДСҰ жыныстық білім беру бағдарламаларын алға тарта бастады. Мұндағы мақсат, жыныстық қатынастың адам өміріндегі маңызды рөлін белгілеу, мысалы: «ДДСҰ медициналық және білім принциптері негізінде құрылған ұйым ретінде жыныстық денсаулыққа қатысты жаһандық және тұтастық әдістерді алға тартады. Бұл контексте жыныстық денсаулықты түпсіз тәуелсіз тек қана биологиялық және психологиялық фактор нәтижесі деп қарастыруға болмайды. Керсінше тәсіл адамның жыныстық белсендігін, яғни оның физиологиялық, психологиялық, әлеуметтік және мәдени компоненттерінің өзара жаһандық және динамикалық байланыстарының нәтижесін білдіреді; шынтуайтында жыныстық қажеттілік адамның тағамға, ұйқыға сияқты негізгі қажеттіліктерінің бірі. Жыныстық қызметтің бұзылуы кез келген индивидтың өмір сапасына негативті әсер етуі мүмкін» (Калинина, 2010: 4) деп түсіндіреді. Сондай-ақ, «Әйелдің репродуктивтік потенциалына негативті әсер ететін басты факторлардың бірі ол – жүктілікті жасанды түрде үзу. Жүктілікті жасанды түрде үзудің санын азайтуға әрекеттенгенмен, әлі күнге дейін бұл ота әйелдердің санының азаюына, жыныстық мүшелер ауруларының, бала көтере алмау, жүктілікті соңына дейін жеткізе алмау және перинталдық патология сияқты медициналық мәселелердің тууына себеп; егер жыл сайынғы жүктілікті жасанды түрде үзу санына тоқталатын болсақ оның тең жартысы оптималды репродуктивті: 20 – 29 жастағы әйелдерге (51,6%) келеді, ал қалған жүктілікті жасанды түрде үзудің 50% ерте немесе кейін денсаулыққа кері әсер етуімен, тұрғылықты халықтың денсаулығының төмендеуіне тікелей әсер еткен (Боранбаев, 2011: 3).

Заманауи медициналық, әр түрлі қоғамдық ұйымдар жүктілікті жасанды түрде үзу салдарлары төңірегінде жан-жақты зерттеулер жүргізіп, әр түрлі шараларды ойластырғанмен сандық көрсеткіштер көбеймесе азайған жоқ. Жаңа медициналық технологияларды, жүктілікті болдырмау тәсілдерін игеру жүктілікті жасанды түрде үзу санының кемуіне әсер етпесе керек. Жүктілікті жасанды түрде үзудің көне мәселе

екенін ескеріп, онымен исламның алдын алу жолында атқарған шараларын еске түсіретін болсақ, әлде қайда эффективті болғанын көреміз.

Нәтижелері және талқылама

Жүктілікті жасанды түрде ұзу жаһанды мәселелер қатарынан қалыс қалып, жекелеген интузиаст зерттеушілердің еңбектерімен шектелуі дұрыс емес. Кейбір мұсылман мемлекеттерінде мәселеге тым еркінсіп қарау жалпы, халықтың, оның ішінде өскелең ұрпақтың тек қана діни, рухани таза жолмен емес, сонымен қатар медициналық, психологиялық, биоэтикалық тұрғыдан дұрыс дамымауына жол беріп отыр. Жағдай болашақ ұрпақтың дені мен тәні мәселесіне, ал дені мен тәні әліреген жағдайда ұлттың менталдық психологиясының кереғар жаққа ауытқуына жол беріп отыр, бұл бүгінгі заман ағымы.

Жүктілікті жасанды түрде ұзудың алдын алу жолында эффективті әдістерді қолдану адамзаттың уақытынан бұрын жойылып кетпеуінің кепілі.

Қорытынды

Шариғат жүктілікті жасанды түрде үзуге түбегейлі тиым салады. Қасиетті Құран Кә-

рім аяттарында, Пайғамбар хадистерінде жүктілікті жасанды түрде ұзудың алдын алу, оны болдырмау уағыздалып, орындау парыз есептеледі. Жаңашыл, зайырлы мемлекетте адамдардың діни уағыздарды орындау орындамауы өз еріктерінде. Дегенмен уағыздардың тәрбиелік мәнінің шынайылығын ескеріп, ол тәртіптерді адамдар орындаған жағдайда қоғамды жақсарту тұрғысынан атқаратын қызметін егжейлі түсінген ғалым дінтанушылар, уағыздарды заман талабына сай ғылыми талдаудан өткізіп, көпшілікке анықтамалық ақпарат ретінде жетуін қадағалауы мәселе төңірегінде өзекті. Ислам дінінің әр түрлі келеңсіздіктерді болдырмау жолындағы әрекеттерін жинақтап, талдап, қажет жағдайда жаңғырту дұрыс. Мысалы, уақытымен некелесу бойынша уағыздарды ғылыми тұрғыдан талдап, тыңдаушыға жеткізу, оның болашағының дұрыс жолда өрбуін қамтамасыз етеді. Осы сияқты шаралардың жаһандық тұрғыда қолға алынуы қоғамның дұрыс жолда қалыптасуына кепіл. Бұл үдеріс мемлекетте этикалық мәселелердің туындамауына, жүктілікті жасанды түрде ұзу сияқты шешімі күрделі жағдайдың алдын алу.

Әдебиеттер

- Алмаханов А. (2017) Әйеліме айтпай екінші әйел алсам бола ма? [Электронный ресурс] <https://www.muftyat.kz/kk/articles/islam-and-society/2017-09-12/18987-jelme-ajtpaj-ekns>
- Аль-Кайим (2020) Ат-тибб Ан-Набави (Пайғамбар медицинасы) Интимные отношения между супругами. [Электронный ресурс] URL:<http://islam.plus/ru/fatwa/sema/intimnye-voprosy/intimnye-otnosenia-mezdu-suprugami>
- Аль-Кардауи Юсеф (1994) Ислам: дозволенное и запрещенное / Пер. с арабс. З. Арухова, Р. Гаджиева. – Алматы: Өнер. – 144.
- Боранбаев А.К. (2011) Репродуктивный потенциал женщин, перенесших различные виды медицинского абортa // Автореферат диссертации ... кандидат медицинских наук. – Казань: «ООО «Вестфапика». – 24.
- Бухари С. (2021) Балаларбалиғатқанешежасындаталады? [Электронный ресурс] URL:<https://asyldin.kz/article/view/id/14227.html>
- Бюне В. (1993) Может ли любовь быть грехом? [Электронный ресурс] // Мемориал [сайт] URL:<http://www.blagovestnik.org/books/00067.htm>
- Жүсіпов Е. (2021) Пайғамбарымыздың үйленуге қатысты өсиеттері. [Электронный ресурс] <https://www.muftyat.kz/kk/video/kyska-uagyzdar/2021-07-02/36851-paigambarymyzdyn-uilen>
- ЖұмағұловҚ. (2020) Ислам діндегі неке мәселесі. [Электронный ресурс] URL: <http://fatua.kz/kz/post/view?id=140>
- Здоровье 24. (2020) Как отсутствие секса влияет на организм: тревожные симптомы.[Электронный ресурс]URL: https://health.24tv.ua/ru/kak_otsutstvie_seksa_vlijaet_na_organizm_trevozhnye_simptomy_n964704
- Ибн Маджа и аль-Хахим.(2020) Хадисы о любви. [Электронный ресурс]<https://medinaschool.org/library/creed/hadisy/hadisy-o-lyubvi>
- Калинина А.В. (2010) Гендерные различия сексуальной функции у больных эпилепсией: // Автореферат диссертации ... кандидата медицинских наук.– М.: «ОЭТО Росархива». – 25.
- Крачковский И. Сура Ар Рум аят 21 [Электронный ресурс] <https://namaz.today/al-quran/surah-30/ayah-21>
- Крачковский И. Сура Ан Нур аят 32 [Электронный ресурс] <https://namaz.today/al-quran/surah-24/ayah-32>
- Крачковский И. Сура Аль Хадид аят 27 [Электронный ресурс] <https://namaz.today/al-quran/surah-57/ayah-27>
- Кулиев Э. (2020) Сура Ан – Нур / Тасфир: Толкование Курана. [Электронный ресурс] // Tafsir.ru [сайт]URL: <http://tafsir.ru/tafsir/saadi/sura-an-nur/>

- Кулиев Э. (2020) Сура Аль-Хадид / Тафсир ас-Саади: Толкование Курана. [Электронный ресурс] // Tafsir.ru [сайт] URL:<http://tafsir.ru/tafsir-as-saadi-sura-al-hadid-ayat-27>
- Кулиев Э. (2020) Сура Ан-Нахль 72-аят / Тафсир ас-Саади: Толкование Курана. [Электронный ресурс] // Tafsir.ru [сайт] URL:<https://qurano.com/ru/16-an-nahl/verse-72/>
- Кулиев Э. (2020) Сура Ар-Рум 21-аят / Тафсир ас-Саади: Толкование Курана. [Электронный ресурс] // Tafsir.ru [сайт] URL:<http://tafsir.ru/ayat/30-21/>
- Муслим (2018) 15 хадисов о браке [Электронный ресурс] https://islam-today.ru/zhenshhina_v_islame/vzaimootnosenia/15-hadisov-o-brake/
- Өсерұлы Н. (1994) Қазақтың үкім-кесімдері. – Алматы: Ана тілі. – 104.
- Попова Ю.А. (2005) Особенности психического состояния женщин с аноргазмией на психической стадии копулятивного цикла: Автореферат диссертации ... кандидата психологических. – Ростов-на-Дону: РГУ. – 22.
- Серікбай О. (2020) «Нәбә» сүресі 6-16 аяттар. [Электронный ресурс] URL:<https://ummet.kz/makalalar/347-bir-ayat-tapsyry/4879-n-b-s-resi-6-16-ayattar.html>
- Убайдулла ибн Масғұд.(2021) Балалар балиғатқа неше жасында толады? [Электронный ресурс] URL:<https://asyldin.kz/article/view/id/14227.html>

References

- Almaxanov A. (2017) Ayelime aytpay ekinşi әyel alsam bola ma? [Can I get a second wife without telling my wife?]. [Electronic resource] <https://www.muftiyat.kz/kk/articles/islam-and-society/2017-09-12/18987-jelme-ajtpaj-ekns> (in Kazakh)
- Al'-Kayim. (2020) At-tibb An-Nabawi (Paygambar meditsinasy) Intimnyye otnosheniya mezhd suprugami [At-tibb An-Nabawi (Medicine of the Prophet) Intimate relations between spouses]. [Electronic resource] URL: <http://islam.plus/ru/fatwa/sema/intimnye-voprosy/intimnye-otnosenia-mezdu-suprugami>. (in Russian)
- Al'-Kardauī Yusef. (1994) Islam: dozvolennoye i zapretnoye / Per. s arabs. Z. Arukhova, R. Gadzhiyeva [Islam: Permitted and Forbidden / Translation from arabic.Z. Arukhova, R. Hajiyeva]. – Almaty: Oner. – 144. (in Russian)
- Boranbayev A.K. (2011) Reproductivnyy potentsial zhenshchin, perenesshikh razlichnyye vidy meditsinskogo aborta: // Boranbayev A.K. Avtoreferat dissertatsii ... kandidat meditsinskikh nauk [Reproductive potential of women who underwent various types of medical abortion // Abstract of the thesis ... candidate of medical sciences.]. – Kazan': «ООО «Vestfapika». – 24. (in Russian)
- Bukhari S. (2021) Balalar baliğatqa neşe jasında toladı? [At what age do children reach puberty?]. [Electronic resource] URL: <https://asyldin.kz/article/view/id/14227.html> (in Kazakh)
- Byune V. (1993) Mozhet li lyubov' byt' grekhom? [Can love be a sin?]. [Electronic resource] // Memorial [sayt] URL: <http://www.blagovestnik.org/books/00067.htm> (in Russian)
- Jüsipov E. (2021) Payğambarımızdñ üylenwge qatıstı ösietter [The Prophet's commandments regarding marriage]. [Electronic resource] <https://www.muftiyat.kz/kk/video/kyska-uagyzdar/2021-07-02/36851-paigambarymyzydyn-uilen> (in Kazakh)
- Jumağulov Q. (2020) İslam dinindegi neke мәselesi [The issue of marriage in Islam]. [Electronic resource] URL: <http://fatua.kz/kz/post/view?id=140> (in Kazakh)
- Zdorov'ye 24. (2020) Kak otsutstviye seksa vliyayet na organizm: trevozhnyye simptomy [How the lack of sex affects the body: alarming symptoms]. [Electronic resource] URL: (in Russian)
- Ibn Madzhai al'-Khakim. (2020) Khadisy o lyubvi [Hadiths about love]. [Electronic resource] <https://medinaschool.org/library/creed/hadisy/hadisy-o-lyubvi> (in Russian)
- Kalinina A.V. (2010) Gendernyye razlichiya seksual'noy funktsii u bol'nykh epilepsiyey // Avtoreferat dissertatsii ... kandidata meditsinskikh nauk [Gender differences in sexual function in patients with epilepsy // Abstract of the thesis ... Candidate of medical sciences]. – Moskva: «OETO Rosarkhiva». – 25. (in Russian)
- Krachkovskiy I. SuraAr Rumayat 21. [Electronic resource] <https://namaz.today/al-quran/surah-30/ayah-21> (in Russian)
- Krachkovskiy I. SuraAnNurayat 32. [Electronic resource] <https://namaz.today/al-quran/surah-24/ayah-32> (in Russian)
- Krachkovskiy I. Sura Al' Khadid27 –ayat. [Electronic resource] <https://namaz.today/al-quran/surah-57/ayah-27> (in Russian)
- Kuliyev E. (2020) Sura An-Nur //Tafsir: TolkovaniyeKurana [Surah An-Nur / Tafsir: Interpretation of the Quran]. [Electronic resource] // Tafsir.ru [sayt] URL: <http://tafsir.ru/tafsir/saadi/sura-an-nur/> (in Russian)
- Kuliyev E. (2020) Sura Al'-Khadid / Tafsir as-Saadi: TolkovaniyeKurana [Surah Al-Hadid / Tafsir al-Saadi: An Interpretation of the Quran]. [Electronic resource] // Tafsir.ru [sayt] URL: <http://tafsir.ru/tafsir-as-saadi-sura-al-hadid-ayat-27> (in Russian)
- Kuliyev E. (2020) SuraAn – Nakhl' 72 – ayat / Tafsiras – Saadi: TolkovaniyeKurana [Surah An-Nahl 72 – ayat / Tafsir al-Saadi: Interpretation of the Quran]. [Electronic resource] // Tafsir.ru [sayt] URL: <https://qurano.com/ru/16-an-nahl/verse-72/> (in Russian)
- Kuliyev E. (2020) SuraAr – Rum 21 – ayat / Tafsir as – Saadi: TolkovaniyeKurana [Surah Ar-Rum 21- ayat / Tafsir al-Saadi: Interpretation of the Quran]. [Electronic resource] // Tafsir.ru [sayt] URL: <http://tafsir.ru/ayat/30-21/> (in Russian)
- Muslim (2018) 15 khadisov o brake [15 hadiths about marriage]. [Electronic resource] https://islam-today.ru/zhenshhina_v_islame/vzaimootnosenia/15-hadisov-o-brake/ (in Russian)
- Öserulı N. (1994) Qazaqtñ ükim-kesimderi [Kazakh verdicts]. – Almaty: «Ana tili». – 104. (in Kazakh)
- Popova Yu.A. (2005) Osobennosti psikhicheskogo sostoyaniya zhenshchin s anorgazmiyey na psikhicheskoy stadii kopulyativnogo tsikla // Avtoreferat dissertatsii ... kandidata psikhologicheskikh naukhayk [Features of the mental state of women with anorgasmia at the mental stage of the copulatory cycle // Abstract of the thesis ... candidate of psychological sciences.]. – Rostov-na-Donu: RGU. – 22. (in Russian)
- Serikbay O. (2020) «Näbä» süresi 6-16 ayattar [Surah Naba6-16 -ayat]. [Electronic resource] URL: <https://ummet.kz/makalalar/347-bir-ayat-tapsyry/4879-n-b-s-resi-6-16-ayattar.html> (in Kazakh)
- WbaydwilläbnMasğud. (2021) Balalar baliğatqa neşe jasında toladı? [At what age do children reach puberty?]. [Electronic resource] URL: <https://asyldin.kz/article/view/id/14227.html> (in Kazakh)

ШЕТЕЛ БАСЫЛЫМДАРЫ

FOREIGN PUBLICATIONS

ЗАРУБЕЖНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ

Ю. Эргашева

Каршинский инженерно-экономический институт, Узбекистан, г. Карши
e-mail: yuae63@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ИСЛАМА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (НА ПРИМЕРЕ УЗБЕКИСТАНА)

За годы независимости в Узбекистане интенсифицировались исследования по проблемам ислама и исламской культуры. Проводится широкомасштабная работа по сохранению и развитию национальной духовной культуры, ценностей, традиции. И целью данной статьи является исследование распространения ислама в центральноазиатском регионе, в частности в Узбекистане. Анализируются процессы, происходившие на Аравийском полуострове, которые привели к возникновению ислама и созданию огромного теократического государства – Арабского Халифата, который со второй половины VII века начал завоевание центральноазиатских государств. Раскрываются четыре этапа завоевательной политики, отличающиеся по продолжительности, целям и результатам. Отмечается, что завоевания Мавераннахра для Арабского халифата явились одним из существенных, богатых источников дохода. Хотя еще пророк Мухаммад официально предпринимал эти походы в соседние страны с идеологической целью – распространение ислама. Анализируются причины побед арабов над местным населением. Основная причина автором видится не только в силе арабов, но и в том, что захваченные страны отличались политической, социальной, культурной раздробленностью, наличием острых экономических проблем. Средняя Азия была разделена на множество мелких государств и не была в состоянии оказать жесткого, серьезного отпора арабам. Завоевание Центральной Азии арабами, продолжавшееся почти сто лет, завершилось в 30–40-х гг. VIII в. Арабские завоеватели нанесли много вреда местному населению, выселяя их с насиженных мест, грабя, разрушая оросительные системы, что приводило к превращению плодородных земель в пустыни. Такое отношение со стороны завоевателей порождало различные формы сопротивления, включая и восстания. Описывается восстание под предводительством Муканны. Были и другие народные освободительные движения. Тем самым показывается, что распространение ислама прошло длительный и тернистый путь. Сегодня ислам выступает доминирующей религией Узбекистана.

Ключевые слова: Арабское завоевание, халифат, монотеистическая религия, пророк Мухаммад, Мавераннахр.

Yu. Ergasheva

Karshi Engineering and Economic Institute, Uzbekistan, Karshi
e-mail: yuae63@gmail.com

Features of the distribution of Islam in Central Asia (on the example of Uzbekistan)

During the years of independence, research on the problems of Islam and Islamic culture has intensified in Uzbekistan. Large-scale work is being carried out to preserve and develop the national spiritual culture, values, and traditions. And the purpose of this article is to study the spread of Islam in the Central Asian region, in particular in Uzbekistan. The processes that took place on the Arabian Peninsula, which led to the emergence of Islam and the creation of a huge theocratic state – the Arab Caliphate, which began to conquer the Central Asian states from the second half of the 7th century, are analyzed. Four stages of the aggressive policy are revealed, differing in duration, goals and results. Four stages of the aggressive policy are revealed, differing in duration, goals and results. It is noted that the Arab Caliphate viewed the conquest of Maverannahr as one of the richest sources of its income. Although the prophet Muhammad officially undertook these campaigns to neighboring countries with the ideological goal of spreading Islam. The reasons for the victories of the Arabs over the local population are analyzed. The author sees the main reason not only in the strength of the Arabs, but also in the fact that the occupied countries were distinguished by political, social, cultural fragmentation, the presence of acute economic problems. Central Asia was divided into many small states and was not able to provide a tough, serious rebuff to the Arabs. The conquest of Central Asia by the Arabs, which lasted almost a hundred years, ended in the 1930s and 1940s. 8th centuryThe Arabs behaved like conquerors – they robbed, took away decent dwellings, evicted their owners from their homes, robbed artisans, destroyed irrigation systems,

as a result of which the lands turned into deserts. These actions and the brutal forms of exploitation of the population by the Arabs led to uprisings. The uprising led by Mukanna is described. There were other popular liberation movements. This shows that the spread of Islam has passed a long and thorny path. Islam is the dominant religion in Uzbekistan today.

Key words: Arab conquest, Caliphate, monotheistic religion, Prophet Muhammad, Maverannah.

Ю. Эргашева

Қаршы инженерлік-экономикалық институты, Ўзбекистон, Қарши қ.
e-mail: yuae63@gmail.com

Исламның Орталық Азияда таралу ерекшеліктері (Ўзбекистан мысалында)

Тәуелсіздік жылдарында Ўзбекистанда Ислам және ислам мәдениеті мәселелері бойынша зерттеулер күшейе түсті. Ұлттық рухани мәдениетті, құндылықтарды, дәстүрлерді сақтау және дамыту бойынша кең ауқымды жұмыс жүргізілуде. Бұл мақаланың мақсаты – Орталық Азия аймағында, атап айтқанда Ўзбекистанда исламның таралуын зерттеу. Араб түбегінде исламның пайда болуына және VII ғасырдың екінші жартысынан бастап Орталық Азия мемлекеттерін жаулап ала бастаған үлкен теократиялық мемлекет – Араб халифатының құрылуына әкелген процестер талданады. Ұзақтығы, мақсаттары мен нәтижелері бойынша ерекшеленетін жаулап алу саясатының төрт кезеңі ашылады. Араб халифаты Мавераннахрды жаулап алуға өзінің кірісінің ең бай көздерінің бірі ретінде қарағаны атап өтілді. Мұхаммед пайғамбар бұл жорықтарды көрші елдерге ресми түрде идеологиялық мақсатта исламды тарату мақсатында жасаған. Арабтардың жергілікті халықты жеңу себептері талданады. Негізгі себеп тек арабтардың күшімен ғана емес, сонымен бірге олар басып алған елдердің ішкі әлсіздігімен, саяси және экономикалық бөлшектенуімен де түсіндіріледі. Бірнеше шағын мемлекеттерге бөлінген Орта Азия да оларға айтарлықтай қарсылық көрсете алмады. Жүз жылға жуық уақытқа созылған Арабтардың Орталық Азияны жаулап алуы VIII ғасырдың 30–40 жылдарында аяқталды. Арабтар өздерін жаулап алушы ретінде ұстады-олар тонап, лайықты тұрғын үйлерді алып, иелерін үйлерінен шығарды, қолөнершілерді жинады, суару жүйелерін қиратты, нәтижесінде жерлер шөлге айналды. Арабтардың халықты қанауының бұл әрекеттері мен қатыгез түрлері көтерілістерге әкелді. Мұқанна бастаған көтеріліс сипатталады. Басқа да халықтық азаттық қозғалыстар болды, осылайша исламның таралуы ұзақ және күрделі жолдан өткенін көрсетеді. Бүгінде Ислам Ўзбекистанның басым діні болып табылады.

Түйін сөздер: араб жаулап алуы, халифат, монотеистік дін, Мұхаммед пайғамбар, Мәуеранахыр.

Введение

Первая половина VII века ознаменовалась созданием на Аравийском полуострове теократического государства – Арабского Халифата, ставшего одним из крупнейших мировых держав. Под стягом ислама они ставили своей целью завоевание соседних стран и народов. Начиная со второй половины VII века они начинают завоевания территории Центральной Азии. Особенно завоевательные походы усиливаются во времена правления омейядского халифа Муавии ибн Суфьяна, который предпринял усиленные меры по завоеванию богатого на людские и природные ресурсы региона Мавераннахра, где располагались древние города Самарканд, Бухара, Хорезм, Шаш и другие. На завоеванных землях стал распространяться ислам, началось интенсивное строительство культовых сооружений. Укрепление позиции ислама в Мавераннахре приходится на правление хана Берке. Усилен-

ние исламского вероучения и культуры связано с именем Эмира Тимура. С тех пор и по настоящее время ислам является доминирующей религией народов центральноазиатского региона. И в условиях современного общественного развития Узбекистана важное значение приобретает объективное изучение духовного наследия предков. В этом заключается актуальность данной проблемы.

Обоснование выбора темы, цели и задачи

Выбор темы обусловлен актуальностью изучения исламской религии в период глобализации. Ведь глобализация означает общепланетарную интеграцию. Сегодня единым, взаимосвязанным становятся экономическая, политическая, духовная и иные сферы жизнедеятельности общества и человека. И в этих условиях обращение к истории и духовной культуре узбекского и центральноазиатского народов является одним из

ответов на вызовы глобализации. И этим объясняется выбор автором данной проблемы. Целью статьи является раскрытие некоторых аспектов распространения ислама в центральноазиатском регионе на примере Узбекистана. Рассмотрению этой проблемы подчинены и ряд задач, которые последовательно исследуются в данной статье.

Научная методология исследований

Следуя принципу историзма, рассматриваются основные этапы становления и распространения ислама в центральноазиатском регионе, в частности в Узбекистане. Методология исследования основана также на научно-теоретических подходах из области исламоведения, религиоведения, а также общеполитические методы, используемые как на эмпирическом, так и теоретическом уровнях. Для выявления специфики распространения ислама в Мавераннахре и других регионах на ранних этапах используются в качестве основных историко-генетический, феноменологический, структурно-системный, ценностно-семантические и другие методы. Автор обращался и к монографическим исследованиям зарубежных и отечественных ученых, занимающихся проблемами ислама.

Основная часть

В социально-духовном, экономико-политическом раздробленном обществе, сохранявшем на фоне развития классовых отношений сильные пережитки родоплеменного строя, произошли глубокие перемены. Эти общественные перемены были связаны с усиленным процессом разложения рабовладельческих отношений и становлением феодализма, выдвинувшими настоятельную необходимость прекращения постоянных межплеменных войн и создания единого централизованного арабского государства. Это, в свою очередь, требовало создания единой монотеистической религии, которая выступила бы в качестве главной объединительной силы, идеологической основы создания единого арабского государства. Это, в свою очередь, требовало создания единой монотеистической религии, которая выступила бы в качестве главной объединительной силы, идеологической основы создания единого арабского государства. Следует отметить, что социальное и экономическое развитие отдельных регионов Аравийского полуострова были неодинаковым. «Население Аравии

только в сравнительно ничтожной доле жило оседло и занималось земледелием. Большинство же арабов составляли кочевники-бедуины» (Семенов, 1956: 116). В научной литературе в отношении социально-культурного, экономического уровня развития арабов в доисламский период существуют различные точки зрения. Так, Г.Э. фон Грюнебаум невысоко оценивает «уровень цивилизации в древней Аравии» (Грюнебаум, 1988: 26). В противоположность ему Е.А. Беляев дает высокую оценку арабской культуре, отмечая, что «арабы не только вполне освоили гончарное производство и ткачество, но и достигли совершенства в горячей обработке металлов» (Беляев, 1966:79). Такой же позиции придерживается И.Ю. Крачковский, отмечая так же высокий уровень арабской поэзии, которая предстала «до появления Мухаммада в полной законченности и совершенстве одинаково со стороны языка, метрической формы, объема тем и композиционных приемов» (Крачковский, 1955: 247).

На протяжении многих веков арабы исповедовали многобожие, идолопоклонство. Как противодействие идолопоклонству появляется движение кахинов. И успех выпадает Мухаммеда (около 570-632 гг.), которые были последовательными в проведении принципа единобожия. Как справедливо отмечает М.Б. Пиотровский, «Мухаммед потому и стал пророком арабов, потому и сумел повести за собой все население Аравийского полуострова, что сохранил и использовал все, что можно было взять из местной традиции. Его генетические связи с институтом кахинства лишней раз показывают, что он был плоть от плоти общества, в котором действовал, в котором стал духовным и политическим лидером, естественно, (в результате эволюции кахинства) и вовремя (вместе с аналогичными ему соперниками). Основываясь на традиции, Мухаммед всей своей деятельностью отразил, выразил и воплотил в жизнь новую тенденцию общественного развития. Умело сочетая старое и новое, он стал не просто одним из новых кахинов-пророков... но общепризнанным «посланником Аллаха», чья деятельность имела большие всемирно-исторические последствия» (Пиотровский, 1980: 291-292).

Мусульманская община, созданная Мухаммедом в 622 г. в Медине, повела вооруженную борьбу за распространение ислама на территории всей Аравии. В результате к 630 г. он стал господствующей религией, и большая часть Арабского государства признала политическую

власть Мухаммеда. Во главе Арабского халифата стояли заместители пророка Мухаммеда, посланника Аллаха на земле – халифы (особо почитаются мусульманами первые четыре – Абу Бакр, Омар, Осман, Али), сосредоточившие в своих руках как высшую духовную власть – имамат, так и светскую, в том числе политическую и военную – эмират. Арабский халифат со временем превратился в могущественную империю, сыгравшую важную роль в судьбах народов Центральной Азии и других частей этого государства. «Вначале эта община была лишь фрагментом громадной мозаики аравийских племен, но к моменту смерти Мухаммеда ей уже принадлежала власть не только над Меккой и Мединой – община превратилась в самую могущественную силу Аравии. Всего двадцать лет спустя после смерти Пророка мусульмане разгромили Персидскую державу и захватили все азиатские территории Римской империи, кроме области, где ныне находится Турция. А всего через сто лет возникла громадная исламская империя, простиравшаяся от Пиренеев до Пенджаба и от Сахары до Самарканда» (Лимэн Оливер, 2007: 20).

Преимущества Мухаммеда, четыре «праведных халифа», опираясь на хорошо вооруженную армию, приступили к распространению ислама за пределами Аравии. В «Истории Бухары» Наршахи (X в.) и в сочинении арабского географа Якута (XIII в.) приводится сказание арабов о том, будто сам основоположник ислама Мухаммад заявил, что покорение Мавераннахра является священной и почетной обязанностью последователей его веры» (Гафуров, 2009: 9). На завоеванной территории Хорасана было создано наместничество со штаб-квартирой в Мерве (с 736 г. в Балхе), она стала частью единого государства – Арабского халифата. Назначаемый сюда халифом наместник – эмир, непосредственно подчинялся наместнику восточной части Халифата, правящему в Куфе.

Завоевание Центральной Азии Арабским халифатом условно можно разделить на четыре, отличающиеся по продолжительности, целями и результатам, этапа. Первый этап: 674-704 гг., отличался тем, что завоевание носило характер систематических грабительских набегов за Амударью, в Согд, Чаганиан, Тохаристан, Хорезм, совершаемых из хорасанского наместничества. Ими поначалу арабские военачальники и ограничивались. Район за Амударьей арабы называли Мавераннахром («по ту сторону реки») и в

проповедях утверждали, что будто бы сам пророк Мухаммед заявлял, что покорение Мавераннахра является священной и почетной обязанностью последователей исламской веры. Таким образом, официально походы в Среднюю Азию преследовали идеологическую цель – распространение ислама.

Но арабские военачальники не скрывали, что в Мавераннахр их влекла прежде всего богатая добыча. Первым перешел Амударью в 674 г. хорасанский наместник Убайдулла ибн-Зияд. И в течение последующих двадцати лет грабительские набеги, в результате которых были разрушены и разграблены Пайкенд, Бухара, Самарканд и другие цветущие и богатые города Согда, следовали один за другим. Особенностью второго этапа арабского завоевания: 704-715 гг., было то, что арабы перешли от грабительских набегов к систематическому, планомерному завоеванию Мавераннахра с последующим его включением (как ранее – Хорасана) в состав Халифата. Осуществление такой политики связано с именем назначенного в 704 г. наместником Хорасана арабского военачальника Кутейбы ибн Муслима. Его походы в Пайкенд (706 г.), Рамитан (крупный центр Бухарского оазиса – 707 г.), Бухару (709 г.), долину Кашкадарьи (710 г.) Хорезм (712 г.), Самарканд (712 г.), Фергану и Шаш (713 г.) сыграли большую роль в завоевании Центральной Азии. Он покорил почти весь Мавераннахр – долины Зарафшана, Кашкадарьи, Хорезма.

В 715 г. Кутейба ибн Муслим был убит в Фергане восставшими арабскими воинами. Но и после его смерти Мавераннахр оставался одним из главных источников обогащения арабских военачальников, продолжавших завоевательную политику. Третий этап арабского завоевания: 715-738 гг. ознаменовался новыми походами хорасанских наместников и арабских военачальников в Мавераннахр, сопровождавшимися грабежами и расправами над местным населением. Достаточно сказать, что они дважды совершали походы на Самарканд и Фергану, трижды – на Шаш. На борьбу против арабского господства поднялось все население Мавераннахра. Поэтому отличительной чертой этого этапа является то, что арабы центр тяжести завоевательной политики перенесли на удержание завоеванных территорий под своей властью, на подавление непрерывных антиарабских выступлений населения, на что им приходилось тратить огромные силы и средства. Кроме того, завоеватели оказались перед необходимостью выработки

новой политики в отношении непокорных народов Центральной Азии С приходом к власти в качестве наместника Хорасана и Мавераннахра Насра ибн Сейяра начинается четвертый и последний этап арабского завоевания: 738-748 гг. Он начал проводить так называемую политику «умиротворения» местного населения, пообещав в 739 г. провести налоговую реформу и взимать налоги только с немусульман; установил размеры земельного налога для всех областей Мавераннахра и Хорасана (и даже по некоторым данным, уменьшил его), уравнивал в правах всех мусульман, в том числе новообращенных. Одновременно, Наср ибн Сейяр твердо стоял на позициях сохранения всех социально-экономических привилегий за перешедшими на сторону халифата крупными дехканами, покровительствовал установлению родственных связей между высшими арабскими военачальниками и местной знатью (сам женился на дочери правителя Бухары), тем самым заручившись поддержкой господствующего класса Согда. На сторону арабов перешли его влиятельные группировки, что позволило исследователям сделать вывод о начавшемся с этого момента господстве арабо-согдийских элементов в Мавераннахре.

Таким образом, завоевание Центральной Азии мусульманскими войсками в 30-40-х гг. VIII в. завершилось. Эти завоевания велись более ста лет. Они нанесли непоправимый урон культуре местных народов. Тем не менее среднеазиатский регион никогда не являлся надежной и спокойной «окраиной» Арабского халифата.

На всей его территории с самого начала VIII в. происходили постоянные антиарабские выступления. Этому в немалой степени способствовала проводимая завоевателями политика «кнута и меча» в отношении местного населения. Суть этой политики сводилась, главным образом, к колонизации Центральной Азии (в Мавераннахр – Мерв, Бухару, Самарканд – были переселены 50 тыс. арабов), насильственной исламизации и арабизации (т.е. повсеместном насаждении арабского языка) завоеванной территории, усилению налогового гнета. Арабы рассматривали ислам как главную силу, способную объединить население завоеванных территорий, укрепить там позиции халифата. Поэтому они уделяли большое внимание пропаганде исламской идеологии, строительству мечетей, использовали материальные стимулы для привлечения к исламу, предоставляли различные льготы новообращенным мусульманам и т.д. Однако насильственное

насаждение новой религии не принесло ожидаемых результатов.

Распространение ислама в Центральной Азии шло с большим трудом. Население восприняло его неоднозначно. Даже перешедшие на службу к арабам дехкане не желали принимать новой религии, или делали это лишь для вида. Лишь среди части купечества, которому арабы создавали все необходимые условия для развития торговли и предоставляли льготы (купцы-мусульмане освобождались от уплаты торговых пошлин) внедрение ислама шло более успешно. Основная же масса сельского населения в VIII в. продолжала исповедовать зороастризм.

Поэтому процесс исламизации в Центральной Азии растянулся на многие десятилетия. То же самое можно сказать и об арабском языке, насаждение которого происходило на фоне безжалостного уничтожения культурного наследия среднеазиатских народов: литературных памятников на хорезмийском и согдийском языках, письменных источников, научных трудов, произведений искусства. Арабы таким путем хотели уничтожить препятствия для насильственной культурной ассимиляции местного населения. Великий ученый Центральной Азии Беруни с болью и горечью писал об этом в своем знаменитом труде «Памятники минувших поколений» (Бируни Абу Райхан, 1957). Однако со временем арабский язык – язык священного Корана, получил более широкое распространение, прежде всего в сфере богословия, науки, литературы, юриспруденции. «На язык арабов переложены науки из всех стран мира, они украсились и стали приятны сердцам, а красоты языка от них распространились по артериям и венам, хотя каждый народ считает красивым свой язык», – отмечал Беруни (Фролова, 2006: 42).

В исламской религии важное место занимают три постулата: положение о том, что все верующие равны перед Аллахом, признание того, что только Он может дать материальные и иные благоденствия; и что несправедливые отношения в обществе будут непременно преодолены и устранены с помощью Всевышнего.

Результаты и обсуждения

Исходной позицией ислама является концепция «уммы» («общины»), в понятие которого вкладывается единство мировоззрений и действий всех мусульман, основанное на братском взаимном уважении и способности понимать

других. Характерная черта ислама – стремление к мирному взаимоотношению между людьми. Общепринятое исламское приветствие «ас-салому-aleyкум» означает «Мир вам!». Таким образом, в основе ислама лежит стремление к единению под флагом веры с надеждой на благополучие и удачу в жизни. Ислам впитал в себя многие лучшие обычаи и гуманистические черты, которые до него сложились в истории человечества. В частности, мусульманство вобрало в себя отдельные традиции иудаизма, христианства. Мусульмане вслед за Аллахом почитают ангелов и пророков – божественных посланцев, которые проповедуют «истинную веру». Воспринятые Мухаммедом божественные откровения передавались в его проповедях, которые позднее были записаны и составили Священную книгу мусульман – Коран (арабск. – «чтение»). «Значение коранического текста для философии заключается в парадигматическом закреплении тезиса о едином первоначале множественного мира, стоящем к этой бесконечной множественности в генетическом отношении и тем не менее совершенно от нее отличным, и о человеке как носителе разума и этического начала, поставленном выше всех существ и наделенном властью распоряжаться мирозданием к своей пользе» (Арабо-мусульманская философия, интернет ресурс). Коран – это свод изречений, поучений Аллаха. Самые ранние рукописи Корана предположительно восходят к рубежу VII-VIII вв. Коран включает 114 глав (сур). Каждая сура (арабск. – «ряд», «ранг») состоит из аятов (арабск. – «знак», «чудо») – меньших отрывков. Отметим, что один из экземпляров ранней её рукописи, получившей название «Коран Османа», хранится в Ташкенте. Коран – это универсальная священная книга, своеобразная энциклопедия, которая содержит ценные сведения из мифологии и истории, из различных сфер жизнедеятельности общества, основы исламского законодательства и др. Он является кладезем человеческой мудрости эталоном классического арабского языка.

В 661 году в халифате к власти приходит династия Омеядов. Времена правления этой династии связаны с многими негативными социально-политическими событиями – происходит рост и усиление влияния различных религии на жизнедеятельность народа, ширятся различные формы эксплуатации, насилие захватывает общество. Эти и другие факторы приводят к ослаблению омейядской династии. В 720-722 году в Согдиане происходит восстание, которое воз-

главили Гурек и Деваштич. Восстание было подавлено. Для прихода к власти аббасидов большое значение имел Абу Муслим и его движение. В 749 году Абу Муслим предпринимает завоевательные походы в глубь центральноазиатского региона халифата. Самые решительные схватки он дает омейядам в Ираке и Алжире. Вскоре восставшие захватывают город Дамаск, являвшийся столицей Арабского халифата. Омейядский халиф Марван II был низвергнут с престола. Власть переходит к Аббасидам. Первым занимает трон халифата Абул Аббас Саффах. Первым делом он физически уничтожает всех сторонников и представителей династии Омеядов. Своим важным и сильным врагом халиф считает Абу Муслима и ищет пути его уничтожения, посылая неоднократно тайные послания, в которых призывал не подчиняться Абу Муслиму. Халиф посылает ему послание о предстоящей битве и призывает его приехать в центр. В 755 году, возвращаясь из поездки в Хадж, Абу Муслим был предательски убит в Багдаде халифом Абу Джафаром. Его смерть вызвала недовольство народа. В период правления Аббасидов жизнь простого народа еще более ухудшилась. Возросли налоги, ограничили права свободных общин. В такой ситуации усилились народные движения. Так, в 755 году под лозунгом мести за смерть Абу Муслима восстает его сподвижник Сунбад. Движение продолжалось в течение 70 дней. Восстание было жестоко подавлено, а Сунбад был казнен. Однако сторонники Абу Муслима вскоре организовали тайную организацию «муслимия». Наиболее крупным антиарабским движением местного населения, охватившим всю долину Заравшана и Кашкадарьи, было восстание, вспыхнувшее в 776 году под предводительством Хашима ибн Хакима, прозванного Муканной (с арабского «муканна» переводится как «закрытый покрывалом»). И это прозвище было оправдано, ибо он носил на лице белое покрывало. Муканна провозглашает себя святым, что увеличивает количество его сторонников. Авторитет его как руководителя ширится среди простого населения. Многие примыкают к его движению и требуют уничтожения неравенства, особенно экономического, имущественного, свержения арабского ига. Решительное сражение между исламским войском и восставшими произошло в апреле 776 года близ Бухары, у стен селения Наршахи. «Повстанцы были разбиты. Но вскоре они вновь овладели окрестностями Бухары. Начался второй этап борьбы. Если на первом этапе

движение Муканна пользовалось поддержкой некоторой части согдийской знати, то на втором этапе знать перешла на сторону халифата. В 778 году войскам халифата удалось овладеть Самаркандом и продолжить наступление на восставших. В 783 году арабскими войсками была захвачена крепость, в которой находился Муканна. Все её защитники были казнены. Сам Муканна, не желая сдаваться, покончил с собой. В те годы, когда население Мавераннахра вело освободительную борьбу, Арабский халифат являлся одним из наиболее мощных государств, и поэтому борьба, которую в течении многих лет вел народ под знаменем Муканна, является ярким примером мужества и свободолюбия народов Центральной Азии. Длительность этой борьбы, ее организованность свидетельствует о военном и политическом таланте Муканна, сумевшем поднять народ на бой с захватчиками и местными угнетателями» (Тревер, Якубовский, Воронец, 1950: 10). Жестокая эксплуатация народных масс исламскими наместниками, которые представляли власть халифата, поднимало неоднократно различные волнения. Одним из последних знамя свободы от завоевателей в Согде поднял Рафи ибн Лейса (806-810 гг.), сторонник маздакизма. Но эти восстания, волнения без следа не проходили, поскольку господствующая власть вынуждена была включить представителей местной знати в высшие органы государственной власти, что положило начало среднеазиатской государственности, явившейся новой страницей в ее истории. «Обеспечение независимости страны, наличие сильной государственной власти, прекращение набегов кочевых племен, спокойная обстановка в земледельческих оазисах и городах Мавераннахра и Хорасана создали необходимые предпосылки для общего подъема экономики и культуры страны. К началу X века Исмаил Самани, и его преемники получили возможность заняться организацией государственного аппарата и созданием сильного, хорошо вооруженного войска. Политика первых Саманидов была направлена на сближение с населением, на возрождение местных традиций, объединение разрозненных народностей и защиту страны от внешних вторжений» (Бартольд, 1964: 57). Поэтому, естественно, «первые Саманиды пользовались симпатией и поддержкой всех слоев населения» (Советская историческая энциклопедия, 1965: 351).

Господствующим классом в Центральной Азии в IX-X вв. становятся крупнейшие зем-

левладельцы – светские и духовные лица. Они составляли основные страты общества: в самую большую входило земледельческое дехканство, которые сформировались еще в стародавние времена, затем шли тюркские наемники, которые состояли на военной службе в халифате, самым влиятельным являлся слой исламского духовенства, выступавших крупными собственниками обширных земельных владений. Особенно богатым и могущественным выступил класс купечества, который извлекал немалые выгоды в первую очередь от торговли, а затем от владения недвижимым имуществом, земельными участками в городах и в сельских регионах

Заключение и выводы

Таким образом, благодаря мужественному сопротивлению народов Центральной Азии, их героической борьбе за свободу и независимость, против гнета арабских завоевателей и местных феодалов Арабскому халифату так и не удалось окончательно покорить этот регион и установить здесь свою политическую гегемонию. Однако последствия арабского завоевания были весьма значительными. Так, в результате арабского завоевания население Центральной Азии утратило свою свободу и независимость и оказалось под властью Арабского халифата. Был нанесен огромный материальный и духовный ущерб народам Центральной Азии: разрушена экономика, уничтожена ирригационная сеть, погибла большая часть сокровищ культуры, созданных народами Мавераннахра и Хорезма. Завоевательные походы арабов сопровождалась гибелью и угоном в рабство большого числа мирных жителей. Включение Центральной Азии в Арабский халифат привело к ускоренному развитию и окончательному утверждению феодального способа производства, чему в немалой степени способствовало внедрение принесенного арабами института «икта». Икта, являясь наиболее ранней формой феодального землевладения, представляла собой особый тип условного пожалования с правом систематического получения государственных налогов и податей. Сформировав новые условия владения землей, арабы тем самым способствовали складыванию нового экономического строя. Важным последствием арабского завоевания явилось некоторое ослабление политической раздробленности в Центральной Азии и постепенное возникновение предпосылок для

создания централизованного государства. И, наконец, вхождение Центральной Азии в состав Арабского государства, способствовало в дальнейшем широкому развитию контактов между народами внутри этого региона, а также между народами Центральной Азии и населением других частей Халифата, укреплению экономических, культурных связей.

Литература

- Абдакимов А., Бегалинова К., Кенжин К. и др. (2007) Казахстан – центр межконфессионального согласия: Книга-альбом. – Астана: Государственное учреждение «НИиАЦ по вопросам религии» МЮ РК. – 96.
- Алиярлы, С. ред. (2009) История Азербайджана. С древнейших времен до 70-х гг. XIX в. – Баку: «Ciraq». – 784.
- Арабо-мусульманская философия//Электронный источник: library/collection/newphilenc/document/HASH0. (Дата обращения: 15.10.2021)
- Бартольд В.В. (1964) Исмаил б.Ахмад. // Бартольд В.В. Сочинения. Т. II, Ч. 2: Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. – М.: Наука. – 522.
- Беляев Е.А. (1966) Арабы. Ислам и Арабский Халифат в раннесредневековье. – М.: Наука. – 280.
- Бируни Абу Райхан (1957) Избранные произведения. Т.1. Памятники минувших поколений. – Ташкент: АН УзССР. – 516.
- Гафуров Б.Г. (2009) Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Книга II. – Душанбе: «Ирфон». – 480.
- Грюнебаум Г.Э. (1988) Классический ислам. Очерк истории. – М.: Наука. – 215.
- Крачковский И.Ю. (1955) Избранные произведения в 6 томах. Т.2. – М.: Академия наук СССР. – 470.
- Лимэн Оливер (2007) Введение в классическую исламскую философию /Пер. с англ. – М.: «Весь Мир». – 280.
- Пиотровский М.Б. (1980) Послесловие// В кн. Ирвинг Н. Жизнь Мухаммеда. – Алма-Ата: Жазушы, 1990. – 304.
- Семенов В.Ф. (1956) История средних веков. – М.: Министерство просвещения РСФСР. – 551.
- Советская историческая энциклопедия (1965). – М.: Советская Энциклопедия. – Т. VI. – статья «Исмаил Самани». – 351.
- Тревер К.В., Якубовский А.Ю., Воронец М.Э. (1950) История народов Узбекистана. Том I. С древнейших времен до начала XVI века. – Ташкент: АН УзССР. – 474.
- Фролова Е.А. (2006) История арабо-мусульманской философии. Средние века и современность: Учебное пособие. – М: ИФ РАН. – 199.

References

- Abdakimov A., Begalinova K., Kenzhin K. i dr. (2007) Kazakhstan – tsentr mezhkonfessionalnogo soglasiya: Kniga-albom [Kazakhstan – the center of interfaith harmony: Book-album]. – Astana: Gosudarstvennoe uchrezhdenie «NiAiTs po voprosam religii» MYu RK. – 96. (in Russian)
- Aliyarly, S. ed. (2009) Istoriya Azerbaidzhana. S drevneishikh vremen do 70 g. XIX v. [History of Azerbaijan. From ancient times to 70 years of the twentieth century]. – Baku: «Ciraq». – 784. (in Russian)
- Arabo-musulmanskaya filosofiya //Elektronnyi istochnik: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH0>. Data obrashcheniya: 15.10.2021
- Bartold V.V. (1964) Ismail b. Akhmad //Sochineniya. – M.: Nauka. -522. (in Russian)
- Belyaev E.A. (1966) Arabs. Islam and the Arab Caliphate in the Early Middle Ages. – M.: Science. – 280.
- Biruni Abu Rayhan (1957) Selected works. T.I. Monuments of past generations. – Tashkent: Academy of Sciences of the Uzbek SSR. – 516.
- Frolova E.A. (2006) A History of Arab-Muslim Philosophy. Middle Ages and Modernity: Textbook. – M: IP RAS. – 199.
- Gafurov B.G. (2009) Tajiks. Ancient, ancient and medieval history. Book II. – Dushanbe: "Irfon". – 480.
- Grunebaum G.E. (1988) Classical Islam. History essay. – M.: Science. – 215.
- Krachkovsky I.Yu. (1955) Add To Selected works in 6 volumes. T.2. – M.: Academy of Sciences of the USSR. – 470.
- Liman Oliver (2007) An Introduction to Classical Islamic Philosophy / Transl. from eng. – M.: "The whole world." – 280.
- Piotrovsky M.B. (1980) Afterword // In the book. Irving N. Life of Muhammad. – Alma-Ata: Zhazushi, 1990. – 304.
- Semenov V.F. (1956) History of the Middle Ages. – M.: Ministry of Education of the RSFSR. – 551.
- Sovetskaya istoricheskaya entsiklopediya (1965). – M.: Sovetskaya Entsiklopediya. Vol. 6. — statya «Ismail Samani». – 351. (in Russian)
- Trever K.V., Yakubvskii A.Yu. Voronets M.E. (1950) Istoriya narodov Uzbekistana. S drevneishikh vremen do nachala XVI veka, Vol. I. – Tashkent: AN UzSSR. – 474. (in Russian)

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENT

<i>B. Meirbayev, S. Baizhuma, T. Kilybayev</i> Religion and the development of human capital in Kazakhstan in the age of information and technologies	4
<i>H. Сейтахметова, Н. Калдыбеков</i> Исламдағы реконструкция (тәждид) процестері	14
<i>E. Burova, A. Sagikyzy, S. Hejazi</i> Indicators of the process of religiolization	23
<i>Sh. Kerim, T. Amankul, K. Kupeshov</i> Political and religious struggle of islamic scholar Mubashir at-Tarazi in Egypt in the 50s of the XX century	37
<i>P. Мухитдинов, Ы. Палтөре, Е. Мажен</i> Қабылиса жырларында көтерілген діни тақырыптарға теологиялық талдау	47
<i>K. Bishmanov, N. Orynbekov</i> Opportunities and trends in the emergence of religious extremism and terrorism in Kazakhstan society	56
<i>G. Mazhiev, B. Melissova, A. Almukhametov</i> Historical and legal aspects of the formation of the Republic of Kazakhstan as a Secular State	68
<i>C. Абдунайм, А. Дүйсенбаева, И. Мұхан</i> Хафиз әд-дин әл-Кердери әл-Базази және оның «Әл-Фатауал-Базазия» еңбегіндегі ғибадатқа қатысты көзқарастарының рационалистік мәні	79
<i>Ю. Бертымұратов</i> Жүктілікті жасанды түрде үзудің алдын алуға діни уағыздарды деректанулық тұрғыдан талдау.....	90

Шетел басылымдары – Foreign publications – Зарубежные публикации

<i>Ю. Эргашева</i> Особенности распространения ислама в Центральной Азии (на примере Узбекистана).....	100
---	-----